Козацька спадщина

Випуск 4

2008

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА

ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Козацька спадщина

Альманах Інституту суспільних досліджень

• Випуск 4 •

Дніпропетровськ
«Пороги»
2008

УДК 372.48
ББК 63
К 59

Упорядник: В. Г. Панченко

Рекомендовано до друку науковою радою Інституту суспільних досліджень, 6 серпня 2008 р., протокол № 1.

Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень. – Вип. 4. – Дніпропетровськ: "Пороги", 2008. – 199 с.

Редакційна колегія: С. В. Абросимова, А. М. Авраменко, В. М. Андреєв, І. І. Лиман, В. І. Мільчев, В. Г. Панченко, Д. В. Сень, В. А. Смолій (голова), Т. В. Чухліб (заступник голови), Г. К. Швидько.

Головний редактор: В. В. Грибовський

Рецензент: А. В. Бойко, В. А. Брехуненко

У випуску вміщено матеріали Міжнародної наукової конференції "Україна – Кубань: ретроспектива етнокультурних взаємин". – Дніпропетровськ, 22–23 серпня 2008 року.

ISBN 978-966-525-933-6

© Панченко В. Г., упорядкування, 2008

ЗМІСТ

Передмова 5

Археографічні публікації

Мицик Ю. А. Праця М. Н. Петровського "Тиміш Цицюра"в контексті козакознавчих студій 1920-х рр. 8
Грибовський В. В. Соловецьке ув'язнення Петра Калнишевського документах Державного архіву Архангельської області 30

Статті

Сень Д. В. Початковий етап соціальної адаптації козаків-некрасівців на території Кримського ханства: його роль і значення в історії кубанського козацтва (1708–1712) 61
Торопицын И. В. Набеги кубанских татар на Россию в 1715 г. 72
Полторак В. Запорозьке козацтво в Приазов'ї від 1746 до 1768 року 79
Мільчев В. І. Запорозькі осередки в турецьких володіннях у перше десятиріччя по ліквідації Січі 92
Каюк С. М. Контакти задунайських та чорноморських козаків у кінці XVIII – на початку XIX ст. 102
Каюк Д. Г. Зауваги до питання про участь запорозької старшини у формуванні командного складу Чорноморського козацького війська 107
Маленко Л. М. Козацькі станиці та хутори Південної України в XIX столітті 112
Лиман І. І., Константінова В. М. Матеріали про Азовське козацьке військо в щоденниках "бердянського літописця" В. Крижанівського 124
Прігарін О. А. На кордоні імперій: погляди М. С. Чайковського (Мехмед Садик Паші) на формування козацького населення Добруджі 129
Гангур Н. А. Формирование усадебного комплекса офицеров Черноморского казачьего войска (1800–1860) 136
Самовтор С. В. Переселенческий комитет Черноморского казачьего войска (1821–1826) 142
Сазонова С. Е. Поселение выходцев из Малороссийских губерний в Закубанском крае в первой половине XIX в. 147
Панченко В. Г. Кубань в уявній географії українських націоналістичних інтелектуалів 20–40-х років XX ст. 151

Повідомлення

Репан О. А. Стара Самарь, Старий та Новий Кодак в історії Дніпропетровська 157
Клос А. І. До питання про історичний символізм у зовнішності запорозьких козаків 161
Дідик С. С. Ново слобідський козацький полк – суб'єкт колонізації Степової України (1753–1764) 167
Коник О. О. Бузькі козаки в матеріалах фонду Херсонської губернської креслярні (ф. 14) Державного архіву Херсонської області 172
Чухлій С. О. "Кубанський період" в житті і діяльності професора М. В. Клочкова 180
Алексеев Н. А. Социальная история рабочих Кубани и Черноморья в пореформенный период: источниковедческий аспект 186
Скибицкая И. М. О деятельности украинских организаций Кубани 190
Наші автори 198

Матеріали Міжнародної наукової конференції
«Україна – Кубань: ретроспектива етнокультурних взаємин»,
м. Дніпропетровськ, 22-23 серпня 2008 року.

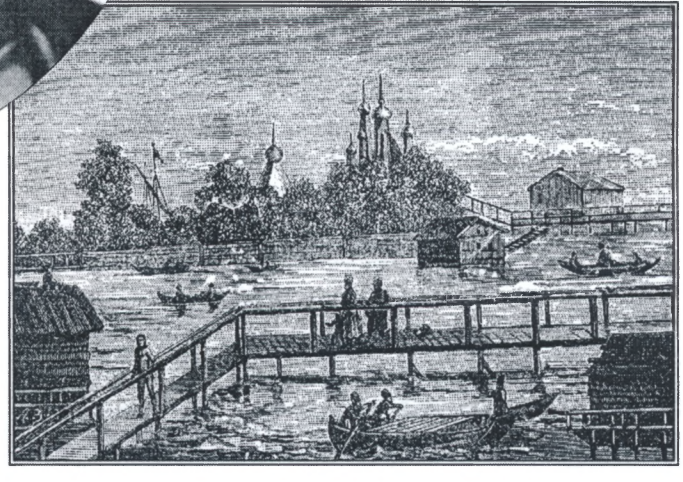

ПЕРЕДМОВА

Попри будь-які технологічні новації і прориви, що в геометричній прогресії наростають у сучасному гіперінформатизованому світі, друкована книга була й залишається міцним підмурком людської культури. В благословенні часи, коли ще не було в моді претензійне пост- (постмодернізм, постпозитивізм, постструктуралізм, постіндустріальне суспільство тощо), люди творчого цеху гуртувалися довкола певних ідей, естетичних або наукових прагнень, завдань. Втіленням такого єднання ставали колективні монографії, альманахи, "товсті журнали" Важко переоцінити значення альманахів "Київська старовина" і катеринославської "Дніпрової хвилі" в українському національному відродженні та становленні національної культури.

В роки незалежності спостерігається яскрава тенденція до відродження наукових студій на ниві регіональної історії. Ознакою цього є поява наукових часописів, серед яких у Придніпров'ї стали особливо знаними "Південна Україна" (Записки науково-дослідної лабораторії Південної України Запорізького національного університету), "Січеславський альманах" (часопис Дніпропетровського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України Національної Академії наук України), "Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження" (Дніпропетровський національний університет), "Запорозька старовина" (Запорізьке регіональне відділення НДІ козацтва Інституту історії України Національної Академії наук України).

Серед них певне місце посів і альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України Національної Академії наук України "Козацька спадщина", перший випуск якого вийшов у світ у 2004 році. Його принципова новизна – в заявленому прагненні досліджувати історію запорозького козацтва і намірі виокремити її із загального комплексу козакознавчих студій. Три випуски цього альманаху стали вагомою віхою в становленні дослідницького напряму, спеціалізованому на вивченні історичного Запорожжя.

Створення Науково-Дослідного інституту козацтва при Інституті історії України НАН України у 1998 р. та протягом 1998–2005 рр. його відділень у регіонах, пов'язаних з козацькою традицією, стало важливою організаційною передумовою для започаткування систематичного вивчення історії українського козацтва на місцевому рівні, з ув'язанням місцевих мікроконтекстів із загальним планом української історії доби середньовіччя та ранньомодерного часу. Формування науково-дослідних центрів дослідження козацтва у Запоріжжі, Донецьку, Одесі, Чернігові, Дніпропетровську спиралося на традицію вивчення козацтва в університетських центрах цих міст, з їх потужним дослідницьким потенціалом. У м. Нікополі не існувало подібних умов, хоча й активно здійснювалися історико-краєзнавчі пошуки. Багатюща історична спадщина Нікопольщини, що була центром формування запорозького козацтва і на території якої розташовувалися Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька (Стара), Підпільненська (Нова) Запорозькі Січі і де до цього часу зберігається першорядна пам'ятка козацької доби – могила кошового отамана Івана Сірка, не була належним чином представлена у царині науково-історичних досліджень, так само як і в державних програмах, що передбачають облаштування пам'яток історії і культури та їх туристичне використання.

Основа для формування наукового осередку в м. Нікополі була закладена в результаті проведення Всеукраїнських наукових конференцій "Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва" (жовтень 2001 р.) і "Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району" (жовтень 2002 р.). 13 жовтня 2002 року було створено Нікопольське регіональне відділення НДІ козацтва. Наступними кроками його діяльності стало продовження традиції проведення козакознавчих наукових заходів, зокрема, всеукраїнських

наукових конференцій "Іван Сірко в контексті дослідження феномена українського степового порубіжжя XVI–XVIII ст." (листопад 2005 р.), "Постать Петра Калнишевського та історична спадщина запорозького козацтва" (жовтень 2007 р.), "Козацька традиція в ґенезі населених пунктів Південної України XVII–XIX ст." (жовтень 2008 р.).

Становлення наукового осередку у м. Нікополі стало можливим завдяки дійовій підтримці та сприяння д.і.н., проф. А. В. Бойка, к.і.н., доц. В. І. Мільчева (Запорізький національний університет), д.і.н. Т. В. Чухліба (директор НДІ козацтва Інституту історії України НАН України), д.і.н. І. І. Лимана (Бердянський державний університет), д.і.н., проф. Г. К. Швидько (Національний гірничий університет, м. Дніпропетровськ), к.і.н., доц. В. М. Андрєєва (Херсонський державний університет), к.і.н., доц. О. А. Репана (Дніпропетровський національний університет), д.і.н., проф. О. А. Бачинської, к.і.н. В. Полторака (Одеський національний університет ім. І. Мечнікова), д.і.н., проф., академіка НАН України, директора Інституту історії України НАН України В. А. Смолія, д.і.н., проф., члена-кореспондента НАН України В. І. Наулка, д.і.н., проф. В. А. Брехуненка, к.і.н. І. Л. Синяка (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського), к.і.н. Д. В. Сеня (Краснодарський державний історико-археологічний музей-заповідник ім. Є. Д. Фєліцина), директора Нікопольського державного краєзнавчого музею О. О. Кушнірука та інших. Також вагомий внесок справила і меценатська підтримка генерального директора НВО «Трубосталь», кандидата технічних наук О. І. Фельдмана, котрий протягом тривалого часу сприяв реалізації переважної більшості заходів, що проводилися відділенням.

З переходом кадрового потенціалу Нікопольського регіонального відділенні НДІ козацтва до Інституту суспільних досліджень (м. Дніпропетровськ), ідея продовження випуску альманаху "Козацька спадщина" вийшла на якісно новий рівень реалізації.

Четвертий випуск альманаху є продовженням попередніх напрацювань. Вміщені у ньому матеріали Міжнародної наукової конференції "Україна – Кубань: ретроспектива етнокультурних взаємин" засвідчують як тенденцію до тематичного розмаїття козакознавчих пошуків, так і виходу на щабель формування наукових зв'язків міждержавного рівня.

В. Г. Панченко,

директор Інституту суспільних досліджень

Археографічні публікації

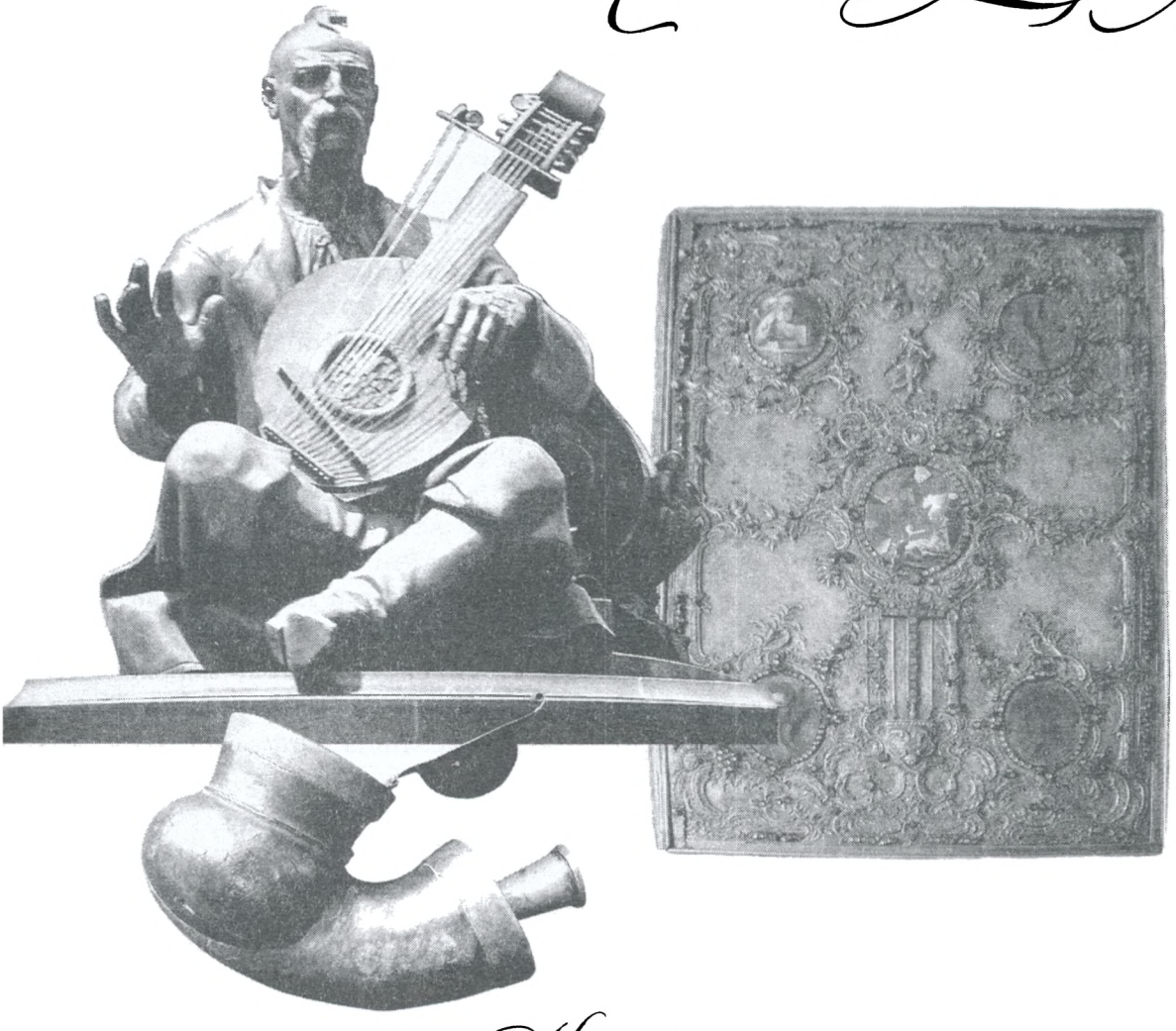

Козацька спадщина

• Випуск 4 •

Ю. А. Мицик

ПРАЦЯ М. Н. ПЕТРОВСЬКОГО "ТИМІШ ЦИЦЮРА" В КОНТЕКСТІ КОЗАКОЗНАВЧИХ СТУДІЙ 1920-Х РР.

Микола Неонович Петровський (1894–1951) належить до кола провідних українських радянських істориків. Він досліджував, насамперед, історію України XVI–XVII ст., його роботи відзначаються солідною джерельною базою, аргументованістю авторських висновків. Поза сумнівом, дослідницький талант М. Н. Петровського не міг розкритися в усій повноті, оскільки 30–40-і рр. XX ст. в СРСР були зовсім несприятливими для наукового пошуку історика. Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 рр., репресії, ідеологічні нагінки (їх М. Петровський скуштував на собі), штучне обмеження дослідницького пошуку в галузі історії України козацької доби, закриття ряду наукових видань з історії України і т.д., врешті, тяжкі випробування воєнних років майже унеможливили процес дослідження історії козацької України. Однак у 20-х рр. XX ст., коли тоталітарний режим ще не загвинтив усіх гайок, вийшла у світ низка праць М. Петровського, яка засвідчила його потужний науковий потенціал. Особливу цінність має його книга "Нариси з історії України XVII ст. Досліди над літописом Самовидця" (К., 1930). Важливим є і цикл статей, насамперед, тих, які присвячені літопису Самійла Величка.

М. Петровський задумав також створити серію нарисів, присвячених дослідженню біографій видатних державних, політичних та військових діячів козацької України. Тут він обрав абсолютно вірний шлях і не його провина в тому, що дана проблематика залишилась нерозкритою. Лише в останній час вона почала успішно розроблюватися, про що свідчить цикл біографій гетьманів України, кошових Запорізької Січі, генеральної старшини взагалі. Досить згадати збірник статей колективу авторів "Володарі гетьманської булави", серію "Полководці Війська Запорозького" (вийшло вже 2 випуски) та ін. Петровський же встигнув видати тільки біографію переяславського полковника Тиміша Цицюри – дуже суперечливої постаті доби Руїни. Цю біографію він написав буквально з нуля, оскільки досі справа не йшла далі розрізнених згадок про цю особистість.

Отже, перша і остання стаття ("Тиміш Цицюра") в серії М. Н. Петровського "Українські діячі XVII віку" вийшла у світ на сторінках 24-го тому "Записок історико-філологічного відділу ВУАН" (далі – ЗІФВ) у 1929 р.* Далі настали особливо тяжкі часи для України взагалі і для української історичної науки зокрема, тому ця серія була штучно обірвана. Самі "Записки ІФВ" опинилися у спецфондах, були знищені і на сьогодні по пальцях можна порахувати їхні примірники. Внаслідок цього стаття "Тиміш Цицюра" не набула належного поширення і стала значною бібліографічною рідкістю.

Враховуючи дану обставину, ми вирішили перевидати згадану статтю. При передруці статті були внесені незначні зміни. Насамперед, скорочені слова були подані повністю, наприклад, "наказний гетьман", а не "нак. гетьман", як у статті Петровського; а назви місяців подані цифрами. Корективи стосуються і мови статті, яка друкувалася за тодішніми правилами правопису. В чомусь ті правила були кращими, ніж нинішні (тоді слово "соціальний" писалося як "соціяльний" і ми дану форму зберегли), в чомусь – гіршими, наприклад, писалося "класа" замість "клас", і тут ми, як і в деяких інших випадках, вносили корективи відповідно до діючих норм правопису. Крім того, при новій публікації текстів джерел чи наведенні цитат нами були зняті тверді знаки, а літера "ять" була замінена в українських текстах на "і", а в російських – на "е". Друга

* Петровський М. Українські діячі XVII віку. І. Тиміш Цицюра // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К.,1929. – Т. XXIV. – С. 79-103.

група змін стосується посилань у статті "Тиміш Цицюра". На жаль, в той час не існувало ще чітких правил посилань і тому М. Петровський нерідко обмежувався наведенням лише скороченої назви книги чи статті, часопису, проставляв через кому номер випуску (тому) та сторінки, що може призвести до непотрібної плутанини. Довелось уніфікувати ці посилання, змінити їхню нумерацію (зробивши суцільну по статті, а не посторінкову), наблизивши їхній вигляд до сучасних вимог, також виправити явні друкарські помилки. Додамо, що "Древнехранилище" – це є нині Центральний державний архів давніх актів РФ (Москві), у складі якого знаходяться зокрема такі фонди, як-от "Московский архив министерства юстиции", "Московский государственный архив министерства иностранных дел", "Малороссийский Приказ"

Насамкінець, дякуємо відомій російській дослідниці історії України проф. Тетяні Таїровій-Яковлевій (Петербург) за надання нам ксерокопії статті М. Петровського, а студентам IV курсу факультету гуманітарних наук Національного університету "Києво-Могилянська Академія" С. Багро і Д. Мазуру за допомогу у комп'ютерному наборі її тексту.

Підготувавши до передруку статтю М. Петровського "Тиміш Цицюра", ми передали її редакції журналу "Козацька старовина", не сумніваючись у тому, що даний твір буде корисним новій генерації дослідників історії українського козацтва.

ДОДАТОК

Микола Петровський

УКРАЇНСЬКІ ДІЯЧІ XVII ВІКУ

1

ТИМІШ ЦИЦЮРА

Бурхливу й складну картину являла Україна другої половини XVII в.

Суміжні з Україною держави – Москва, Польща, Туреччина з Кримом прагнуть, якби тим чи іншим способом опанувати Україну й підкорити її собі. Кривава боротьба між цими державами за Україну точиться переважно на її-ж такі терені, несучи спустошення й руїну.

На самій Україні йде між людністю запекла боротьба класів і партій.

Козацька старшина й взагалі «можнійшие» вживають усіх заходів, щоб запосівши місце тих можновладців, проти яких підносилися бурхливі хвилі Хмельниччини, привернути собі до «послушенства» посполитих, захопити до своїх рук промисловість і міську торгівлю. Поспільство й міщанство рішуче борються з цим. Боротьба набирає кривавих і трагічних форм.

Немає єдності в цій боротьбі ні між «можнійшими» ні між поспільством і міщанством. У процесі боротьби вони поділяються між собою на скількись окремих партій, що, й собі, теж змагаються одна з одною.

Уся ця й класова, й партійна боротьба, й боротьба між сусідніми державами за Україну, тісно переплітається одна з одною, набирає різних форм, призводить до тих чи інших наслідків.

У перепетіях цієї боротьби на Україні бере гору то той, то інший клас, то та, то інша партія. Україна то перебуває під владою однієї з сусідніх держав, то виступає як мало не самостійна країна, то її розшматовують сусідні держави.

На всіх оцих змінах у державному й політичному становищі України, на змінах у класовій і партійній ситуації досить цікаво простежити й ті зміни, що відбувалися на

тлі цих подій з окремими політичними діячами України, простежити їх життя й діяльність.

Коли ми зустрічаємо дуже великі зміни й до того-ж за не що й довгий час у державному життю України, коли, приміром, наприкінці 1658 – на початку 1659 р. ми бачимо Україну як одну з федеративних одиниць Польсько–Литовсько–Руської Речі Посполитої, а 1667 р. Україна поділяється між Польщею і Москвою, коли ми зустрічаємо такі зміни в класових стосунках, як, напр., 1663 р. експлуатований клас українського суспільства блискуче перемагає на ніжинській чорній раді, від чого «барзо притуга великая на людей значных была", а вже 1665 р. це переможне 1663 р. поспільство стоїть перед Московськими статтями й перед ненавидним "послушенством" новим панам, - не менші зміни на тлі цих подій відбувалися і в життю та діяльності окремих тодішніх українських діячів.

Тут ми зустрічаємо такі моменти, що сливе невідома перед тим особа ("человіченко худой и непородный казак", мовляв П. Дорошенко) стає на деякий час центральною фігурою України (І. Брюховецький), або що гетьман Лівобережної України йде до рук катові й засилається до далекого Сибіру (Д. Многогрішний), або польський сенатор, воєвода київський й колишній гетьман розстрілюється сливе без суду на підставі провокаційних даних (І. Виговський). Багато видатних діячів України за цих часів зазнали й щасливої й прикрої фортуни, переважно-ж останньої; багато їх загинуло в битвах, багато загинуло від катових рук, багато загинуло на чужині в засланню.

Діяльність і долю одного з тих діячів України, що був певен час однією з видатніших постатей України, а потім зійшов з історичного кону та й не повернувся вже на нього зовсім, долю цього діяча, якому досі ще не присвячено окремої розвідки долю Тимоша Цицюри* я й хочу розглянути в цій студії, використовуючи на це приступні мені матеріали**. В міру обробки подаватиму такі студії й про інших діячів цієї доби.

---

* Польський дослідник L. Jenike, в своїй студії про С. Чарнецького навіть плутає Т. Цицюру з П. Тетерею (L. Jenike. St. Czarniecki. - С. 97-98).

** Джерела й література, які я використав для цієї студії. Акты Московского Государства, т. II, СПб, 1894, т. III, 1901; Акты относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи, т. III, СПб, 1861, IV 1863; V, 1867; VI, 1869; VII, 1872; VIII, 1875; X, 1878; XV, 1892; Архив Юго-Западной России, ч. III. т. IV, Кіев, 1914; Байов А. Курс истории русского военного искусства, в. I, СПБ, 1909; Барсуков А. Род Шереметевых. - Т. V, СПБ, 1888; VI, 1892; Величко С. Сказание о войні козацкой съ поляками, т. I, у Києві, 1926; II, (К.), 1851; Volumina Legum. - T. IV. - Petersburg, 1859; Волк-Карачевский. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. К., 1899; Востоков А., Судьба Выговских и Ивана Нечая.// Киевская Старина. – 1890, № 1; Герасимчук В. Виговщина й Гадяцький трактат (відбитка з Записок Наукового Товариства ім. Т. Шевченка); його ж. Виговський і Юрій Хмельницький (відб з Зап. Наук. Тов. ім. Т. Шевченка); його ж. Чуднівська кампанія 1660 р. Львів, 1913; Gordon P. Tagebuch. - T. I. - Moskau, 1849; Grabowski A. Ojczyste spominki, t.1, Kraków, 1845; Грушевський М. Історія України – Руси. - Т. VIII. – Ч. II, Відень, 1922; Ч. III. - 1922; Гурлянди. Приказ Великого Государя Тайных Дел. – Ярославль, 1902; Дневальныя Записки Приказа Тайных Дел 7165-7183 гг. – М., 1908; Дополнения к тому III Дворцовых Разрядов. - СПБ, 1854; Записки Отделения Русской и Славянской Археологии Русского Археологического Общества, т. II. - СПБ, 1861; Ильич - Шишацкий Н. Часовня «Побыванка» // Черниговские Губернские Ведомости. - 1854. - № 37; Источники Малороссийской Истории. - Т. 1. – М., 1858; Т. II. - 1859; История о невинном заточении ближняго боярина Артемона Сергеевича Матвеева. – М., 1785; Jenike L. St. Czarniecki, - Warszawa, 1891; Jerlicz J. Latopisiec albo Kroniczka, t. II, Warszawa, 1853; Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. –T. II. - Kraków, 1898; його ж. Dzieje wojen i wojskowośći w Polsce, вид. 2. -T. II. - 1923; Костомаров Н. Гетманство Выговскаго. Собрание сочинений. - Кн. I. - СПБ, 1903; його ж. Гетманство Юрия Хмельницкого. Собрание сочинений. - Кн. V. - СПБ, 1905; Краткое описание Малороссии. – К., 1878 (при виданні: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. –К., 1878); Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657-1660. – Lwów, 1922; К биографии Тимофея Цыцуры // Киевская Старина. – 1889. - № 9; Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. - В. II. - Чернигов, 1867; його ж. Описание Старой Малороссии. - Т. II (полк Нежинскій). – К., 1893; його ж. Очерки малороссийских фамилий. Апостолы // Русский Архив. – 1875. - I; Lawisse E. – Rambaud A. Histoire Générale. - T. VI. - Paris, 1895;

Коли й де народився Тиміш Цицюра певних відомостей ми не маємо; а як життя і діяльність Цицюрині були зв'язані з територією тодішнього Переяславського полку, то мусимо вважати, що й народився Т.Цицюра на Переяславщині - таки, коли не в самому Переяславі*. Неможливо так само встановити, до якого з станів тодішнього суспільства належав Т. Цицюра походженням. В. Липинський, що в своїх студіях встановив більше-менше певне належність до відповідного стану трохи чи не всіх найвидатніших українських діячів й наступних по ній років, належности Т. Цицюри до певного стану так і не встановив**. Так само сливе не маємо відомостей і про родинний стан Т. Цицюри; зустрічаємо тільки 1660-1661 р. спомини про його зятя й шурина***, а 1671 р. про матір і сестру****. Що ж до освіти Т. Цицюри, то важко навіть встановити, чи був він письменний чи ні, бо маємо ми й підписи за нього й інших осіб*****, а в універсалі його від 1660 р. маємо

Lipiński W. S. M. Krzyczewski. // Z dziejów Ukrainy. – Kraków, 1912; його ж. Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy (там-же); його ж. Історичні студії та монографії. - Т. III (Україна на переломі 1657-1659). - Відень, 1920, Летопись Григория Грабянки. - К., 1854; Летописное повествование о Малой России... А. Ригельмана. – М., 1847; Летопись Малыя России... Рубана. - СПБ, 1777; Летопись Самовидца по новоткрытым спискам. – К., 1878; Максимович М. Собрание сочиненій. - Т. I. - К., 1876; Модзалевский В. Малороссийский Родословник, т. I. – К., 1908; Містечко Борисполе в XVII веке, - К., 1892; Niesiecki K. Korona Polska przy zlotey wolności. – Lwów, 1728; Памятники издаваемые Киевской Коммисией для разбора древних актов (*далі – ПКК*). – Т. III, изд. 2. – К., 1898; т. IV, 1859; Памятники Сибирской истории XVIII века, кн. 1. – СПб., 1892; автора цих рядків. Псевдо-Діяріуш Самійла Зорки // ЗІФВ. - Кн. XVII. – К., 1928; Реестра всего Войска Запорожскаго после Зборовскаго договора. – М., 1875; Русская Историческая Библиотека (*далі – РИБ*). - Т. XXI. – СПБ, 1907; Соловьев С. История России с древнейших времен. - Кн. II, III, изд. «Общественная польза»; Стадник М. Гадяцька унія // Записки Українського Наукового Товариства у Києві. – К. - Кн. VII. - 1910; Т. VIII. - 1911; Сторожев В. Лист Тимофея Цыцуры // Киевская Старина. – 1892. - №2; Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV Археологического съезда. - Чернигов, 1908; Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.- Кн. V. – Чернигов, 1874; Черниговская летопись по новому списку // Киевская Старина. – 1890. - №5; Шамрай С. До історії Барипполя у XVIII в. // Історико-географічний збірник УАН. - Т. I. – К., 1927; Шишацкий-Ильич А. Часовня близ села Свидовца, Козелецкого уезда // Черниговские губернские ведомости. – 1851. - № 19; Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков, т. 1. – Владимир, 1903; Эйгорн В., Очерки из истории Малороссии XVII в., т. 1; Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. З архівних матеріалів я використав (частково) фонди Древлехранилища Центрархива РСФСР. (Москва), Чернігівського Краєвого Історичного Архіву й рукописи Чернігівського Музею.

* Що правда згодом, 1667 р., коли згідно з Андрусівським трактатом, з московського полону відпускалися українці з королівської сторони Дніпра (себто з Правобережжя), Цицюра теж прохав, як про це буде далі, царя, щоб і його було відпущено, зазначаючи, що всіх, окрім його, відпущено; робити ж на підставі цього висновок, що Цицюра був родом з Правобережжя, важко, бо міг Цицюра, щоб одзволитися і неправду казати; до всього ж, коли б Цицюра був з Правобережжя, його б з московської неволі було б відпущено, як було відпущено низку ворожих Москві українських діячів, приміром Носача, І.Нечая й ін. Окрім того 1653 р. Цицюра зветься "переяславськой казак" (АЮЗР. – Т.Х. - № 4. -С. 202). Усе це дав мені підставу триматися погляду, що Цицюра був родом з Переяславщини.

** В. Липинський, Історичні студії та монографії. – Т. III. Україна на переломі 1657-1659. - С. 170.

Акты ЮЗР. - Т. V. - № 30. - С. 54 -55.

**** Древлехранилище Центрархива РСФСР. (Москва) Архив Министерства Юстиции, Книги Малороссийского приказа № 9, л. 910 (в дальшому при покликах на фонди цього Древлехранилища буду зазначувати тільки фонд його і відділ).

***** Наприклад Переяславські статті 1659 р. (Акты ЮЗР. – Т. IV. - № 115. – С. 272) підписи:... «Вместо Переясловского Тимофея – Переясловской же Успенской церкви протопоп Григорей Бутович», або на чолобитній 1667 р. (Кіевская Старина. – 1889. - № 9. -С. 772) "вместо Тимошки Цыцюри по сво веленью Мишка Булхеев руку приложил".

підпис "Тимофей Цецура manu pr." (себто "manu propria")*. Не дійшло до нас і портрету Т. Цицюри; зберігся тільки від 1660 р. опис зовнішнього вигляду Т. Цицюри, що був він "чоловік середнього росту, красних черт лиця, з очей б'є відвага, а рухливість тіла свідчить еластичність і проворство його ума"**

Про діяльність Т. Цицюри на перших кроках революції Б. Хмельницького звісток ми не маємо, не зустрічаємо ми його в "Реєстрах" 1649 р. Правда в цих "Реєстрах" трапляється в Переяславському полку в сотні Бабича "Васько Цюцюра" і в сотні Яготинській "Андрій Цюцюренко"***, але в яких родинних стосунках ці особи були з Т. Цицюрою, ми не знаємо. О. М. Бодянський припускав, що "Васько Цюцюра" цих "Реєстрів" був батьком Т. Цицюри****; з цією гіпотезою погодитися неможливо, бо, як буде з низки документів видко далі, Тиміш Цицюра був по батькові "Єрмолаєвич"

Згодом Т. Цицюра у чолобитній до царя 1667 р. каже, що він перед катастрофою 1660 р. під Чудновом служив цареві "вірою и правдою" тринадцять років*****; отож треба гадати, що брав він участь і в перших роках Хмельниччини.

Вперше ми зустрічаємо Т. Цицюру наприкінці 1653 р., коли під час московського посольства на Україну В. Бутурліна "подьячим" Я. Портомоїну та Г. Ключарову 27 грудня в Переяславі про події Жванецької кампанії оповідав "переяславской казак Тимофей Цюцюренко"****** 1656 р. в листопаді бачимо присутнім при мировій між Ф. Меселієм і Ю. Рижим у Баришполі й "пана Тимоша Цицоренка"*******

Оце всі ті незначні дані, що я знайшов про Т. Цицюру за Хмельниччини.

Більшу роль в історії України починає відігравати Т. Цицюра за Виговщини.

Це були ті часи, коли пануючі кола українського суспільства, на чолі з гетьманом І. Виговським, боролися разом на два фронти: 1) проти "винников, броварников, пастухов и наймитов людских", що як згодом казав ідеолог пануючих кіл С. Величко, "з рогатинами, косами й кіями, и з сердцами до убийства и разграбления иміний людских готовими"******** йшли на боротьбу за поліпшення свого добробуту, проти експлуатації з боку владущих верстов, 2) а так само й проти Москви, що прагнула використати цю класову боротьбу на Україні для свого дальшого руху на південь. Спочатку, з кінця 1657 року, рух пригноблених шарів суспільства набув неабияких розмірів (Пушкарівщина); використовуючи таке становище на Україні, Московський уряд на раді в Переяславі (початок 1658 р.) примусив вершки українського суспільства поробити поступки, що обмежували автономію України, але-ж пануючі верстви, бачачи собі небезпеку як у русі нижчих кіл, так і в обмеженню свого самоврядування, склали союз з Кримом, погромили, за допомогою татар, Пушкаря й придушили до якого часу цей небезпечний собі рух. Далі, пануючі кола України, бачачи, що союз з Москвою не дає їм користі, а обмежує тільки їхні привілеї, бо Москва, зазнавши поразки в бажанню дій-

---

* ПКК. -Т. III. - Отд. 3. - № 134. - С. 442 (видано з оригіналу).

** В. Герасимчук. Чуднівська кампанія 1650 р. - С. 114 –115; С. Соловьев История России... – Кн. III. - С. 86.

Реестра всего Войска Запорожскаго после Зборовскаго договора... С. 224, 225.

**** Предесловие до «Реєстрів». - С. XXXI.

К биографии Тимофея Цыцуры // Киевская Старина. – 1889. -№ 9. - С. 771.

****** Акты ЮЗР. - Т. X. - № 4. – С. 202.

******* Местечко Борисполе в XVII веке, № 79. - С. 56, на жаль, це місце урядових актів, де згадується це Цицюренко, видано не зовсім гарно, так що неможливо з нього встановити, чи займав тоді в Баришполі Цицюра посаду сотника чи ні. Новіший дослідник Баришполя С. Шамрай не вказує в складі сотників цього міста Т. Цицюри (С. Шамрай. До історії Баришполя у XVIII в. // Історико-Географічний Збірник Української Академії наук. - Т. І. - С. 96-97).

******** Самійло Величко. Сказание о войні казацкой з поляками. - Т. І. - С. 180.

ти моря на півночі, звернула тепер головну увагу на південь і, використовуючи давні досвід Новгорода та Пскова, прагнула використати на Україні класові суперечності на користь собі, підтримуючи до часу нижчі кола людності, - тоді пануючі кола України рвуть з Москвою, провадять пересправи й прагнуть союзу з Польщею, Кримом, Туреччиною. Москва проти цього бореться. Невдоволенні соціяльною політикою Виговського й старшини, нижчі кола суспільства групуються навколо Безпалого, допомагають Москві в боротьбі з Виговським. Всю осінь і зиму 1658-1659 р. точиться дрібна війна між військовими частинами й відділами Безпалого з одного боку й між відділами Виговського з другого боку. Війна ця чергується з пересправами між ворогами, і ні одна сторона остаточно не перемагає.

У цих подіях ми зустрічаємо Т. Цицюру на боці гетьмана І. Виговського, причому посідає Цицюра посаду Переяславського полковника. Коли саме дістав Т. Цицюра полковництво Переяславське, встановити точно важко. Ще під час Переяславської ради на припочатку 1658 р. царський посланець на цю раду Б. Хитрово давав соболі переяславському полковнику "Ивану Кульбаке"*. Потім у червні – липні того-ж 1658 р. посланець від київського воєводи В. Шереметєва до гетьмана І. Виговського Я. Крекшин зібрав у Чигирині відомості, що "Переясловскому де полковнику Колюбяке велел гетман голову отсечь"** У звідомленні до царського посланця до гетьмана І. Виговського, дяка В. Кікіна, маємо, що 4.09. 1658 р., коли Кікін був у Ю. Немирича, там між козацькою старшиною був і "Переяславской полковник Чючар"***; у ньому, гадаю, треба вбачати перекручене прізвище Т. Цицюри, що виступає вже дальше як переяславський полковник.

Наприкінці жовтня 1658 р., коли гетьман І. Виговський прибув під Київ, Т. Цицюра, переяславський полковник, разом з військовим осавулом І. Скоробогатенком за дорученням од І. Виговського провадив пересправи з київським воєводою В. Шереметєвим про з'їзд гетьмана з воєводою****. Наприкінці-ж 1658 р. Т. Цицюра бере участь в акціях проти Москви. В листопаді кн. Г. Ромодановський з московськими відділами і частинами козаків, що трималися Москви, обложив у Варві козацькі полки на чолі з ніжинським полковником Г. Гуляницьким*****. Підчас цієї облоги на допомогу Г. Гуляницькому прибули козацькі відділи від І. Виговського під приводом наказного гетьмана І. Скоробогатенка й переяславського полковника Т. Цицюри. Вони й узяли участь у боях з відділами Г. Ромодановського. Після цих боїв Цицюра прибув до табору Ромодановського й запропонував, щоб цар знов прийняв козаків у своє підданство і щоб Ромодановський відступив з військом від Варви. Ромодановський на це згодився і, після того як козацька

---

* Акты ЮЗР. – Т. IV. - № 58. - С. 100-101.

Акты ЮЗР. – Т. V. - № 144. – С. 315. М. Максимович, що складав список українських полковників переважно за літописами, в складі Переяславських полковників Кульбаки не вказує (М. Максимович, Собраніе сочиненій. - Т. І. - С. 710).

*** Акты ЮЗР. – Т. IV. - № 79. – С. 156; що-ж до того, що 1 вересня під час перебування Кікіна у гетьмана І. Виговського, там у купі з іншими полковниками був і "Переяславской С..." (місце попсоване, Акты ЮЗР. – Т. IV. - № 79. - С. 147), цей ініціял С треба віднести, на мій погляд, до Сомка, бо 4 вересня в Немиричевому шатрі був, як маємо у того-ж Кікіна "Переяславской прежней наказной полковник Сомченко" (там же. - С. 156).

Акты ЮЗР. – Т. XV. - № 6. - С. 285-286.

***** З Гр. Гуляницьким були в Варві не чернігівський та прилуцький полки, як це здається з оповідання малопевного Самовидця (Літопись Самовидца. - С. 55) і залежного від нього Рігельмана (Летописное повествованіе о Малой России... А. Ригельмана. –Ч. II. – С. 9), а полки: Ніжинський, Чернігівський та Прилуцький, як про це маємо і в листі І. Виговського від 3.01.1659 р. до Ф. Куракіна (МАМЮ. - Белгородский стол, столбец. - № 429, л.л. 671-672) і в виказах посланців Долгорукого до Г. Ромодановського (там же. - Лл. 14-16).

старшина, що трималася І. Виговського, заприсягла цареві, відступив від Варви*.

Ця угода не припинила війни і вона тривала далі. До самої весни 1659 р. на терені України точиться дрібна війна між прибічниками І. Виговського з одного боку й з московськими відділами, до яких прилучилася ще й частина українців, з другого боку. Т. Цицюру ми зустрічаємо підчас цієї боротьби на боці І. Виговського. Т. Цицюра бере участь укупі з наказним гетьманом І. Скоробогатенком у нападах на місцевості Миргородського й Полтавського полків на прихильників Москви й в нападі 20 грудня 1658 р. на Лохвицю, де стояв з військом кн. Ромодановський**. У січні (12-13) 1659 р. Т. Цицюра бере участь у розгромі під Пісками відділів ворожого І. Виговському полковника І. Іскри й у боях з тими московськими частинами, що ходили на допомогу Іскрі*** У березні 1659 р. Київський воєвода В. Шереметєв послав військові відділи під Гоголів, щоб здобути кінських харчів; ці відділи мали під Гоголевим бій з козацькими й польськими частинами; брав участь у цьому бою проти московського війська й Т. Цицюра з своїм Переяславським полком і після поразки відступив до Переяслава****

Поки на Україні відбувалися ці події, пересправи між Україною й Польщею йшли своїм шляхом і закінчилися відомим Гадяцьким трактатом, що був корисний верхам тодішньої України й аж ніяк не дбав про інтереси нижчих кіл. Зупинятися докладно на змісті цього трактату я не буду, бо це питання вже докладно розглянуто в низці праць*****

Коли навесні 1659 р. сом у Варшаві ствердив Гадяцькі пакти й низка осіб з козацької старшини здобула шляхетство, з-поміж цих осіб ми бачимо й Т. Цицюру******

Московський уряд не міг, звичайно, погодитися на одірвання України від Москви, згідно з Гадяцьким трактатом, і ухвалив провадити активніші акції проти І. Виговського. Виговський та його прибічники і собі готувалися до рішучого бою з Москвою й своїми класовими ворогами. 26.03.1659 р. "боярин и воеводы князь Алексей Никитич Трубецкой с товарищи, отпев молебен грозному и страшному воеводе Спасу-свету пред святым его образом и прося у него всемогущего Бога милости и у пречистые Богородице и у всех святых милости же и заступления, пошли с государевыми ратными людьми из Путивля великого государя в черкаские городы"*******, на Конотоп. Величезне

---

* МАМЮ. Белгородский стол, столб. № 429. - Лл. 164-168 (відписка цареві Ф. Куракіна про звістки, що він 8.12. 1658 р. одержав від Г. Ромодановського) л.л. 14-16 (свідчення 6.12. 1658 р. в Путивлі посланців, що кн. Долгорукий посилав до Г. Ромодановського), пор. Акты ЮЗР. – Т. VII. - № 90.- С. 266, 271-272, 275; Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV Археологического съезда. - С. 117; моя студія, Псевдо –діяріуш Самійла Зорки. //ЗІФВ. - Кн. XVII. - С. 200-201. Самовидець же помилково оповідав про Г. Ромодановського, що від Варви "Выговский гетьман з ордами дал оному отсічь" (Летопись Самовидца. - С. 55), що повторює й залежний від Самовидця Рігельман (Ч. II. – С. 9).

МАМЮ. - Белгородский стол, столбец. - № 429. - Лл. 269-270 (відписка Ф. Куракіна цареві про здобуті 20 й 23 грудня звістки від Г. Ромодановського).

*** МАМЮ. - Белгородский стол, столб. № 429. - Лл. 469-472, столб. № 481 - Лл. 244-246, 247-251 (оповідання наприкінці січня 1659 р., сотенного голови М. Маслова, що був у війську, яке ходило допомагати Іскрі), Лл. 240-241 (відписка цареві Г. Ромодановського від 17.01. 1659 р.).

Акты ЮЗР. – Т. XV. - № 8. - С. 367-368.

***** Зазначу новіші з них: В. Герасимчук. Виговщина й Гадяцький трактат; М. Стадник. Гадяцька унія // Записки Українського Наукового товариства, кн. VII, VIII; L. Kubala. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657-1660. -С. 84 і д., 437 і д.

****** Volumina Legum IV. -С. 304-305. ("Rycerskie odwagi urodzonego Tymosza Ciciury godne są respectu i słuszney nagrody, którego do szlacheckiego w tey Rzeczypospolitej kleunotu y wszystkich wolności przypuskami; na co przywiley z kancellaryi naszey wydać rozkażemy"), Акты ЮЗР. -Т.IV. - № 114.- С. 218.

******* Акты ЮЗР- Т. IV. - № 115. - С. 226.

московське військо Трубецького, що до складу його ввіходили і козацькі відділи Безпалого, обложило Конотоп, який боронило козацьке військо з ніжинським полковником Г. Гуляницьким на чолі. Даремно Трубецький добував місто штурмом, й облогою, й стрілянинoю – козаки вперто боронилися; на пропозиції здатися вони казали "что де они сели на смерть, а города не здадут"*.

Бажаючи подати допомогу обложеному Конотопові, гетьман І. Виговський послав до Ніжина наказного гетьмана І. Скоробогатенка з військом, що в складі його був і переяславський полковник Т. Цицюра** Трубецький - же на заклик московського прихильника ніжинського протопопа Максима Филимоновича надіслав до Ніжина московські й козацькі відділи на чолі з кн. Г. Ромодановським, П. Скуратовим і полковником козацького війська наказного гетьмана І. Безпалого – Г. Донцем. Ці відділи прибули під Ніжин 27 травня й мали там бої з відділами Скоробогатенка, що до їхнього складу, окрім козаків, входили ще татари, волохи, серби й поляки. Дарма що, як доносив Трубецький цареві згодом, частини Ромодановського й перемагали в цих боях, але все-ж-таки Ромодановський мусів рушити назад, під Конотоп, куди й прибув 1 червня***

А далі події війни розвивалися швидко й робили великі зміни в ситуації на Україні.

На виручку Конотопові рушив сам гетьман І. Виговський з невеликим козацьким військом і з ордою, з самим ханом Кримським на чолі. Наприкінці червня (28) відбувся й відомий бій під Конотопом**** У цьому бою О. Трубецький, що, як тоді про нього мовляли був: "муж благоговейный и изящный, мудрый в Божественном писании, в воинстве счастлив и недругам страшен"*****, зазнав погрому, втратив безліч війська й ледве відступив до Путивля з рештою вояків, страшенно здеморалізованих цим розгромом******

Краса ж московської кінноти, що зробила переможну кампанію 1654-1655 рр., полягла в цій битві під Конотопом; ніколи, як каже С. Соловйов, цар вже не міг вивести в поле таке дуже військо. У траурному одязі цар вийшов до народу, страх напав на Москву. Люд зганяли укріплювати Москву, сам цар з боярами бував часто на цій роботі; людність по околицях столиці з родинами й майном збиралася до Москви, були чутки, що цар виїздить за Волгу, за Ярослав*******.

Брав участь у цьому переможному поході І. Виговського під Конотоп і Т. Цицюра. З табору під Конотопом ми маємо листа (з датою 1 липня) козацької старшини, яка тоді трималася І. Виговського, заадресованого "пану Ивану Безпалому и всей при вас будучей старшині, к черни, к братьі нашей и одной крови" В цьому листі козацька старшина закликала Безпалого й його прихильників одірватися від Москви й прилучитися до них "всего Войска Запорожского". Серед козацької старшини, що підписала

---

* Акты ЮЗР. Т. IV. - № 115. - С. 233.

МАМЮ. - Приказный стол, столбец № 308, л. 444 (свідчення писаря І. Скоробогатенка – З. Шийкевича, що його захопило в полон московське військо).

*** МАМЮ. - Приказный стол, столбец № 308.- Лл. 440-452 (відписка Трубецького цареві) Акты ЮЗР. – Т.IV. - № 115. - С. 236. і д. (звідомлення О. Трубецького). У літопису Самовидця помилково сказано, що Г. Ромодановський прибув під Ніжин восьмого травня (Летопись Самовидца. – С. 57), як гадав й Рігельман (Ригельман... Ч. II. – С. 20).

**** О. Лазаревський добре описує цей бій, виправляючи й доповнюючи Самовидця та Величка (А. Лазаревскій. Полк Нежинскій. -С. 208 і д.).

***** С. Соловьев. История России...-Кн. II. -С. 1661; Кн. III. -С. 47.

****** Як було московське військо здеморалізоване цим розгромом і боялося походу на Україну, видко з того, що коли згодом, у серпні, кн. Трубецький наказав військові рушити на Ніжин, у війську вибух заколот, окремі відділи не хотіли йти на Україну; насилу цей заколот втишено. (С. Соловьев. История России...-Кн. III. – С. 337-338; История о невинном заточении... Матвеева. - С. 55).

******* С. Соловьев. История России....-Кн. III. - С. 46-47; Пор. В. Герасимчук. Виговський і Юрій Хмельницький.-С. 2; L.Kubala. Wojny duńskie i pokój Oliwski. -С. 157-158, 460-461.

цього листа, маємо підпис і Т. Цицюри, полковника Переяславського*. 18. 07. того-ж 1659 р. з табору під Ромном ця ж козацька старшина, що трималася І. Виговського, надсилає листа до царя Олексія; в цьому листі старшина докоряє цареві за ту руїну, що несло Україні царське військо, і пропонує розпочати пересправи, щоб припинити війну. Маємо підпис Т. Цицюри, як Переяславського полковника, й на цьому листі**. Коли згодом І. Виговський, повертаючись з-під Путивля, невдало облягав Гадяче, яке вперто боронив від Виговського Павло Єфремович Апостол***, у складі війська І. Виговського, що провадило акції проти Гадячого, був і Т. Цицюра з своїм Переяславським полком; після-ж цієї невдалої облоги Гадячого Т. Цицюра прибув з своїм полком до Переяслава й розпустив військо****, а І. Виговський рушив до Чигирина*****. Незабаром після цього у І. Виговського відбулася в Чигирині рада старшини, де ухвалено, коли буде змога, замиритися на який час і з царем, щоб запастися хлібом у царських містах; замирення-ж могло бути за умовою, коли цар видасть І. Виговському наказного гетьмана І. Безпалого й полковника П. Апостола. Брав участь на ці раді й Т. Цицюра******

Незабаром після цього розпочалася нова ера в діяльності Т. Цицюри, коли він на деякий час стає однією з центральних постатів України.

II.

Гадяцький трактат і Конотопська перемога не зміцнили становища І. Виговського. Невдоволення проти І. Виговського й його політики все зростає в різних колах українського суспільства. Поспольство, міщанство й козацтво бачило в Гадяцькому трактаті зверхність Польщі над Україною й ще більше погіршення свого становища, старшина козацька теж була незадоволена на І. Виговського за його поступки Польщі, бачачи в цьому порушення своїх економічних і політичних пільг; окрім того, окремі впливові старшини ворогували з Виговським через особисті мотиви*******, - все призводило до вибуху повстання проти І. Виговського. І справді, незабаром після того, як І. Виговський відступив за Дніпро, на Лівобережжю люд підносить повстання проти І. Виговського, це повстання перекидається на Правобережжя й вириває з рук І. Виговського булаву.

Дуже активну роль проти І. Виговського відіграє Т. Цицюра. Коли саме, де й як Т. Цицюра почав готувати це повстання – встановити напевно дуже важко, але-ж треба вважати, що готувати це повстання проти І. Виговського Цицюра став ще перед Конотопською битвою. Писар наказного гетьмана І. Скоробогатенка – З. Шийкевич, якого

---

* Акты ЮЗР. - Т. XV. -№ 9. - С. 404 і д.

Акты ЮЗР. - Т. XV. - № 10. – С. 413 і д.

*** Про це похід І. Виговського: Акты ЮЗР. - Т. IV. - № 115. – С. 242, 244; Т. VII. - № 98. -С. 297, 299; Акты Московскаго Государства. - Т. II. № 1155. - С. 677-678; А. Востоков, Судьба Выговских и Ивана Нечая. // Киевская Старина. – 1890. - № 1. -С. 41. В. Герасимчук каже, що Гадяче боронили від Виговського, полковники Апостол і Павло Єфремів (В. Герасимчук, Виговський і Юрій Хмельницький...С. 7), але у цьому оборонці Гадячого треба вбачати одну особу – Павла Єфремовича Апостола; також згодом його в одній справі в Москві весь час звуть і "Павел Єфремов" і "Павел Апостол" (МАМЮ. - Белгородский стол, столбец № 422. - Лл. 53 -58), пор. А. Лазаревский, Очерки малороссийских фамилий. Апостолы, // Русский Архив. - 1875. – I. - 92; В. Модзалевский. Малороссийский Родословник. - Т. I. - С. 6.

Акты ЮЗР. - Т. VII. - № 98. - С. 297.

***** Акты ЮЗР. –Т. IV. - № 115. - С. 244; VII. - № 98. - С. 297 і д; А. Востоков. Вказ. твір. -С. 41.

****** МАМЮ. - Приказный стол, столбец № 308. - Лл. 493, 513-514 (Свідчення стрільця В. Єльшинина, якого відпустив з Переяслава до ОР. Трубецького ков. І. Довгаль з цими вістями. І. Довгаль брав участь у цій раді в Чигирині).

******* Пор. В. Герасимчук. Виговський і Юрій Хмельницький...С. 17 і д.

було полонено підчас вищевказаного походу Г. Ромодановського під Ніжин у травні 1659 р., свідчив: "Понеже повірился мне пан Цецура пол(...) переяславской, что имеет в раду чернецк(...) ударит усмотря время и тут вскоре до князя Григорья Григорьевича о том давать знать чтоб о том ведая, давал князь Ромодановской помочь. А ту раду с тое причины хочет учинить, что видит испустошенье земли чрез Выговского от орды и от ляхов и что от его царского величества отступил без всякие кріпкие причины Выговской хочет и всех до своего замыслу привесть, и подлинно до того времени пан Цецура было учинил, когда бы Скоробогатка не приіхал. Однакож и ныне времяни смотрит до которого умыслу и нікоторые люди, правду любячие, приставают" Оповідав далі про це ж Шийкевич, "что Цецура и о том говорил со мною, ищучи способов каким бы войско казацкое при князе Ромодановском будучие, с ним згодилося и заодно было, чтоб потом никаких выговорок и выкиданья в очи, как от Москви, также и от тіх казаков, что при Москве пребывают, не было, то есть, чтоб Москва и казаки не заметывали, что через саблю нас взяли; но тот же Цецура говорил удобно на то отговорится неволею Выговского"* Самовидець каже, що Цицюра розпочав готувати повстання "с порады протопопа ніжинского Максима и Васюти козака, и з собою заприсягшися в полі"**. Справді, 12.08. 1659 р. київський воєвода В. Шереметєв здобув листа від Цицюри, що цей з іншими полковниками (разом 5 полковників) хочуть піддатися цареві й що в цьому полковники заприсяглися Цицюрі, який бачився із кн. Трубецьким*** Опісля прилуцький полковник Ф. Терещенко писав цареві, що М. Филимонович з С. Адамовичем схиляли на бік царя полковників і в складі цих полковників називає і Т. Цицюру****. В серпні того-ж 1659 р. вибухло повстання проти І. Виговського і Переяслав був місцем, де воно розпочалося. 19 серпня повстанці частково перебили, частково захопили в полон присланих від Виговського драгун, забито було так само і низку прихильників

І. Виговського, як от Степана й Северина Сулим, Івана Забуського***** й ін. Цицюра послав до Києва й 24 серпня майор В. Лаговчин, якого було прислано від Шереметєва, привів люд у Переяславі до присяги цареві******. Окрім Переяслава повстання проти І. Виговського сталися в Ніжині й інших містах*******, відділи І. Виговського були погром-

---

* Додаток 1.

Летопись Самовидца. – С. 59.

*** А. Барсуков. Род Шереметевых. - Кн. V. - С. 194; пор. там же. – С. 199; Акты ЮЗР. - Т. XV. - № 11. - С. 442-443.

**** ПКК. - Т. III. -Отд. 3 . - № 110. - С. 391-392. Про роль М. Филимоновича в цих подіях – В. Эйнгорн. Очерки из истории Малороссии в XVII в. - І. - С. 134 і д.

***** М. Костомаров припускав, що це був той Забуський, якого 1649 р. Ян-Казимир призначив на гетьмана замість Б. Хмельницького (Н. Костомаров. Гетманство Выговскаго. -С. 399), але-ж того Забуського, ворога Б. Хмельницькому, звали Семеном (АЮЗР. - Ч. III. -Т. IV. - № 136. - С. 311-312; W. Lipiński. S. M. Krzyczewski. - вид. 2. - С. 195). Самовидець каже, що Цицюра прихильників І. Виговського "до себе зазивавши в алкір поодинцем, казал повязати а на потом и позабывати на смерть" (Летопись Самовидца. – С. 59), яке оповідання приймають М. Костомаров (Н. Костомаров. Гетманство Выговскаго. –С. 399), Вовк-Карачевський (Волк - Карачевский. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. -С. 49), Л. Кубаля (L.Kubala. Wojny dunskie. –С. 246), пор. W. Lipiński. Dwie chwile z dziejów porew. Ukrainy. – С. 612; В. Герасимчук .- Op. cit. –С. 16. Інших певних даних про обставини цього забиття ми не маємо, а Самовидцевими звістками доводиться користуватися обережно, так що питання про те, в яких обставинах забито прихильників Виговського в Переяславі, залишається відкрите.

****** МАМЮ. - Белгородский стол, столбец № 426. - Лл. 173-175; Акты ЮЗР. - Т.VII. - № 100. – С. 312; Т. XV - № 11. - С. 436.

******* Акты ЮЗР. – Т. VII. - № 101. - С. 312-313. Самовидець каже, що Цицюра 1 вересня послав до Ніжина своїх козаків і, коли вони туди прийшли, там вибухло повстання проти залоги І. Виговського (Летопись Самовидца. – С. 60); цю звістку приймають М. Костомаров (Н. Костомаров. Гетманство

лені й сам рейментар їх, один з творців Гадяцького трактату Ю. Немирич загинув*, а там рух перекинувся й на Правобережжя, І Виговський мусів відмовитися гетьманства**.

Політична ситуація на Україні в зв'язку з повстанням проти Виговського й відмовленням його від гетьманства стала досить складна. Перед Україною постає питання чи держатися орієнтації на Польщу, чи розірвати з Польщею, взявши курс на Москву, і коли це робити то на яких умовах. На Правобережжі взяла нарешті верх орієнтація на Москву, але на умові т. зв. „Жердевських статей". На Лівобережжю-ж запанувала орієнтація на Москву, але без яких-небудь попередніх умов***

Яку-ж роль відіграв у всіх цих подіях Т. Цицюра?

Коли ми розглядатимемо його діяльність за ці часи, то побачимо, що він провадив якнайжвавішу акцію на користь Москві. Після повстання в Переяславі Цицюра розвиває якнайактивнішу діяльність. Він зав'язує зносини з Трубецьким**** має стосунки з київським воєводою В. Шереметєвим, надсилає йому захоплених бранців*****, пересилає листи, що слали до нього І. Виговський й Скоробогатенко, відхиляючи Цицюру від Москви******, шле до Шереметєва для присяги цареві лубенського полковника Я. Засядку*******, приїздить сам до Києва******** надсилає листа Ю. Хмельницькому, схиляючи його на бік Москви********, шле своїх посланців, разом з посланцями до інших міст Лівобережжя до

Выговского. – С. 400), Вовк-Карачевський (Волк-Карачевский. Там же. – С. 50), Л. Кубаля (L.Kubala. Wojny dunskie.- С. 246), але ж інших даних, окрім Самовидцевих, про надіслання од Цицюри козаків до Ніженя ми не маємо. Що ж до Самовидцевої дати про повстання в Ніжині – 1 вересня, яку дату приймав й О. Лазаревський (А. Лазаревский. Полк Нежинский. – С. 6), то треба завважити, що це повстання одбулося раніш. Зносини В. Золотаренка й М. Филимоновича з Трубецьким, щоб він рушив з Путивля до Ніжина, розпочалися 18 серпня. 31 серпня Трубецький вже надіслав до Ніжина А. Бутурліна й І. Жидовинова, 1 вересня посольство з Ніженя, що до складу його ввіходили видатніші ніжинці й сам М. Филимонович, було в Трубецького в Путивлі (Акты ЮЗР. – IV. - № 115. – С. 245 і д.), а в Ніжині людність присягла цареві (Акты ЮЗР. –Т. XV. - № 11. – С. 438.)

Самовидець каже, що Немирича забито за Кобижчею під селом Свидовцем (Летопись Самовидца. – С. 60), а в одписці В. Шереметєва цареві маємо, що Немирича забито під Биковим (Акты ЮЗР. – Т. VII. № 100. – С. 312); обидва ці села близькі одно від одного, отож треба вважати, що в обох випадках зазначено місце приблизно. У Ф. Гумилевського маємо, що за півтори верстви від Свидовця є каплиця, так звана «Побиванка», де за місцевими переказами був бій козаків, з гетьманом Цацюрою (?) на чолі проти поляків, яких у цьому бою і погромлено (Филарет, Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Кн. V. - С. 257 і д.). А. Шишацький записав місцевий переказ, що тут був бій козаків гетьмана Пацюри (?) з військом гетьмана П. Дорошенка, військо якого погромлено, але ж Пацюра загинув у бою, й що каплицю збудовано на тому місці, де погромлено Дорошенкове військо (А. Шишацкий-Ильич. Часовня близ села Свидовца, Козелецкого уезда // Черниговские губернские ведомости. – 1851. - № 19. - Часть неофициальная. - С. 175-176). М. Шишацький-Ілліч теж свідчить, що за місцевими переказами цю каплицю «Побиванку» за 1 ? верстви від Свидовця збудовано на місці бою козаків з гетьманом Пацюрою (?) на чолі, який буцімто й загинув у цьому бою з ворогами (з якими точно не вказано, а зазначено – з різними) (Н. Ильич - Шишацкий, Часовня «Побыванка», Черниговские губернские ведомости. - 1854. - № 37. – Часть неофициальная. - С. 253 і д.).

** В. Герасимчук. Виговський і Юрій Хмельницький. С. 9 і д.

*** Акты ЮЗР. –Т. IV. - №115. - С. 255 і д. Источники Малороссийской Истории. – Т. І. - С. 102-103; В. Герасимчук. Там же. – С. 21 і д.

**** Акты ЮЗР. – Т. IV. - №115. - С. 246 і д.

***** Акты ЮЗР. - Т.VII. - № 99. - С. 307; Т. XV. - №11. – С. 444, 452.

****** Акты ЮЗР. –Т. VII. - № 99. – С. 307, 310-311.

******* Акты ЮЗР. - Т. XV. - № 11 - С. 435, 438.

******** Акты ЮЗР. – Т. XV. - № 11. - С. 438.

Акты ЮЗР. – VII. - № 99. – С. 307, 309; Т. XV. - №11. – С. 441-442.

Москви, до царя*. На заклик же Юрія Хмельницького, вже найменованого на Правобережжю гетьманом України, прибути до нього Цицюра не тільки не погоджується**, ба, навпаки, пише Шереметєву, що „Юрія Хмельницкой и полковники нашие стороны тебе великому государю неверны, и чтоб нам, холопам твоим, с ними соединясь (себто з Цицорою й лівобережними полковниками) на изменников и на Ляхов и на Юрия Хмельницкого идти Божиим и твоим великого государя делом промышлять" і радить Шереметєву, щоб „такую незычливост тамошних полковников и самого Юрия Хмельницького ознайомити их милостям князьям и начальным людем над войсками его царского величества, чтоб они вскоре до нас поспішали з войски его царського величества, скупившися тут на сем боку, зараз зычливость его царському величеству з меж себе гетьмана оберем и зараз на неприятелів его царского величества з Божою помощу пойдем", погоджується, щоб Шереметєв віддав київське полковництво В. Дворецькому***. Можна вважати, що Цицюра відіграв неабияку роль, підносячи на Лівобережжю повстання проти І. Виговського, а згодом і схиляючи Україну на бік Москви, як це визнавали сучасники****, а так само визнають і дослідники цих подій*****; до того-ж Цицюра розпочав і провадив цю справу „хотячи себі гетьманства"******

Московські керманичі на Україні вміло використали такий розбрат на Україні. Ю. Хмельницький і правобережна старшина мусили були піти на поступки Москві. В жовтні 1659 р. відбулася Переяславська рада, де Трубецький домігся таких поступок, про які Москва не могла мріяти навіть і перед Конотопом. Для України вже не було як і говорити про Жердевські статті, а треба було коритися мало не всім вимогам Москви*******. Не дурно згодом Ю. Хмельницький казав потім про своє становище в Переяславі: „Я два тижні був у Москві в'язнем, що хотіли, те зо мною робили"********. Одна з статей ухвалених на цій раді вимагала, щоб „всіх полковников и иных начальных людей обіих сторон Днепра не повинен гетман на горлі карать, без высланного на суд от царского величества"; було також вказано й тих діячів Лівобережжя, яких не мав права карати гетьман без царського указу. Це були діячі, що так корисно послужили Москві перед цією радою; бачимо в складі їх і Т. Цицюру*********

---

* Акты ЮЗР. – Т. XV. - №11. – С. 439, 450-451, 457; Дополнения к тому III Дворцовых Разрядов. - С. 201; Дневальныя Записки Приказа Тайных Дел 7165-7183 гг. -С. 36.

А. Барсуков. Род Шереметевых. –Т. V. – С. 205, 206.

Акты ЮЗР. – Т. VII. №99. - С. 308-309. Маємо ще від 19.09. 1659 р. Цицюрин лист до царя Олексія; в цьому листі Цицюра прохав царської милості грецькому митрополитові Нектарієві, який їде до Москви (ПКК. – Т. III. - Отд. 3. - № 100. - С. 369-370).

**** Напр. І. Виговський, Андрій Потоцький (ПКК. – Т. III. – Отд. 3. - № 102.- С. 372; № 103. - С. 374).

***** Наприклад В. Герасимчук там-таки -С. 13; сам Цицюра опісля в травні 1660 р., дорікаючи В. Шереметєву, що Москва більш ушанувала Филимоновича й В. Золотаренка, казав „в начале-де моя, Тимофеева, служба, а не их" (А. Барсуков. Род Шереметевых. – Т. V. - С. 285).

****** Летопись Самовидца. – С. 59. Пор.: А. Барсуков. Там-таки. - С. 192; W. Lipinski. Dwie chwile .. - С. 612; L. Kubala. Wojny dunskie С. 246, 485. Цю Самовидцеві звістку про те, що Цицюра бажав гетьманства, стверджує факт призначення від Цицюри на полковника до Чигирина Павла Кременчуцького (Акты ЮЗР. – Т. XV. - № 11. - С. 439).

******* Акты ЮЗР.. – Т. IV. - №115. - С. 253 і д. В. Герасимчук. Там-таки. – С. 30 і д.

******** L. Kubala. Wojny dunskie .. С. 627; В. Герасимчук. Там-таки. – С. 40.

******** Акты ЮЗР. – Т. IV. - №115. – С. 267 „Наказному гетьману Ивану Безпалому и его полку начальным людем, так же полковником, переяславскому Тимофею Цецуре, нежинскому Василью Золотаренко, черниговскому Аникию Силипу, и их полков начальным людем, естли какой из техъ людей будет винен с суда к смерти в каких делах, и их гетману и начальным людем без указу великого государя, его царского величества, не карать до тех мест, кого царское величество укажет прислати к тому суду на исправление, для того, чтоб им напрасного нагонения и утиснения не было, потому

Після цієї ради, на якій, переможена збройно під Конотопом, Москва звела в Переяславі внівець цю перемогу й досягла повного тріумфу, від Москви посилалися нагороди тим діячам України, що допомогли цьому тріумфові. Одержав велику нагороду грішми та соболями, звичайно, й Т. Цицюра*. Але-ж, не вважаючи на всі ці нагороди, не вважаючи на статті на раді, Цицюра, як видко, почував, що становище його не досить певне. Ще, коли кн.. Трубецький після ради рушав з Переяслава, Т. Цицюра прохав князя, щоб до Переяслава, Чернігова й Ніжина було ще надіслано московського війська, вважаючи, мабуть, за недостатні ті відділи, що ухвалено на раді розташувати в Переяславі**. Згодом, у грудні 1659 р. в листі до дум. дяка А. Іванова Цицюра пише, що він має багато ворогів серед козацької старшини, що оточує Ю. Хмельницького, за свою діяльність на користь Москві***

Про діяльність Т. Цицюри, за часи від Переяславської ради до Чуднівської кампанії 1660 р. відомих даних збереглося небагато.

Ми не можемо добре уявити Цицюрині роль й місце в тій боротьбі партій на Україні, що була від Переяславської ради до Чуднівської кампанії. Ця боротьба особливо була помітна при гетьманському дворі, де лідерами антимосковської орієнтації були

Г. Лісницький і Г. Гуляницький, а лідером московської орієнтації був І. Ковалевський, який ще при старому Хмельницькому виступав «развратно и шюмно» проти Москви****, а за часів Виговського змінив цю свою орієнтацію на москвофільську*****. Боротьбу цю проваджено на грунті незадоволення чималої частини козацької старшини обмеженням її прав на раді в Переяславі. Від листопада 1659 р. маємо Цицюрин лист з Переяслава "паном полковником, сотником, атаманам, всей старшине и черни его царского пресветлого величества и кому о том відати потреба"; у цьому листі він повідомляє, що царських ратних людей, ув'язнених у чигиринському замку, після того, як замок здобув Ю. Хмельницький, відпущено до Москви; Цицюра й закликав давати цим відпущеним бранцям харчі та підводи******

На початку 1660 р. Т. Цицюра поїхав до Москви*******; він 1 березня був у царя «у руки», а так само і «у стола»********. Яку роль в цій Цицюриній подорожі до Москви відігравали справи українські, - встановити це на підставі тих даних, що маю, здається мені, неможливо. Що ж до справ особистих, то Цицюрі в Москві не пощастило. Повернувшися з Москви, Цицюра бачивсь у травні в Києві з В. Шереметєвим; Цицюра скарживсь, що в Москві на його прохання дати Кричев і Чичерськ, якими володів раніш І. Нечай, йому одказано, що царський указ про це буде згодом. Потім приїхав з Москви челядник Цицюри, привіз йому царське жалування й оповів, що в маєтках Цицюрі відмовлено. Прохання перед царем В. Шереметєва за Цицюру в справі цих маєтків позитивних наслідків не мало*********. Що за причина тому, що

что они царскому величеству служили " (пор. В. Герасимчук. Там-таки. - С. 37).

Акты ЮЗР. - Т. VII. - № 102. - С. 316; Т. V. - № 30.- С. 55; РИБ. - Т. XXI. - С. 8, 353.

Акти ЮЗР. – Т. IV. - № 115. - С. 275.

ПКК. – Т. III. – Отд. 3. - № 119 . – С. 410-411.

Акти ЮЗР. - Т. III. - № 369. - С. 580, 584.

***** Наприклад L. Kubala. Wojny dunskie.., дод. LXXIV, LXXV. – С. 624 д.

****** В. Сторожев. Лист Тимофея Цицюры // Киевская Старина. - 1892 . - № 2. – С. 369.

******* МАМЮ. - Белгородский стол, столбец № 414 л. 4 (переклад листа Ю. Хмедьницького (без точної дати) до думного дяка С. Заборовського про протекцію Т. Цицюрі, що його послано «к Великому Государю о войсковых делах бить челом словесно»).

******** Дневальныя записки Приказа Тайных дел.-С. 61: Дополнения к тому III Дворцовых Разрядов. - С. 219 – 220.

******** А. Барсуков. Род Шереметевых,-Т.V.-С.284-285. Барсуковкаже,щоЦицюразатаївцюоб-

Москва перед походом на Польщу не вдовольнила впливового полковника, тимчасом як Филимоновича й Золотаренка було вконтентовано – сказати важко. У Москві за тих часів серед українських діячів «persona grata» був М. Филимонович; отож можна припустити, що ми тут маємо діло з якимсь його підступом, але-ж це не більш ніж здогад.

Тоді ж, як перебував Цицюра в травні у Шереметєва у Києві, розмовляючи про майбутній похід на Польщу, він сказав, що на правобережні полки в майбутній війні покладатися не варто, вірність їх цареві сумнівна*.

Збереглися ще звістки й про інші сторони Цицюриної діяльності за часів перед Чуднівською кампанією.

Коли в червні – липні 1660 р. сотник Ніжинського полку Борзенської сотні П. Забіла поїхав до Москви, Цицюра послав за ним листа до Москви. В цьому листі Цицюра клопотавсь перед царем, щоб було повернено з московського полону Забілиних родичів**

Так само ми маємо універсал Цицюри, як полковника Переяславського, від 8.05.1660 р. з Переяслава про надання М. Гарячці, сотникові козелецькому, млинка***, знов-же й декрет Цицюри, теж від 8. 05. 1660 р. в справі про спірну землю між Терешком з Лехнович і Г. Охріменком****

Тимчасом боротьба Москви з Польщею точилася далі. Москва ще раз хотіла розв'язати свою суперечку з Польщею збройною рукою. Ухвалено було новий похід на Польщу. У липні 1660 р. відбулася на Кодачку рада українських і московських військових керманичів у справі походу на Польщу. На цій раді ухвалено, щоб у поході на Польщу в тому війську, що мало йти під проводом В. Шереметєва, був і Т. Цицюра на чолі полків: Переяславського, Київського, Прилуцького, Миргородського й Лубенського*****

Цей похід козацького й московського війська проти Польщі розпочавсь у серпні 1660 р.

У тому війську, що рушило в похід під проводом В. Шереметєва, були й козацькі відділи на чолі з Т. Цицюрою, як наказним гетьманом. До складу Цицюриних козацьких відділів ввіходили полки: Переяславський, Київський, Миргородський, Прилуцький і Лубенський******, себто ті-ж полки, що були виділені для цього на раді на Кодачку.

разу й згодом це негативно позначилося на поході (Там же. - С. 285). Року 1669 ієромонах Києво - Межигірського монастиря Анатолій доносив, що Цицюра перед походом 1669 р., задумуючи зраду Москві, вивозив свої скарби до Межигірського монастиря, щоб вивести їх потім до Литви (Акти ЮЗР. – Т. VIII. - № 8. - С. 16), але-ж і сам Барсуков перед цим визнав, що Цицюра не дуже-то був за похід на Польщу (Вказ твір. - Т. V. – С. 284). Що ж до Анатолієвого доносу, треба завважити, що Цицюра перед походом 1660 р. передав великі скарби на сховання Шереметєву (Акти ЮЗР. - Т. V. - № 30. -С. 54-55), а це не в'яжеться з наміром зрадити.

А. Барсуков. Род Шереметевых. - Т. V. - С. 283 і д.

МАМЮ. Малороссийский Приказ. - Столбец 5848.- р. 7.

Чернігівський Краєвий Історичний Архів. - Арх. Дворян. Собрания № 3246 л. 13 (копія XVIII в.).

**** Чернігівський Історичний Музей. – Рукописний відділ Музею Тарновського № 59 (оригінал); у каталозі цього музею, що складав Б. Грінченко, цей декрет Цицюри датовано помилково 1670 р. й віднесено до гетьманства Д. Многогрішного (Каталог музея украинских древностей В.В. Тарновскаго. – Т. II. Составил Б.Д. Гринченко) Чернигов, 1903. - С. 241).

***** МАМЮ. Белгородский стол, столбец №414, лл. 448-449 (лист Ю. Хмельницького цареві від 20. 07. 1660 р.). У Самовидця-ж помилково зазначено, що на цій раді було ухвалено іти з Шереметєвим «Цицюрі полковнику переясловскому, и полку киевскому и прилуцкому» (Летопись Самовидца. С. 62). Що ж до ролі Цицюри на цій раді, то треба зважити, що М. Костомаров зазначав, буцім Цицюра на цій раді настоював на рішучих акціях проти Польщі (Н. Костомаров. Гетманство Юрия Хмельницкого. – С. 112 – 114, без вказівки на джерела, пор. L. Kubala, Wojny dunskie... С. 387 – 388). В.Герасимчук доводить, що в кінці серпня на раді в Гумані Цицюра настоював на рішучих акціях проти Польщі (В. Герасимчук. Чуднівська кампанія. – С. 9).

****** А. Барсуков. Род Шереметевых. -кн. VI. – С. 57 (відписка Шереметєва з полону, з Архіву Министерства Иностранных Дел. - Дела Крымские, 1661 г. - Св. 54 (в № 4); про п'ять полків у війську Цицю-

Тут я не розглядатиму крок за кроком події Чуднівської кампанії, бо це вже докладно зроблено в низці праць і окремих дослідів*, а розгляну тільки Цицюрину долю, як на ній відбилися наслідки цієї кампанії.

Внаслідок військових акцій кампанії В. Шереметєву, цьому, як казав цар Олексій, «добронадежному архистратигу...архистратигу Царя царем небесного, земного его воинства»**, довелося потрапити в облогу до поляків і татар, а козацьке військо Ю. Хмельницького склало з поляками угоду під Слободищами. Одним з пунктів цієї угоди було, щоб козаки, що були на чолі з Цицюрою в московському війську, прилучилися до війська Ю. Хмельницького. Ю. Хмельницький дає відповідного наказа Т. Цицюрі й Цицюра на це погодився: не бажаючи поділити долю Шереметєва, покинув табір Шереметєва й рушив з військом до польського табору. Татари-ж напали на Цицюриних козаків, багато їх порубали й забрали в полон, аж поки польська кіннота припинила це бойовище. Багато козаків, бачачи таке лихо від татар, повернули назад до московського табору, так що Цицюра прибув до польського табору тільки з частиною свого війська***. В польському таборі Цицюру заарештовано за те, що він виступив з табору Шереметєва раніш, ніж польське військо було вишикуване, щоб боронити Цицюрині частини від татар****

З польського табору маємо універсали Цицюри до козаків і старшини, що залишилися в таборі Шереметєва. В цих універсалах Цицюра, іменуючи себе полковником переяславським від короля, закликає козаків і старшину перейти на бік короля й повідомляє, що сам він вже виконав присягу королеві*****

Цим закінчився блискучий період діяльності Цицюри, час коли він був однією з головніших постатів України.

Тепер настали для нього гірші часи, часи розплати за помилки й хиби попередньої діяльності.

ри маємо і в ухвалі козацьких та польських керманичів після угоди Ю. Хмельницького з поляками (ПКК. – Т. III. – Отд. 3. - № 132 -С. 438). Ці дані з'ясовують не з'ясоване досі питання про склад полків у Цицюриному війську підчас Чуднівської кампанії (пор. В. Герасимчук. Чуднівська кампанія. – С. 9 і д.).

* Про Чуднівську кампанію – Н. Костомаров. Гетманство Юрия Хмельницкаго. – С. 117 і д., С. Соловьев. История России с древнейших времен. - Кн. III. - С. 84 і д., А. Барсуков. Род Шереметевых. –Т. V. - С. 306 і д.; В. Герасимчук. Чуднівська кампанія. – С. 8 і д.; T. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego. - T. I. - C. 53 і д.; його-ж. Dzieje wojen i wojskovosci w Polsce. - T. II. -C. 355 і д.; L. Kubala. Wojny dunskie.. –C. 390 і д. Огляд цих праць з боку стратегічного – А. Байон. Курс истории русскаго военного искусства. - В. I. – С. 149 і д. Праці В. Чермака Szczęśliwy rok я в цій студії використати не міг.

** Записки Отделенія Русской и Славянской Археологии Русскаго Археологическаго Общества. Т. II.- С. 751; пор. А. Барсуков. Род Шереметевых. – т. V.- С. 272.

*** Акты ЮЗР. -Т.V.- № 21.-С. 39; № 22 .-С. 43; Акты Моск. Государства.- Т. III.- № 217.-С. 198; Tagebuch des Generals Patrick Gordon.- T. I. - C. 244-245. A. Grabowski. Ojczyste spominki. -C. 161, И. Гурлянд. Приказ Великаго Государя Тайных Дел. - с. 289, пор. J. Jerlicz Latopisiec albo Kroniczka. T. II. - C. 55.

**** P. Gordon, Tagebuch. - T.I.- C. 245. У непевного Величка ми маємо, що Цицюру забито в боях Чуднівської кампанії (Летопись событій Самоила Величка. - Т. II. - К., 1851. - С. 14 – 15); цю помилкову звістку приймає й М. Максимович. Собрание сочинений.- Т. I. - С. 710). У Рубана маємо, що Цицюра пробився з табору Шереметєва від татар і поляків у далеке безпечне місце (Краткая Летопись Малыя России... В. Рубана. -С. 74). Неприхильний до Москви (між рядків) Граб'янка каже, що коли поляки й татари облягали табір Шереметєва, його вояки продавали Цицюриних козаків татарам за хліб, сіль та воду, і тому Цицюра одкинувсь од Москви та й пробивсь до табору Ю. Хмельницького (Летопись Григорія Грабянки. - С. 173 – 174); це оповідання є й у «Кратком Описании Малороссии» (С. 257).

***** ПКК. - Т. III. - №№ 134 – 135. - С. 441 і д.

III.

РОЗГЛЯНЕМО-Ж ДОЛЮ Т. ЦИЦЮРИ ПІСЛЯ ЧУДНІВСЬКОЇ КАМПАНІЇ

Цицюра, одкинувшись к Москви й перейшовши на бік Польщі, ще тільки став одіозною постаттю для Москви, що не могла забути йому цього вчинку, але залишився також одіозною особою й для Польщі, яка пам'ятала його роль в подіях повстання проти І. Виговського.

Незабаром по тому, як московському урядові стало відомо про Цицюрин перехід на бік Юрія Хмельницького й поляків, надіслано в листопаді 1660 р. від царя грамоту до Переяслава з наказом поконфіскувати там хліб Цицюри*, а в травні 1661 р. цар наказав київським воєводам переписати майно і гроші Цицюри, що переховувалися в Києві**, теж, мабуть, щоб сконфіскувати.

Самого ж Цицюру, як уже казано, після того як він перейшов до польського табору, заарештовано. На припочатку грудня 1660 р. ми бачимо Цицюру в Кракові; сюди його вкупі з козацьким полковником П. Апостолом надіслали переможці-поляки. До Кракова Цицюру й Апостола привезено 1 грудня; поселено їх тут на вул. Св. Ганни ч. 40, де "hotel i gospode musieli sobie sprawić, na strawę im dawano" У Кракові Цицюру й Апостола затримано до сейму, й після нього відпущено на Україну*** Треба гадати, що це одзволення Цицюри (як і інших) сталося в зв'язку й з тим клопотанням за них, що підносив перед королем Ю. Хмельницький у грудні 1660 р.****

Де ж був Цицюра після того, як одзволив його король, і до весни 1662 р., встановити важко.

У малопевного Єрліча маємо під квітнем 1661 р. оповідання, що король відпустив Цицюру й Апостола, наділивши кожному по дві тисячі злотих.

Коли-ж це стало відомо воєводі чернігівському, с. т. Беневському*****, він став прохати, щоб їх затримано, нехай-би вони, мовляв, не розпочали нові бунти. Цицюру й Апостола затримано понад рік ув'язнено в Дубні, але вони "jeden po drugiem" повтікали на Україну******.Цицюра1662р.тежоповідав,щовінутікзДубназв'язення*******.Хочнеможливого в цьому нічого й немає, але ж і покладатися на малопевного Єрліча й самого Цицюру (йому в даному випадкові було корисно вдавати, буцім він потерпів від поляків) теж не слід, тим більш, що, як видко з тієї ж одписки Чаадаєва, в Переяславі були звістки (на жаль, джерело їх не позначено, а сказано, «ото многих людей»), що Цицюру з Дубна відпущено і він був у Ю. Хмельницького в Чигирині.

16.03.1662 р. Переяславський протопоп Г. Филонов дістав листа від Цицюри з Терехтимирівського монастиря. В цьому листі Цицюра писав, що він утік від поляків «из большой неволи» й не хоче йти до Ю. Хмельницького, а прохає прийняти його в Переяславі та й одіслати до Москви, а «в вині ево что ты, великий государь, укажеш». 17 березня протопоп передав цього листа воєводі Волконському, і той наказав протопопові, щоб він викликав Цицюру до Переяслава, до Волконського й Цицюра «не опасался бы ничего». 19 березня Цицюра прибув до Переяслава до Якима Сомка (тоді наказно-

---

* РИБ. -Т. XXI. – С. 970.

Акты ЮЗР. –Т.V. - № 30.- С. 54 – 55.

В. Герасимчук. Чуднівська кампанія. – С. 142.

**** ПКК. - Т. VI, 3 № 12 с. 59 – 60.

***** ПКК. - Т.IV. - 3 № 9. - С. 31 і д. пор. K. Niesiecki. Korona Polska. -С. 200.

****** J.Jerlicz. Latopisiec...С.62;пор.Черниговскаялетопись по новому списку // Киевская Старина. – 1890. - № 5. - С. 82.

******* МАМЮ. Белгородский стол, столбец № 468 - Лл. 451-452 (одписка Чаадаєва цареві).

го гетьмана Лівобережжя). Волконський наказав Сомкові, нехай би - но він надіслав до нього Цицюру, щоб тримати того «за караулом в верхнем городе» й щоб писати про нього цареві, або одіслати до Москви. Сомко не погоджувався віддати Цицюру Волконському, а пропонував писати про Цицюру єпископові Методієві та цареві* *). Коли-ж московські урядовці й далі вимагали Цицюриної видачі й Сомко почав на це приставати, Цицюра того ж 19 березня «ис Переясловля ушол, и ево, Цецуру, поимали а догнали у Днепра»**. 28 березня Цицюру разом з іншими бранцями одіслано до Москви.***

Вже восени 1662 р. Сомко в листі цареві від 7 жовтня між іншими справами пише «бью челом вашему царскому пресвітлому величеству изволь, милосердный государь, свой милосердный гнів укротить и Тимофія Цицюру пожаловав из вязенья к нам отпустить»**** У січня 1663 р. Сомко запитував царського посланця Ф. Ладиженського, де тепер Цицюра й інші українські в'язні; на це Ладиженський відповів, що він цього не знає*****

1663 р. у серпні ми ще зустрічаємо Цицюру у Москві у в'язненю. З в'язення він написав лита бунчужному гетьмана І. Бруховецького – Г. Витязенкові, що був тоді надісланий від гетьмана до Москви. Цицюра прохав Витязенка, щоб поклопотавсь за нього перед гетьманом, коли повернеться на Україну. Цицюра скаржився на своє важке становище « в великой нуже пребываю, жалованья государева только по две денги в день идеть». У листі ж зазначено, що він «писан на тюремном дворе». Лист цей Цицюра передав якимось стрільцем, а той передав листа Витязенкові з орлянином Ом. Власьєвим; Власьєва-ж у дворі, де жив Витязенко й інші посланці гетьмана, побачив «подьячий» Ф. Тітов, який, довідавшись, що Власьєв приніс листа від Цицюри, забрав листа у гетьманських посланців і приніс до «Приказу Малыя Росии»******

Коли Цицюру було заслано з Москви до Сибіру, напевно невідомо, але 1667 р. ми вже бачимо його в Сибіру у Томському.

Маємо чолобитну Цицюри з томського до царя (від 20.08. 1667 р.). У ній він прохає дарувати йому його перехід під Чудновим на бік поляків, згадує свою попередню діяльність, коли він «измінника Ивашка Выговскаго из Малыя Росии выгнал и всю Малую Росию очистивши с Войском Запорожскимъ под вашу государеву царскую высокую руку подвел», а далі пише, що «ныні, государь, надо всіми ссыльными литовскими людьми Божия милость возсияла...», всіх з Томська одсилають до Москви, «только я, бедной холоп ваш, оставлен», і прохає, щоб його було одіслано до Москви. Цю Цицюрину челобитну в Москві здобуто 30.01. 1668 р. при відписці Томського воєводи. Жодної резолюції ні на цій челобитній, ні на відписці немає, як не збереглося й відповідної царської грамоти томському воєводі Вельяминову*******. Коли 1669 р. гетьман П. Дорошенко провадив переговори з Москвою в справі повернення на Україну в'язнів - українців,

---

* Додатки II.

МАМЮ. Белгородский стол, столбец № 468 -Лл. 451-452 (одписка Чаадаєва цареві).

Там же. -Л. 452; пор. Акти ЮЗР. – Т. V. - № 47. – С. 101 – 102. М. Костомаров, не зазначаючи джерел, каже, що 1662 р. навесні Ромодановський погромив в Ірклієві військо із чолі з Цицюрою й захопив останнього в полон (Н. Костомаров. Гетманство Юрия Хмельницкаго. – С. 153) таке оповідання маємо і у Вовк-Карачевського (Волк-Карачевский, там-же 100, з покликуванням на Акти ЮЗР. – Т. V. - № 47, де маємо тільки про одіслання Цицюри до Москви). Джерела, що я навів попереду, з'ясовують, у яких обставинах захопила Москва Цицюру (пор. Киевская Старина. – 1889. - № 9. - С. 771).

**** МАМЮ. - Малороссийский Приказ, столбец № 5861. л. 79.

***** Акты ЮЗР. – VII. - № 121. - С. 360.

****** Додаток III.

******* К биографии Тимофея Цыцуры // Киевская Старина. – 1889. - № 9. - С. 771-772.

що були на засланню на Московщині, в спискові цих в'язнів був і «Тимофей Цецура, полковник, в Томском»*.

1671 р. в травні на з'їзді старшини в Батурині у гетьмана Д. Многогрішного було ухвалено прохати царя, щоб повернув з заслання з Московщини низку засланих українців; серед них зазначено й Т. Цицюру**. На це прохання в грамоті від 7.06. 1671 р. Д. Многогрішному сказано: «которые малоросийского народу жители по нашему царского величества указу сосланы в далние наши царского величества городы..." будуть відпущені, "а о епископе Мефодии и о Захаре и о Цицуре впредь тебе нашего царского величества гетману Демьяну Игнатовичу нам великому государю нашему царскому величеству о увольнении их не биті челом и не писать»***

Це останні відомості, які я знайшов про Т. Цицюру. Дальша доля його невідома. Ми не знаємо, чи дожив він свого віку в Сибіру, як Адамович, Д. Многогрішний, І. Самойлович, чи повернувся на Україну, як «з Московское неволи до милое повернул отчызны» Т. Носач****, або І. Нечай*****, або З. Шийкевич******

1708 р. маємо згадку в томському про «сына боярского Илью Цыцурина»*******, але чи мав він яке відношення до Т. Цицюри, чи був може його нащадком, встановити не можемо, так само, як не можемо сказати, чи мав яке відношення до Т. Цицюри Клим Цицюренко, козак Тимошівського куреня, зазначений 1694 р.********, або Пархім Цицюра, якого зустрічаємо в Ніжинському полку 1729 р.********

Це всі дані, що я зміг зібрати про життя й діяльність Т. Цицюри.

Дарма що цих даних, як видко з попереднього, маємо не надто багато, все ж таки й на підставі їх можемо, нехай і загальними рисами, схарактеризувати діяльність та особу Т. Цицюри. Розглядаючи діяльність Т. Цицюри, мусимо визнати, що до серпня 1659 р. особливої ваги й значення вона не мала. Коли-ж Цицюра бере активну участь у повстанні проти І. Виговського, діяльність його була дуже корисна Москві. Тільки через політику лівобережних полковників, що на чолі їх стояв Т. Цицюра, потрапила Москва досягти в Переяславі такого тріумфу, покласти міцну підвалину своїй колоніяльної політики на Україні. Цицюрин сервілізм супроти Москви за цих часів сягав дуже далеко; так, він прохав В. Шереметєва, щоб на полковника в Київ призначив Дворецького********, а щоб досягти своїх особистих намірів, Цицюра висував тоді проект дати Дворецькому булаву на володіння на правому боці Дніпра, як засягне царська рука, а йому дати гетьманство на лівому боці Дніпра********. Негативну для українського автономізму Цицюрину роль в цих подіях добре зрозуміли в XVII й початку XVIII в., коли важка рука московського торговельного капіталу далася в знаки по всіх ділянках українського життя.

Так, коли московські посланці В. Дубенський і В. Тяпкін були в П. Дорошенка (1667 - 1668 рр.), у промові Гр. Дорошенка й військового писаря Л. Бускевича до В. Тяпкіна зараховано Т. Цицюру до тих діячів України, що «хотя кождой одержать данную себі

* Акты ЮЗР. -Т. VIII. - № 15. - С. 54

МАМЮ. - Книги Малороссийского Приказа, № 9. - С. 902, 910.

*** МАМЮ. - Книги Малороссийского Приказа, № 9. - С. 936; В. Эйнгорн. Очерки... С. 563 - 564.

**** Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета. - С. 28.

***** W. Lipinski. S. M. Krzyczewski. - С. 283.

****** Источники Малороссийской Истории. -Т. II. - С. 132.

******* Памятники Сибирской Истории XVIII века. - Кн. I, № 78. - С. 313 - 315.

******** Д. Эварницкий. Источники для истории запорожских козаков. - Т. I. - № 104. - С. 543.

******** А. Лазаревский. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. - Вып. II. - С. 191.

******** Акты ЮЗР. - Т. VII. - № 99. -С. 309.

******** Акты ЮЗР. - Т.VII. - № 99. - С. 309; В. Герасимчук. Виговський і Юрій Хмельницький. - С. 26.

честь, меж собою великие войны и кровопролитие и междоусобные брани во всем Войску Запорожском учинили*. Самовидець теж каже, що Цицюра підніс повстання проти І. Виговського «хотячи себі гетманства»**. С. Величко, оповівши, як Цицюра р. 1659 позабивав значних козаків у Переяславі, каже, що Цицюра після цього забиття «зараз о такой своей склонности и братоубийственной богоненавистной службі дал чрез лист свой знати в Путивль князю Трубецкому»***.

Розглядаючи діяльність Т. Цицюри, його сервілізм супроти Москви, натрапляємо на питання, чи не примушувало його до нього те, що не було іншого способу допомогти пригнобленим верствам українського суспільства, яких занедбала козацька старшина з І. Виговським на чолі. Іншого способу допомогти цим пригнобленим колам українського суспільства Цицюра може не потрапив був добрати, а тому й тримався такої політики супроти Москви і за часів повстання проти І. Виговського та й згодом.

Але ж пам'ятаючи ті гроші й дарунки, які дістав Цицюра від Москви за свою діяльність на її користь, пам'ятаючи, як Цицюра бажав здобути маєтності І. Нечая, себто самому стати дідичем, самому визискувати нижчі кола людності, пам'ятаючи, що в його діяльності ніде не видко заходів, скерованих на поліпшення добробуту пригноблених суспільних верств, а знати тільки бажання використати ці шари для досягнення своєї мети, мусимо визнати, що не бажання допомогти пригнобленій людності керувало діяльність Т. Цицюри, а бажання досягти своєї особистої мети, своєї особистої користі. Гетьманство й заможність за будь-яку ціну от ідеал Т. Цицюри, що його він бажав, до якого він прагнув у своїй діяльності. Тільки з оцього погляду ми й можемо розглядати Т. Цицюру. Тут він повстає перед нами, як людина безпринципна, честолюбна, жадібна на гроші, продажна, наскрізь егоїстична. Щоб діпнутися своєї мети, Цицюра любісінько міняє «віхи», раз-у-раз орієнтуючись на дужчого. Дужа партія Виговського – Цицюра тримається його, складається ситуація не на користь Виговського – Цицюра бере участь у повстанні проти нього й орієнтується на дужу Москву; опиняється в скрутному становищі під Чудновим Шереметєв, Цицюра залюбки покидає його та й переходить на бук Польщі.

Але Цицюра не був якийсь виняток серед тодішнього люду; він був, можна сказати, син свого часу. Ця-ж безпринципність і продажність та інші негативні особливості, що ми бачимо у Цицюри, дуже часто траплялися за тих часів не тільки на Україні, на Московщині, в Польщі, ба й у Західній Європі****

ДОДАТКИ

I

1659 Р. (ОДЕРЖАНО В МОСКВІ 13 ЧЕРВНЯ). – КОНФЕСАТИ ПИСАРЯ НАКАЗНОГО ГЕТЬМАНА І. СКОРОБОГАТЬКА – ЗАХАРА ШИЙКЕВИЧА

«Список з белоруского письма взятого языка Ивашкова писаря Скоробогатка Захарка Шейкеева – тайна что есмъ говорил словесно и ныне на письме подано. Понеже поверился мне пан Цецура пол (...) переяславской, что имеет в раду чернецк (...) ударить усмотря время и тут вскоре до князя Грегорья Григорьевича о том давать знать, чтоб о том ведая, давал князь Ромодановской помочь. А ту раду с тое причины хочет учинить, что видит испустошенье земли через Выговского от орды и от ляхов, и что от

* Акты ЮЗР. – Т. VI. - № 71. - С. 251.

** Летопись Самовидца. – С. 59.

С. Величко. –Т. I. – С. 218.

**** Пор. E. Lawisse A., Rambaud. Histoire Generale. - T. VI.- C. 79 – 80.

его царского величества отступил без всякие кріпкие причины Выговской хочет и всых до своего умыслу привесть и подлинно бы до того времяни пан Цецура было учинил, когда бы Скоробогатка не приехал. Однакож и ныне времяни смотрит до которого умыслу и некоторые люди правду любячие приставают.

И ту тайну описываю:

Слышел есмь от одного дворянина Выговского, зовут ево Кузмою, которой ныне при Скоробогатку прибывает, что панья гетманова выговариваеть пану Выговскому, мужу своему, рекучи, что и сам пропадеш и людей погубишь; те ж и Онтон Ждановичь в очи пану Выговскому говорил слова.

И ту тайну на писме подаю:

Слышел есм от сотника Мрынского Феска, которой неделею пред Троицыным днем был на посольстве от пана Васюты у пана Выговского, что говорил пан Выговский, как бы одинова или двожды ударясь с войском московским мир учинить.

И ту тайну описываю:

Что вся чернь, козаки также и мещане нежинские хотят под рукою его царского величества быть, только гетманиха Гуленицкого северская чрез своих людей всякого постерегали на сторону Выговского строенья.

И ту тайну открываю:

Что при Скоробогатку есть тут в Нежине несколько челяди Выговского, которые всяких слов и дел меж козаками постерегают.

На останок и то открываю:

Что Цецура и о том говорил со мною, ищучи способов каким бы войско казацкое, при князе Ромодановском будучие, с ним згодилось и заодно было, чтоб потом никаких выговоров и выкиданья в очи, как от Москвы, также и от тех казаков, что при Москві пребивают, не было, то есть чтоб Москва и казаки не заметывали, что через саблю нас взяли; но тот же Цецура говорил удобно на то отговоритца неволею Выговского.

И то открываю:

Слышал есм от отца Максима протопопа ніжинского, что сам очима веділ все стада, статки, овцы под Полоным к ляцкой границе, что совсім до Любомля, староства своего, вывозил, где и сам мыслит, естли тісно ему будет.

И то открываю:

Слышел есм от Коплунского что волоский воевода писал листи до царского величества, обьявляя, что Шуин-паша бунты ж зачал, и радячи, чтоб царское величество на турка воевал; которые листы Выговской перенял и хотел до Царя-города до Порты послать; а чтоб не посылал воевода волоский, нечто ему денег дал немало.

...Черкасы из черкаских городов которые городы ныне великому государю служат, и ево розобьют, и хан де Выговскому приказал, что он без нево Ивашка на государевы городы он хан нейдет, что ныне у татар лошеди худы; а как – де татарова лошади откормят, а он Ивашка Ромон возьмет, и они де пойдут за Сем реку на государевы городы вместе; а про иное де он ни про что не ведает.

И то объявляю:

Что слышел есм от того ж Каплунского, которой ходил в посольстве с Ковалевским, что король польский через козаков хочет вольность шляхетцкую снесть, и для того вельми с Выговским король ссылаетца. А ту речь король на тайне в покое под Торунем Каплунскому говорил»

На звороті л. 420 поміта: «167 г. июня в 13 день присланы с полку боярина и воевод князи Алексея Никита Трубетцкого; подал жилец Левонтей Симанской, а в отписке боярина и воевод написан он Лаврентьем».

(*Древлехранилище Центрархива РСФСР. (Москва), Архив Министерства Юстиции, Приказный стол, столбец № 308 л.л. 420, 427, 431, 432, 433*).

II

1662 Р. (ОДЕРЖАНО В МОСКВІ 8 КВІТНЯ) ВІДПИСКА ЦАРЕВІ ВОЄВОДИ В. ВОЛКОНСЬКОГО ПРО ЗАХОПЛЕННЯ Т. ЦИЦЮРИ, І. ЛИЗОГУБА, М. КАПУСТИ

«Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу, всеа Великия и Малыя и Белыя Росии самодержцу, холоп твой Васька Волконской челом бьет. В нынешнем государь в 170-м году марта в 116 день писал из-за Днепра ис Терехтемирева монастыря Тимошка Цецура к переясловскому протопопу Григорью Филонову, что он Цецура ушол ис Польши и от ляхов из большой неволи; не хотя идти к Юраску Хмельницкому, прибежал во Ржищевской монастырь, и чтоб ево принять в Переясловль; а он Цецура будет лоткою у него протопопа в деревне. І приняв бы ево послать к тебе, великому государю, к Москве; а в вине ево что ты, великий государь, укажешь. І ту ево грамотку протопоп марта в 17 день принес ко мне, холопу твоему, и я, холоп твой, говорил протопопу, чтоб он послал к нему Цецуре своего человека и отписал к нему против той ево грамотки, чтоб он был в Переясловль ко мне, холопу твоему, и ево примут, и не опасался бы ничего; и без твоево, великого государя, указу ему в Переясловле налоги никакой не будет. 1 марта, государь, въ 19 день он Цецура изо Ржищевского монастиря в Переясловль приехал к Якиму Самку. И я, холоп твой, посылал къ Якиму Самку и ему говорил, чтоб ево Цецуру прислал ко мне, холопу твоем, і для чего держит у себя не за караулом, а человек он причинной чтоб ему быть за кароулом в верхнем городе у меня, холопа твоего, и об нем бы писать или ево послать к тебе, великому государю, к Москве, а в Переясловле ево многое время держать и верить нельзе. И Самко пришед ко мне, холопу твоему, сказал: писал-де я в Киев к епископу о нем Цецуре, и чием (?) де писать к тебе, великому государю, с епископом, и за караул мне, холопу твоему, не отдал, и чтоб твоему государеву делу порухи в Переясловле от него Цецури не было. І переясловские, государь, казаки и все жители от мала и до велика то и говорят, что от него все погибли и от их старшинства, і последних де нас умыслил известь (?). Да писал я, холоп твой, к тебе, великому государю, пред сего генваря в 10 день з головою стрелецким с Селиваном Белым, что взят каневской полковник Ивашка Лизогуб да суботовской сотник Мишка Капуста в Пещаном і приведен в Переясловль к Самку. І он Яким Самко хотел того полковника Ивашку Лизогуба и сотника Мишку Капусту послать к тебе, великому государю, к Москве как путь очиститца от татарские войны и по се число держит у себя. А Юраско Хмельницкой пишет к нему безпрестанно к Самку о тех взятых о полковнике Лизогубе и о сотнике, чтоб к тебе, великому государю, их не отсылать; и я, холоп твой, говорил ему Якиму Самку чтоб к тебе, великому государю, Лизогуба с товарыши послать, а нине татарские войны нет, потому что он был в Польше у короля, і на чем с крымским ханом договор учинен с королем, и он Лизогуб то ведает, и с чем он от короля отпущен к Юраску Хмельницкому и что словесной с ним приказ был к Юраску. И о Цецуре и о Лизогубе с товарыши что ты, великий государь, царь и великии князь Алексей Михайлович всея великия и малыя и белия Росии самодержец, укажешь».

На звороті: адреса «Поміта» «170 г. апреля в 8 день».

(Древлехранилище Центрархива РСФСР. (Москва), Архив Министерства Юстиции, Белгородский стол, столбец № 468 л.л. 421,422).

III

1663 Р. 14 СЕРПНЯ. ОПОВІДАННЯ В МАЛОРОСІЙСЬКОМУ ПРИКАЗІ ОРЛЯНИНА ОМ. ВЛАСЬЄВА ПРО НАДІСЛАННЯ ЦИЦЮРОЮ ЛИСТА ДО Г. ВИТЯЗЕНКА Й КОПІЯ ЛИСТА Т. ЦИЦЮРИ З В'ЯЗНИЦІ ДО БУНЧУЖНОГО Г. ВИТЯЗЕНКА

«171 г. августа в 14 день в приказе Малыя Росии подьячей Федор Титов сказал: Сего де числа пришол он на Посольской двор к посланцам гетмана Ивана Брюховецкого; а у них-де сидит в хоромех руской человек; и он ево спросил: для чего он к посланцам пришол, и он де ему сказал, что отдал посланцом письмо от Тимошки Цецури. И он Федор то письмо у посланцов взял и того человека с стрельцами привел в Приказ Малыя Росии.

А приводной человек в распросе сказался орлянин Омельяном зовут Власьев; ныне из Царя-города привезли ево греки ис полону. А был в рейтарах в полку у боярина у Василья Борисовича Шереметева у полковника у Вилима Джонца. И сего де числа пришол он на Посольской двор к гречанину, которой ево из Царя-города вывез, и ему де на дворе подал письмо стрелец в красном кавтине, а как ево зовут и чьего приказу, того он не ведает, чтоб он то письмо отдал посланцом. А то де письмо прислал с ним ис тюрьмы Тимошка Цыцура к послам. И он де то письмо у стрельца взял и отдал посланцом; а сам в тюрьме не бывал и Тимошки Цицури не видал, и что в том письме писано того он не ведает. А как де ево грек привез к Москве, тому ныне четвертая неделя.

Список з белоруского письма, каково принес рейтар на посолской двор от Цецуры от Тимошки к бунчужному к Григорью Витезенку.

Мні вельми милостивый пане бунчужный Войска его царского пресвітлого величества Запорожского, мой вельми милостивый пане.

Довідався я о счастливом приїзде вашей милости, моего милостивого пана, вельми в том прошу чрез сие писание мое изволь милость свою показати противко мні, слугі своему, в несчастье моем нынешнем заступником быть за меня до его милости пана гетмана Войска Запорожского, когда Господь Бог тебя с тое дороги счастливо сносить. А я за показанную милость моего милостивого пана и за милосердие христианское воздаяние, до смерти обещаюсь Господа Бога молити; и за вашу тое милость отрабатывать вашей милости на всякий месяць, когда меня Господь Бог ис тое неволи высвободит и его царское пресвітлое величество пожалует. Святую вашу милость, вельми вашей милости упадаючи до ног, прошу, изволь меня в моем несчастье обослати, что Господь Бог вашей милости на сердце пошлет; понеже Бог свидітель в великой нужде пребываю, жалованья государева только на две денге в день идет. И вдругие тебі челом бью до ног и вельми молю, не изволь моего прошения убогого в моем несчастье в забвение положить; за такую милость и за милосердное християнское воздаяние противно мні в неволи будучему, а тебі Христос и Пречистая Богородица воздаст в царствии небесном. А потом с нижайшими услугами моими челом бью.

Писан на тюремном дворі.

Вашей милости, моего милостивого пана, всего добра желательный приятель и слуга Тимофій Ермолович Цецура».

(Древлехранилище Центрархива РСФСР. (Москва), Архив Министерства Юстиции, Малороссийский приказ, столбец № 5862 л.л. 265 – 268).

В. В. Грибовський

СОЛОВЕЦЬКЕ УВ'ЯЗНЕННЯ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО У ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ АРХАНГЕЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Історія вивчення останнього періоду життя кошового отамана Запорозької Січі Петра Івановича Калнишевського, пов'язаного з перебуванням у Соловецькому монастирі, представлена невеликим переліком наукових напрацювань, котрий істотно поповнився лише протягом останніх п'яти років. Автору першої фундаментальної праці з історії Нової Запорозької Січі А. О. Скальковському (видання 1841, 1846, 1885-1886 рр.)* доводилося скаржитися на "цілковиту нестачу документів" щодо подальшої долі січової старшини після арешту, що стався 5 червня 1775 року. Посилаючись на одну з українських народних пісень ("Ой полети, чорная галко, та на Дон рибу їсти!"), Скальковський припускав, що "Калнишевський був спершу відправлений на проживання десь на береги Дону" І хоч цьому автору було відомо за документами, що початково Калнишевського утримували у Москві, у Військовій колегії, однак належних висновків з цього не зроблено [13, *с. 563*]. Залишається дивуватися, чому і в останньому виданні "Історії Нової Січі..." Скальковський не залучив до розгляду матеріал стосовно місця остаточного ув'язнення Калнишевського, добутий дослідниками в 1860-ті роки і незабаром опублікований.

Відкриття місця перебування Калнишевського в ув'язненні належить українському революціонеру-народникові Петру Савовичу Єфименку, котрий на початку 1860-х років перебував на засланні на узбережжі Білого моря. Будучи влітку 1862 р. в с. Ворзогори, що в 25 верстах від міста Онега і в 180 верстах від Соловецьких островів, Єфименко почув розповідь місцевого селянина Лукіна, який, колись будучи на богоміллі в Соловецькому монастирі, бачив там "козацького отамана". Дослідник записав й інші розповіді про кошового [8, *с. 412*]. П. Єфименку вдалося натрапити в архіві Архангельського губернського на "Описи не секретных дел" канцелярії губернатора. У справі під назвою "Дело по сообщению государственной военной коллегии конторы об отсылке, для содержания, в Соловецкий монастырь кошеваго Петра Калнишевкого", датованій 11 липня 1776 р., він знайшов першу документальну звістку про ув'язнення останнього кошового отамана на Соловках.

Регламентація утримання на засланні не дозволила П. Єфименку потрапити до Соловецького архіпелагу. Тому він доручив членам Російського географічного товариства П. П. Чубинському та А. Г. Гоздаво-Тишинському відвідати Соловецький монастир та розшукати будь-які свідоцтва про Калнишевського. Гоздаво-Тишинський знайшов 2 документи про ув'язнення кошового в монастирі, а Чубинський розшукав могилу Калнишевського та євангеліє, подароване ним монастирю з нагоди свого звільнення у 1801 р.; він також занотував напис на могильній плиті кошового [8, *с. 414-416*]**

Наступний етап вивчення "соловецького періоду" життя Калнишевського став наслідком поїздки Д. І. Яворницького до архіпелагу навесні 1887 року. Ще у 1883 р. він почав працювати над створенням фундаментальної праці "Запорожжя в залишках

---

* На основі останнього видання працю перекладено на українську й видано у Дніпропетровську. Див.: Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994.

** Інші публікації П. С. Єфименка дивіться: Ефименко П. Ссыльные малороссияне в Архангельской губернии // Киевская старина. – 1882. – Кн. 9. сентябрь. Також: Русская старина. – 1887. – Кн. 12.

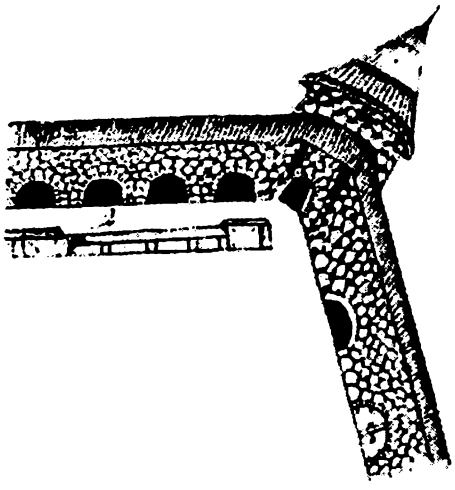

Головленківська тюрма на плані Соловецького монастиря 1743 р.

старовини та переказах народу" До квітня 1887 р. вже був напрацьований основний корпус праці. Однак для її остаточного завершення бракувало певності щодо останніх років у біографії Петра Калнишевського. Ще у квітні 1886 р. він повідомив Я. П. Новицького про заплановану подорож: "Сяду на машину (залізничний потяг. – *В. Г.*) і ген-ген ... аж до Білого моря, а по Білому морю на Соловецький острів, де хочу побачити могилу сердешного Петра Івановича Калниша, а звідтіля поверну у гнилий Петенбург, обложусь парсунами та бамагами та й докончаю своє «Запороже»" [7, *с. 170*]. Д. Яворницькому були відомі публікації П. С. Єфименка. Втім, він не зважився посилатися виключно на них і сам почав збирати матеріал, користуючись інформацією своїх кореспондентів. У залежності від отриманих із Соловків відомостей, змінювалися його погляди. Так, у листі до видавця Ф. Г. Лебедінцева 5 січня 1886 р. Яворницький писав: "Сделайте ещё добавку в мою статью «Архивные материалы», всё по поводу того же Калнишевского. Исправьте прежде всего то, что тело Калнишевского погребено в ограде не главной церкви, как у меня сказано, а в ограде церкви св. митрополита Филиппа Колычева ... (это в самом конце статьи). Потом через пять строк выше от этого добавьте следующее: комната, где заключен был П. И. Калнишевский, находится в так называемой Карожней башне; расположение её представляется в таком виде. Когда войдёшь в башню, то здесь увидишь вокруг неё тёмный коридор, в самом центре её – комнату, высоты два аршина, ширины и длины полтора аршина. В комнату из темного коридора ведёт железная дверь, а на стене, что против двери, устроено миниатюрное окошко, выходящее в тот же тёмный коридор, отчего свет в комнату никогда не попадает. В такой комнате можно было стоять только согнувшись. Когда приводили сюда преступника, то его вводили в комнату, запирали за ним железную дверь тяжёлым замком, к замку прикладывали печать, и ключ отправляли в С. Петербург, в тайную экспедицию. И до сих пор комната П. Калнишевского покрыта затвердевшим калом на три вершка толщины" [7, *с. 101-102*].

Отож, з легкої руки Д. І. Яворницького виник історіографічний міф, що був підхоплений на хвилі українського національного відродження наприкінці 1980-х і міцно вкоренився в історичних уявленнях національно свідомого українства. Популяризації цього образу сприяла книга Івана Шаповала "В пошуках скарбів", що багато разів перевидавалася і де наведено чимало подібних записів з доробку Яворницького. Подамо деякі з них: "Коли кошового перевели з Прядильної камери в інше приміщення, то від нього залишилося в камері більше як на два аршини нечистот; (...) просидівши в тюрмі такий довгий час, він здичавів, став похмурий і втратив зір; (...) в нього, як у звіра, виросли великі пазури, довга борода і весь одяг на ньому, каптан з гудзиками, розпався на лахміття і звалювався з плечей". Інше: "Коли імператор Олександр I відвідав Соловки і побачив яму, в якій сидів кошовий Петро Калнишевський, він «пришел в ужас». Щоб чимось задобрити невинного мученика, імператор спитав Калнишевського, яку б він хотів винагороду за перенесені муки й страждання? Калнишевський зневажливо зміряв поглядом царя: "Нічого мені, государю, не треба, опріч одного: накажи збудувати острог для таких же мучеників як і я, щоб вони не страждали в земляних ямах". Цар наказав ями ліквідувати..." [18, *с. 30*].

Звісно, таке фантастичне бачення добре прислужилося для формування образу мученика, котрий ніс свій страдницький хрест за всі три століття, що "відгуляла" козацька вольниця. Втім, не плутаймо жанри. Сам же Д. Яворницький, урізнобарвивши свій виклад соловецькою екзотикою сумнівного походження, здійснив і важливі напрацювання на основі цілком певних документальних свідоцтв. Його праця "Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский" стала результатом подорожі на Великий Соловецький острів у травні 1887 р. На ґрунтовній документальній основі Яворницький з'ясував, що Калнишевський утримувався не в земляній ямі Корожньої башти, а в кельях Архангельської та Прядильної башт, маючи чималу суму на свої потреби [19, *с. 1-15*]*. Основний зміст цієї статі був викладений у "Запорожжі в залишках старовини та переказах народу", виданому в наступному році**.

Д. Яворницький знайшов нові документи про останнього кошового отамана у монастирському архіві ("Полугодовая черновая ведомость о монашествующих и содержащихся арестантах" за № 121) і на основі переказів ченців спробував позначити конкретні місця ув'язнення Калнишевського ("Головленківська камера" Архангельської башти, Прядильна і Біла башти), засвідчив наявність подарованого ним монастирю запрестольного хреста і євангелія з коштовною оправою, а також вказав місце розташування могили Калнишевського – "близь алтаря соборнаго храма св. Преображения, с южной стороны", між могилами Авраамія Паліцина та архімандрита Феодорита [6, *с. 386-390*].

На жаль, напрацювання П. С. Єфименка та Д. І. Яворницького з дослідження соловецького ув'язнення П. І. Калнишевського тривалий час залишалися на периферії історіографічного процесу. Певним додатком до їхнього доробку стала розвідка історика Соловецької в'язниці М. Колчина (1908 р.), котрий навів дані про перебування Калнишевського в казематі, розташованому біля Білої башти та монастирського млина [10, *с. 10, 92*]***. Пізніше, вже в часи існування сумнозвісного СТОПа (Соловецьких таборів особливого призначення), А. П. Іванов видав кілька історичних нарисів (1926, 1927) про пенітенціарну систему дореволюційної Росії, побіжно торкнувшись питання про ув'язнення П. Калнишевського, використовуючи дані П. Єфименка [9, *с. 191-192*]****. І значно пізніше популярним виданням Романа Пересвєтова (1961) викладено матеріал, зібраний П. Єфименком [12, *с. 257-270*]. Праці Д. І. Яворницького залишалися невідомими російським дослідникам.

Перше докладне вивчення соловецького ув'язнення П. Калнишевського здійснено Г. Г. Фруменковим, котрий не лише узагальнив накопичений П. Єфименком, Д. Яворницьким та М. Колчиним матеріал, але й увів до наукового обігу нові документи з Державного архіву Архангельської області та Російського державного архіву давніх актів [14, *с. 6*; 15; 16, *с. 60-78*; 17, *с. 38-57*]. Утім, поданий Г. Фруменковим матеріал, незважаючи на високу інформативність, все ж не додав нового у кількох важливих аспектах пробле-

---

* Ця надзвичайно цінна праця належним чином не була введена до наукового обігу. Ми здійснили її републікацію. Дивіться: Грибовський В. В. "Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский" Д. І. Яворницького в історії вивчення постаті Петра Калнишевського // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 3. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – С. 6-15.

** Цю працю перевидано в українському перекладі і скороченому варіанті у 1995 р.: Еварницький Д. І. (Яворницький Д. І.) Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: Ч. І; Ч. ІІ. – К.: Веселка, 1995. Останнє перевидання здійснено в Дніпропетровську з нагоди 100-літнього ювілею від дня народження Д. І. Яворницького: Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – Ч. І. – 312 с.; Ч. ІІ. – 496 с.

*** Див. також: Колчин М. А. Ссыльные и заточенные в остроге Соловецкого монастыря // Русская старина. – 1887. – Кн. 10, 11, 12.

**** Див. також: Иванов А. П. Соловецкая монастырская тюрьма. Краткий историко-революционный очерк. – Соловки: Издание бюро печати УСЛОН, 1927. – С. 39.

ми, у першу чергу, щодо конкретного місця утримання Калнишевського в ув'язненні; дослідник у цьому питанні спирався на матеріали Д. Яворницького та М. Колчина [17, *с. 46-54*].

Ув'язнення Калнишевського в Соловецькому монастирі не відображено матеріалами цілісного архівного фонду. Документи архіву Соловецького монастиря були вивезені у декілька етапів з архіпелагу протягом 1917-1923 років під експедицією під керівництвом Б. Д. Грекова. На теперішній час вони зберігаються в Архіві Санкт-Петербурзького відділення Інституту Історії РАН (здебільшого у фонді № 123), більша частина – у Російському державному архіві давніх актів (ф. 1201), а також у Рукописному відділі Державних музеїв Московського Кремля. Деяка частина документів монастирського архіву та адміністративних установ Архангельської губернії залишилася в Державному архіві Архангельської області (ф. 878 та інші) [11, *с. 325-332*]. Єдиним джерелом, що дотепер розташовується на території монастирського кремля, є могильна плита, встановлена 1856 року, що містить короткий обрис біографії кошового отамана. У написі на плиті його прізвище зазначено як *Кольнишевский* (саме в такому написанні прізвище останнього кошового подається у працях багатьох російських дослідників, зокрема у Г. Фруменкова). Отже, археографічні аспекти досліджуваної теми є першорядними для її подальшої розробки.

Причина ув'язнення П. Калнишевського неодноразово обговорювалася в історичній літературі. І автор цієї статі також залучився до дискусії [1; 2, *с. 21-30*; 3, *с. 184-187*; 4, *с. 106-118*]*. Позиція всевладного катерининського фаворита Г. О. Потьомкіна, котрий очолював військове відомство Росії у період блискучих її перемог у війнах з Туреччиною, визначила долю останнього кошового, не зважаючи на те, що стосовно нього так і не було сформульовано конкретного звинувачення. Прикметно, що донос запорозького старшини Павла Савицького, котрий у 1767 р. сповіщав російський уряд про намір П. Калнишевського "выбрать в войске двадцать человек добрых и послать их к турецкому императору с прошением принять под турецкую протекцию" залишився без наслідків, це при тому, що російський уряд, на той час зайнятий підготовкою до війни з Туреччиною, звісно, мав нагоду докладно перевірити дійсність цієї інформації і визначити її як безпідставну.

То ж для звинувачення Калнишевського у зраді не було підстав. Катерина II, санкціонувавши ліквідацію Запорозької Січі у червні 1775 р., у 1776 році цілком задовольнилася доволі неконкретним формулюванням вини козацької старшини як "столь великого вероломного буйства", пояснити яке Г. Потьомкин не вважав доцільним "[дабы] исчислением оного [не] трогать нежное и человеколюбивое сердце" імператриці, хоча й зауважував, що має ордери кошового до старшини, що ніби засвідчували "злочини" Калнишевського, так само як і військового судді Павла Головатого та писаря Івана Глоби. Г. Потьомкін запропонував всіх трьох навічно ув'язнити в монастирях, Калнишевського – на Соловках, Головатого і Глобу – "в состоящие в Сибири монастыри", що й було конфірмовано імператрицею. Формулювання звинувачення Калнишевському "за вероломное буйство и разорение росийских подданных" прослідковується у більшості документів часу його соловецького ув'язнення.

Документи, що вводяться нами до наукового обігу, дозволяють чітко простежити шлях Калнишевського від контори військової колегії у Москві до Соловків. Після аре-

---

* Значним внеском у дослідження постаті останнього кошового отамана стало проведення Всеукраїнської наукової конференції "Постать Петра Калнишевського та історична спадщина запорозького козацтва", що проходила в м. Нікополі Дніпропетровської області. Матеріали конференції вміщені у виданні: Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 3. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – 256 с.

шту 4 червня 1775 р. його з Січі під міцним конвоєм супроводили до Москви, де він утримувався в конторі військової колегії, очолюваної Г. О. Потьмкіним. 14 травня 1776 р. останній подав на затвердження Катерині II проект вироку з обвинуваченням у "державних злочинах" Калнишевського з пропозицією ув'язнити його в Соловецькому монастирі. До 8 червня імператриця затвердила вирок, і 25 червня кошового отамана у супроводі семи конвоїрів було відряджено до Архангельська, куди він прибув 11 липня. Для відправки в'язня на Соловецькі острови найняли корабель купця Вороніхіна. Небезпечна подорож Білим морем затягнулася аж до 29 липня; судно двічі натрапляло на мілину, зазнало пошкоджень, було відремонтовано нашвидкуруч і його екіпаж ще довго очікував за 30 верст від гирла Північної Двіни, доки роздратоване штормом море заспокоїться. Зрештою, 30 липня 1776 р. архімандрит соловецького монастиря Досифей відзвітував про прийняття цього "государевого преступника" (Дивіться у додатку документи 1-26).

Ще на початку XVIII століття за Соловецьким монастирем закріпилася своєрідна спеціалізація з утримання політичних в'язнів та релігійних дисидентів. Поблизу Архангельської башти влаштовано Головленківську тюрму, де в'язні утримувалися централізовано й не були розміщені по різних кельях башт, як раніше. Чернецька братія проводила час не лише в спокутуванні гріхів мирян, в посту і молитві (як це було за преподобного Зосими, котрий заснував соловецьку обитель у 1436 р.), але й залучилася до системи тюремного нагляду, ставши важливим елементом модернізованої за Петра I пенітенціарної системи, - духовниками ув'язнених. Одним із нових запроваджень петровської доби стала посада інквізитора в монастирі. Підпорядковуючись лише Святійшому Синодові, Соловецький ставропігіальний першорозрядний чоловічий монастир (така тоді була його повна назва) користувався широкою автономією і мав гарантії невтручання з боку держави. Архімандрит монастиря був повним господарем архіпелагу, він же розпоряджався воїнською командою в середньому складі до 100 чол. Під час російсько-шведської війни, у 1790 р. до монастиря прибув загін від Архангельського гарнізону в числі 175 чол.; всього ж, разом із соловецькою командою, кількість військових на архіпелазі збільшилася до 250 чол. За архімандрита Ієроніма (1777-1793) соловецький гарнізон перевели у підпорядкування ярославського та вологодського генерал-губернатора Мельгунова, зменшення ж компетенції архімандрита уряд компенсував відпуском на розвиток монастирського мореходства 500 рублів на рік [5, *с. 180-187*].

Свободу Калнишевський отримав після дарованої новим царем Олександром I амністії у 1801 році і залишився доживати віку при монастирі. Помер Калнишевський незабаром по звільненню, 31 жовтня (за старим стилем) 1803 року. Чернецька братія поховала його на почесному місці - на південному подвір'ї Спасо-Преображенського собору, поруч з могилами Авраамія Паліцина і соловецького архімандрита Феодорита. А в 1856 році за наказом архімандрита монастиря на могилі Калнишевського встановили плиту, викарбувавши в епітафії короткий обрис життя кошового. Як зображено на фотографії початку XX ст. (зберігається у фондах Соловецького музею), могила Авраамія Паліцина була оздоблена невеличкою альтанкою; натепер поховання А. Паліцина, залишаючись на своєму початковому місці, є орієнтиром для знаходження могили останнього кошового.

20-40-і роки XX ст. були вкрай несприятливими для збереження унікальних пам'яток Соловецького монастиря, так само як і для могили кошового. З установленням радянської вади монастир був закритий, його розвинутий господарський комплекс перевлаштували у радгосп. У 1923 р. жахлива пожежа поруйнувала багато архітектурних ансамблів. Потім в стінах Соловецького кремля розмістили лихозвісну в'язницю радянських часів - Соловецькі табори особливого призначення, в якій, за традицією, успадкованою від імператорської Росії, утримували здебільшого політичних в'язнів.

Під час Великої Вітчизняної війни тут розмістили Соловецьку школу юнг, що готувала військових моряків. Тільки у 1974 р. почав систематичну роботу Соловецький державний історико-архітектурний музей-заповідник.

Могильна плита з надгробку Калнишевського декілька разів переміщалася на території монастиря і лише в 1971 році її взято на облік разом з іншими надмогильними плитами, що були на загальному цвинтарі біля Онуфріївської церкви. Тривалий час плита перебувала при західній стіні собору. У серпні 2002 р. дирекція музею-заповідника влаштовувала некрополь у Германівському дворику біля Германівської каплиці; тут розмістили могильні плити з поховань окремих соловецьких в'язнів, зокрема й Петра Калнишевського.

Цією публікацією ми вводимо до наукового обігу частину документів Державного архіву Архангельської області (ДААО), в яких висвітлюється соловецьке ув'язнення П. І. Калнишевського. Виявлений нами комплекс документів зосереджений у фонді 1 "Канцелярія архангельського цивільного губернатора" у справах 12024, 12552 11778 (опис 1, том 6) і 271 (опис 3). Архангельський дослідник Г. Г. Фруменков стверджував, що в фондах ДААО зберігається всього п'ять справ, що мають стосунок до Петра Калнишевського [16, *с. 94*], однак, цей автор посилався лише на справи 12024 і 271.

Справа 12024 має заголовок "Дело по сообщению Государственной военной коллегии канторы об отсылке для содержания в Соловецкой монастырь кошеваго Петра Колнишевского" Вміщені в ній документи охоплюють проміжок з 11 липня по 2 вересня 1776 року і містяться на 44 аркушах. Переважну більшість матеріалів справи ми публікуємо у додатках, залишаючи осторонь ті документи, що прямим чином не стосуються перебування в соловецькому ув'язненні П. Калнишевського або дублюють інші документи. Це витяг з протоколу архангельської губернської канцелярії з викладом рішення архангельського губернатора щодо найму судна купця Вороніхіна для перевезення Петра Калнишевського до Соловецького монастиря (арк. 2), документація щодо відрядження секунд-майора О. Пузиревського у зворотній шлях з Архангельська до Москви (арк. 22-25, 27-27 зв.), службова звітність нижніх армійських чинів і дані їм окремі розпорядження, подорожні листи тощо (арк. 29, 35-39), чернетки листів архангельського губернатора до військової колегії й новоросійської губернської канцелярії з відомостями про допит П. І. Калнишевського з приводу векселя Михайла Кованки, витяг з протоколу рішень архангельського губернатора (арк. 41-42), що дублюють повідомлення соловецького архімандрита Досифія від 2 вересня 1776 р. (док. 27).

Справа 12552 – "Дело о выдаче порционных денег находящемуся в Соловецком монастыре кошевому Запорожской Сечи Кальнишевскому" – починається з документа, датованого 18 липня 1777 року, останній документ датований липнем без зазначення числа. Обсяг цієї справи – 4 аркуші. Ми не готували до публікації чернетки повідомлення архангельського губернатора Є. А. Головцина правлінню Соловецького монастиря, а також ордер цього ж губернатора казначею архангельської губернської канцелярії Романовському про передачу порційних грошей на утримання П. І. Калнишевського через капітана Барашкова (арк. 3-4), оскільки вміщена в них інформація вповні дублюється в двох попередніх документах (док. 29-30).

Документи зі справ 11778 і 271 ми сподіваємося розмістити у наступних публікаціях.

Публікацію документів здійснено популярним способом; збережено пунктуацію оригіналу, особливості написання власних імен, прізвищ, назв установ, предметів тощо. Однак власні імена, прізвища, назви географічних об'єктів, подані в оригіналі з прописної літери, ми зазначаємо з великої літери. Титул "Ея Императорское Величество" передано абревіатурою ЕИВ.

Література

1. *Грибовський В.* Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 139 с.

2. *Грибовський В.* Петро Калнишевський: нариси до політичного портрета // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Вип. 1. – Дніпропетровськ: В.-во Дніпропетровського нац. ун.-ту, 2004. – С. 21-30.

3. *Грибовський В.* Петро Калнишевський – останній кошовий отаман Запорозької Січі // Україна – козацька держава / Упорядник В. Недяк. – К.: Емма, 2004. – С. 184-187.

4. *Грибовський В.* Соловецьке ув'язнення Петра Калнишевського // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району". Нікополь, 10-11 жовтня 2002 року. – Нікополь – Запоріжжя – Херсон: "Тандем-У", 2002.

5. *Досифей, архимандрит Соловецкого монастыря.* Географическое, историческое и статистическое описание ставропигиального первокласснаго Соловецкаго монастыря. – Ч. I. – М., 1853. – С. 180-187.

6. *Еварницький Д. І. (Яворницький Д. І.)* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: Ч. I; Ч. II. – К.: Веселка, 1995. – С. 386-390.

7. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / Упорядники С. В. Абросимова та ін. – Вип. 4. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – С. 170.

8. *Ефименко П. С.* Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1791 – 1803 // Русская старина. – СПб, 1875. – Кн. XIV. Ноябрь. – С. 412.

9. *Иванов А. П.* Соловецкие узники // Соловецкие острова. Ежемесячный журнал. Орган Управления Соловецкими лагерями особого назначения ОГПУ. – [Соловки]. – 1926. – №4-5, май-июнь.

10. *Колчин М.* Ссыльные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI – XIX вв. Исторический очерк. – М.: Тип. Русск. т-ва печатн. и издательск. дела, 1908.

11. *Либерзон И. З.* Деятельность Археографической комисии по спасению архива Соловецкого монастыря // Вспомогательные исторические дисциплины. – Т. XVIII. – Л.: Наука, 1987.

12. *Пересветов Роман.* Тайны выцветших страниц. – М.: Гос. изд.-во детск. л-ры Мин. Просв. РСФСР, 1961.

13. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994.

14. *Фруменков Г. Г.* В'язень Соловків: царська "дяка" останньому кошовому Січі // Культура і життя. – 1990. – 1 квітня, № 13.

15. *Фруменков Г.Г.* Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке. – Архангельск: Архангельское книжное издательство, 1963. – 96 с.

16. *Фруменков Г. Г.* Узники Соловецкого монастыря. – Архангельск: Северо-Западное книжное издательство, 1968.

17. *Фруменков Г. Г.* Узники Соловецкого монастыря. – Архангельск: Северо-Западное книжное издательство, 1979.

18. *Шаповал Іван.* В пошуках скарбів. – К.: Дніпро, 1965.

19. *Эварницкий Д. И.* Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский. – Новочеркасск, 1887. Відбиток з журналу "Дон"

ДОДАТКИ
СПРАВА 12024

1776, липня 11 – вересня 2. Справа про відсилку на утримання в Соловецький монастир кошового Петра Калнишевського

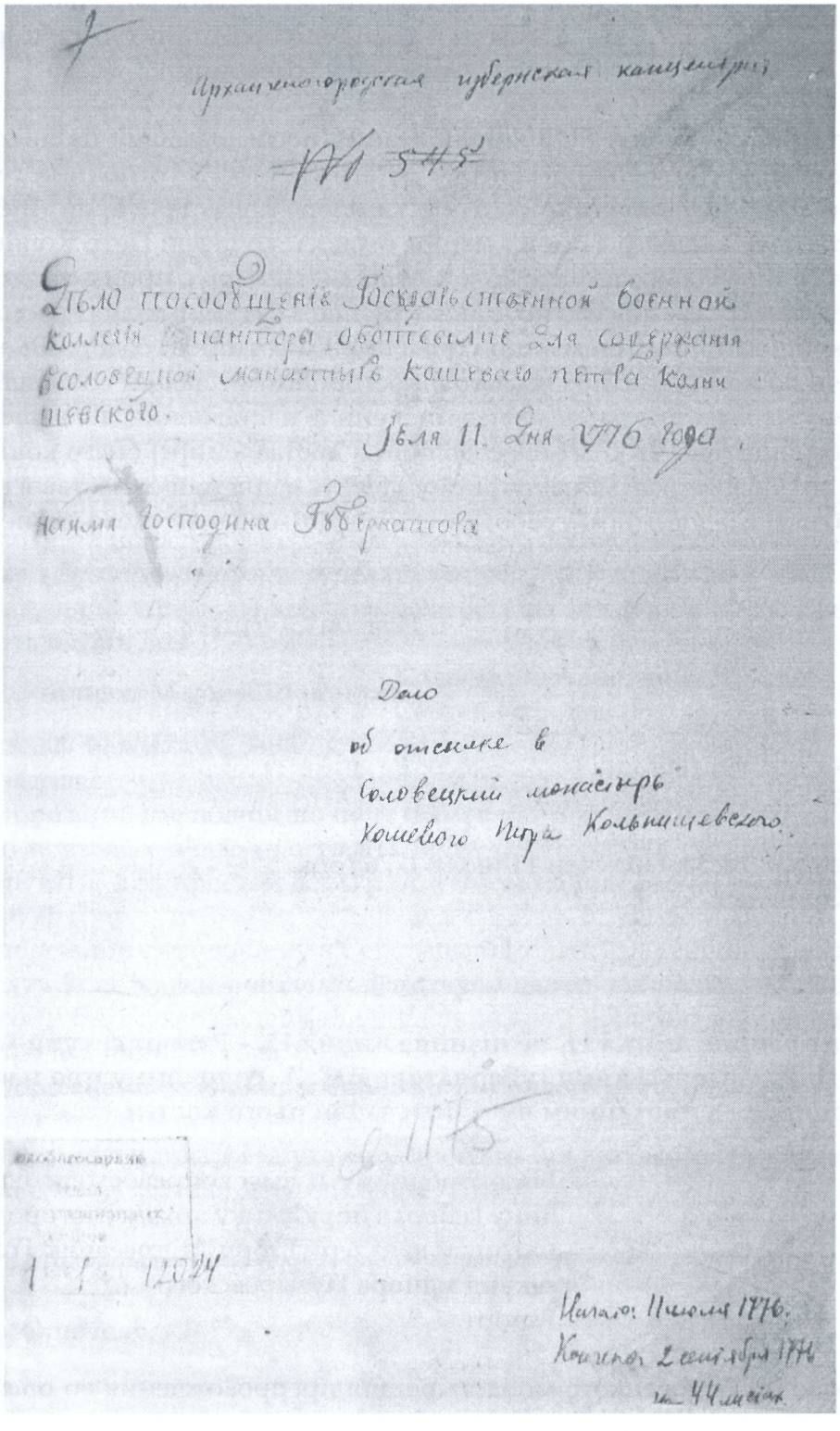

Архангелогородская губернская канцелярия

№ 5445

Дело о посылке Государственной военной коллегии в канцелярию обоих сыне для содержания в Соловецкой монастырь кошевого Петра Калнишевского.

Июля 11 дня 1776 года.

Начата господина Державина

Дело
об отсылке в
Соловецкий монастырь
Кошевого Петра Кольнишевского.

№ 1115

1 1 12024

Начато: 11 июля 1776.
Кончено: 2 сентября 1776
на 44 листах

№ 1

1776 р., червня 23. – Повідомлення з контори Військової колегії Платона Оболдуєва архангельському губернаторові Є. А. Головціну про перевезення до Соловецького монастиря колишнього кошового отамана Петра Калнишевського

Государственной военной коллегии из канторы.
Его превосходительству господину генерал порутчику ковалеру и архангелогородскому губернатору
Егору Андреевичу Головцину.

В следствие высочаишей ЕИВ конфирмации последовавшей на поднесенном докладе, объявленной в военную кантору от его светлости господина генерал аншефа военной коллегии вице президента и кавалера князь Григория Александровича Потемкина; содержащейся в оной канторе бывшей кошевой Петр Колнишевской отправлен на вечное содержание в Соловецкой монастырь с произвождением из вступившего в секвестр имения ево по одному рублю в сутки, 1-го московскаго пехотнаго полку с секунд майором Александр Пузыревским а чтоб он содержал ево в крепком присмотре и во время пути от всякаго с посторонними людми сообщения удалял, о том дано ему от канторы надлежащее писменное наставление; а к вашему превосходителству сообщается, чтоб вы благоволили в доставлени[и] онаго кошеваго Колнишевскаго в тот Соловецкой монастырь ему зделать надлежащее наставление и в случае при возвратном следовани[и] требования прогонных денег удоволствие не оставить.

Платон Оболдуев

Секретарь Федор Микешин

23 июня
1776 году
№512
Помітка угорі: № 58. Получен 11 июля 1776 года.
Арк. 1. Оригінал.

№ 2

1776 р., не раніше липня 11, не пізніше липня 12. – Рапорт секунд-майора О. Пузиревського архангельському губернаторові Є. А. Головцину про найняття судна купця Вороніхіна з проханням виділити задля цього кошти

Высокородному и высокопревосходительному господину генерал порутчику архангелогородскому губернатору и кавалеру Егору Андреевичю Головцыну
секунд майора Пузыревского
Репорт

За нанятое до Соловецкого монастыря для препровождения во оной в веренна́го мне государственной военной коллегии от канторы арестанта, судно на заплату по договору архангелогородскому купцу Воронихину двацати рублей, за неимением в

остатке, из выданных мне от реченной канторы на прогоны денег, ваше высокопревосходительство покорно прошу повелеть под расписку мою оное число выдать.

Секунд майор
Александр Пузыревский

Июля[1] дня
1776 года

Арк. 4. Оригінал.

№ 3

1776 р., червня 25. – Подорожня грамота на перевезення під конвоєм з Москви до Архангельська колишнього кошового отамана Петра Калнишевського

По указу ЕИВ государыни императрицы Екатерины Алексеевны самодержицы всероссийской и прочая, и прочая, и прочая

От Москвы до первых деревень дать почтовыя а от первых деревень до Соловецкаго монастыря за неимением по тому тракту почт требовать уездных от государственной камер коллегии а где есть почтовыя станы давать ис почтовых отправленному государственной военной коллегии ис канторы во исполнение высочайшаго ЕИВ повеления с некоторым арестантом определенному по тому высочайшему повелению на вечное содержание во оной монастырь первого московскаго полку секунд майору Александру Пузыревскому з будущими при нем девять подвод с проводниками имая прогонныя деньги по указу на почтовыя по копейки на версту на каждую лошадь. Дана в Москве июня двацать пятаго дня 1776 года.

Коллежский советник
Сергей Неронов (?)

Помітка ліворуч на полях: № 3498 //

Написи на звороті:

По сей подорожной где подлинно почт и ямов нет или за разгоном оных чего в требуемое число почтовых подвод доставать не будет то давать уездные подводы брав за оныя поверстныя и за простой деньги по указом надписано (?) в камер коллеги[ю] июня 25 дня 1775 году.

По сей подорожной следующему в Соловецкой монастырь секунд майору Пузыревскому по тракту Вологодским уездом обывателям давать подводы с проводниками за указные прогоны без всякаго задержания и подписано в Вологодской провинциальной канцелярии июля 2 дня 1776 года.

По сей подорожне следующему в Соловецкой монастырь господину секунд майору Пузыревскому с будущими при нем давать по тракту соцким выборным и крестьяном девять подвод с проводниками за указные прогоны без всякаго задержания. Подписано в Важеской воеводской канцелярии июля 7 дня 1776 года.

Важкі для прочитання підписи секретарів і канцеляристів ми не зазначали.

Арк. 5-5 зв. Оригінал.

---

[1] *День не зазначений*

№ 4

1776 р., липня 12. – Витяг з протоколу про дозвіл архангельського губернатора Є. А. Головцина надати кошти секунд майору О. Пузиревському для найму судна купця Вороніхіна

1776-го года июля 11 дня по указу ЕИВ архангелогородский губернатор по рапорту прибывшаго сюда перваго московского полку секунд майора Пузыревского в препровождении в Соловецкой монастырь вверенного ему государственной военной коллегии от канторы арестанта коим представя что для отвозу того арестанта в монастырь за нанятое судно на заплату по договору архангелогородскому купцу Воронихину двадцати рублей за неимением в остатке из выданных ему от реченной канторы на прогоны денег не имеет просить выдачи ему толикого числа под росписку; а в присланном ко мне государственной военной коллегии ис канторы о зделании оному секунд майору Пузыревскому в доставлении того арестанта в монастырь наставления сообщении явствует, что в случае при возвратном следовании требования прогонных денег удовольствием не оставить. Сего ради определил: выдать реченному секунд майору Пузыревскому на заплату за нанятое судно требуемое им количество денег двадцать рублей из неположенных в стат доходов и о тои выдаче росходчику дать ордер. Подлинной скреплен {тако} Егор Головцын.

Секретарь Герасим Павлов

Подписан 12 июля 1776 года.

Подлинной протокол принял канцелярист Яков Воронов[1].
Арк. 6. Копія.

№ 5

1776 р., липень 12(?). – Ордер архангельського губернатора Є. А. Головцина архангельській губернській канцелярії про надання секунд-майору О. Пузиревському 20 рублів з непокладенних у штат прибутків для найму судна купця Вороніхіна

Ордер

от архангелогородского губернатора архангелогородской губернской канцелярии росходчику канцеляристу Олександру Попову прибывшей сюда[1] первого московскаго полку секунд майор Пузыревской[1] в препровождении в Соловецкой монастырь[2] вверенного ему государственной военной коллегии от канторы арестанта репортом мне представил, что для отводу того арестанта в монастырь за нанятое судно на заплату по договору архангелогородскому купцу Воронихину двадцати рублей за неимением в остатке из выданных ему от реченной канторы на прогон денег не имеет просил[3] выдачи ему толикого числа под расписку; а в присланном ко мне государственной военной коллегии ис канторы[4] сообщении явствует, что в случае при возвратном следовани[и] требования прогонных денег удовольствием не оставить. Сего ради определить выдать реченному секунд майору Пузы-

---

[1] *Написано іншим почерком.*

[1] *Далі закреслено* для.

[1] *Написано зліва на полях.*

[2] *Далі закреслено* московко.

[3] *Далі закреслено* выдачи ему.

[4] *На лівому полі вставка* о зделани[и] оному секунд майору Пузыревскому в доставлении того арестанта в монастырь наставления.

ревскому // на заплату за нанятое[5] судно требуемое им количество денег 20 ру[блей][6] и о той выдаче тех (?) росходчику Попову дать ордер[7].

Июля.

Арк. 7-7 зв. Відпуск.

№ 6

1776 р., липня 11. – Донесення секунд-майора Торнекрейца архангельському губернаторові Є. А. Головціну

Его высокопревосходительству господину генерал порут*ч*ику архангелогородской губернии губернатору и кавалеру Егору Андреевич*ю* Головцыну
архангелогородской губернской роте
от секунд майора Торнекрейца
доношение

Повелением вашего высокопревосходительства командирован из оной губернской роты сержант и рядовых три человека для препровождения в Соловецк*ой* монастырь некоторого арестанта и содержания его там под стражею, коих надлежит удово*л*ствовать, сержанта, состоящ*а*го на капра*л*ской ваканц*еи* Ивана Шапошникова, рядовых Лукьяна Зуева Антона Луковицына и Матвея Субакина денежным жалованьем на майскую и сентябрьскую трети два*т*цать два рубли тритцать три копейки полного, провиантом на год и с указною прибавочною по полугарнцу на мес*е*ц крупою на каждого по три*т*цати по три копейки с половиной на мес*е*ц, а четырем *шеснатцать* рублей восемь копеек, всего жалованья и провианта три*т*цать восемь рублей сорок одна копейка. И те командированные представляются при сем.

Того ради вашему высокопревосходительству сим представя покорно прошу дабы повелено было вышеписанное число денег жалованных и // провианских показанному сержанту Шапошникову и команде его рядов[ым] трем человекам выдать.

Милостивый государь!

<Нерозбірливо> [секунд майор Торнекрейц]

11 июля

1776 года

Арк. 8-8 зв. Оригінал.

№ 7

1776 р., липня 12. – Витяг з протоколу про відрядження до Соловецького монастиря для супроводу і утримання там колишнього кошового Петра Калнишевського сержанта Івана Шапошникова з трьома рядовими солдатами

1776 года июля в 11 день по указу ЕИВ архангелогородский губернатор по доношению архангелогородской губернской роты секунд майора Торнекрейца, коим просит о выдаче командированным по повелению моему для препровождения в Соловецкой монастырь некоторого арестанта и содержания его там под стражею, той же роты сержанту состоящему на капральском окладе Ивану Шапошникову, рядовым трем чело-

---

[5] *Далі закреслено* им.

[6] *На лівому полі вставка* из неположенных в стат доходов.

[7] *Далі закреслено* чего ради о чем сей *<нерозбірливо>*.

векам денежного жалованья на сию майскую и будущую сентябрьскую трети полного дватцати двух рублей тритцати трех копеек, за провиант на год на каждого по тритцати по три копейки с половиною на месец, а на четырех шеснатцати рублей восми копеек. Определил: помянутому секунд майору Торнекрейцу на дачю командированным сержанту и трем рядовым денежного жалованья дватцать два рубли тритцать три копейки да за провиант на год на каждого по тритцати по три копейки с половиной на месец а на четырех шеснатцать рублей восемь копеек, всего тритцать восемь рублей сорок одну копейку из статских доходов записав в расход с роспискою выдать и о той выдаче губернской канцелярии к росходчику Попову дать ордер включа в нем чтоб он при сей выдаче вычел и денежного жалованья на медикамент по копейке от рубля дватцать две копейки с половиною, и записал он куда следует подлинной подписан {тако} Егор Головцын.

Секретарь Герасим Павлов

Подписан июля 12 дня.

Подлинной протокол подписал Яков Воронов[1]

Арк. 9. Копія.

№ 8

1776 р., липня 12. – Ордер архангельського губернатора Є. А. Головцина архангельській губернській канцелярії про відрядження сержанта Івана Шапошникова с трьома рядовими солдатами для супроводу до Соловецького монастиря і утримання там колишнього кошового П. Калнишевського і надання їм річного жалування з коштами на провіант і медикаменти

Ордер

От архангелогородского губернатора архангелогородской губернской канцелярии росходчику канцеляристу Александру Попову выдать архангелогородской губернской роты секунд майору Торнъкрейцу на удовольствие командированным от меня в некоторую нужнейшую посылку из архангелогородской губернской роты сержанта состоящаго на капральском окладе Ивана Шапошникова рядовых трех человек денежного жалованья на сию майскую и следующую сентябрьскую трети дватцать два рубли тритцать три копейки, да за провиант на год на каждого по тритцати по три копейки с половиною на месяц а на четырех шеснатцать рублей сорок одну копейку из статских доходов записав в росход с роспискою. А при сей выдаче вычесть з денежного жалованья на медикамент по копейке от рубля дватцать две с половиною, и записав оныя в приход куда следует. Июля 12 дня 1776.

Канцелярист Иван Двойников[1]

Арк. 10. Копія.

№ 9

1777 р., липня [12]. – Рекомендація архангельського губернатора Є. А. Головцина секунд-майору О. Пузиревському про відрядження і включення до складу його команди сержанта і трьох рядових солдатів архангельської губернської роти для супроводу до Соловецького монастиря П. Калнишевського

Высокоблагородный и высокопочтенный
господин секунд майор[1]

---

[1] *Написано іншим почерком.*

[1] *Закреслено.*

[1] *Далі закреслено* перваго московского пехотного полку.

Получив вчерась чрез ваше высокоблагородие государственной военной коллегии из канторы повеление о зделании надлежащаго наставления в доставлении отправленного с вашим высокоблагородием в Соловецкой монастырь бывшаго кошеваго Петра Кольнишевского, рекомендую сим: что путь отсель до оного манастыря лежит не инако как только морем, чего для по повелению моему приискано плац майором способное к найму у архангелогородского купца Воронихина судно[2] и которое по осмотру вашего высокоблагородия <нерозбірливо> и в цене с им Воронихиным в согласие положили <нерозбірливо>[3] посылаю сообщение к соловецкому архимандриту[4] при сем и в команду вашу из архангелогородской губернской роты сержанта[5] и трех рядовых и сверх онаго включаю у сего открытой ордер лежащих по берегам того тракта волостей соцким и крестьяном[6] вашему высокоблагородию[7] вспоможением[8] // которых[9] <закреслено і нерозбірливо> по прибытии в монастырь изволите представить[10] архимандриту с тем, что ежели имеет он в них надобность то б оставил[11] для караулу[12] оного колодника[13] буде ж надобности в них не имеет в таком случае обратил бы их с вашим высокоблагородием ко мне.

Вашего высокоблагородия

<Унизу нерозбірливий напис іншим почерком>

Арк. 11-11 зв. Чорнетка.

№ 10

1776 р., липень [12]. – Повідомлення архангельського губернатора Є. А. Головцина соловецькому архімандритові Досифію про прибуття до Архангельська П. І. Калнишевського у супроводі секунд-майора О. Пузиревського, відрядження сержанта і солдат архангельської роти для супроводу і утримання його в Соловецькому монастирі

Архангелогородского губернатора его высокопреподобию ставропигиального Соловецкого монастыря архимандриту Досифею
Сообщение

Вчерашнего числа чрез прибывшаго сюда московскаго пехотного полку господина секунд майора Пузыревского получил я государственной военной коллегии из канторы повеление следующаго содержания: в следствие высочайшей ЕИВ конфирмации последовавшей на поднесенном докладе объявленной в военную кантору от его светлости господина генерал аншефа военной коллегии вице президента и кавалера князь

---

[2] *Далі закреслено* а на оное должно иметь знающих тот путь проводников, и на сей самой случай для скораго и безопасного вас до Соловецкого монастыря препровождения посылаю.
[3] *Написано зліва на полях.*
[4] *Написано над рядком.*
[5] *Написано над рядком, у рядку закреслено* ундер афицера.
[6] *Далі закреслено* дабы везде давали вашему. *Угорі нерозбірливий напис залишаємо без прочитання.*
[7] *Далі закреслено* без малейшаго задержания за указную плату <нерозбірливо>.
[8] *Написано над рядком*
[9] *У рядку закреслено* упомянутых же губернской роты ундер афицера и рядовых.
[10] *Далі закреслено* к тамошнему.
[11] *Далі закреслено* оных в.
[12] *Далі закреслено* у объявленного кошеваго.
[13] *Написано над рядком.*

Григория Александровича Потемкина; содержащейся в оной канторе бывшей кошевой Петр Колнишевской отправлен на вечное содержание в Соловецкой монастырь с произвождением из вступившаго в секверст имения ево, по одному рублю в сутки, 1-го московскаго пехотного полку с секунд майором Александр Пузыревским, а чтоб он содержал ево в крепком присмотре, и во время пути от всякаго с посторонними людьми сообщения удалял, о том дано ему от канторы надлежащее письмянное наставление. И наконец предписано мне в доставлении онаго кошеваго Колнишевскаго в тот Соловецкой манастырь ему майору сделать надлежащее наставление. // Во исполнение сего оной господин майор Пузыревской с тем арестантом в Соловецкой монастырь от меня отправлен, о чем вашему высокопреподобию для должнаго исполнения чрез сие сообщаю с таковым изъяснением, что хотя я и должен заключать, что конечно ваше высокопреподобие об оном арестанте каким образом ево в Соловецком монастыре содержать от начальства указ иметь изволите, но при всем том, видя из данного г[осподину] майору наставления повеление о содержании того арестанта в крепком присмотре и о удалении от всякаго с посторонними людьми сообщения за нужно нахожу напомянуть что и в монастыре непременно надлежит содержать его всегда под крепким присмотром не допуская ни с кем с посторонними сообщатся и для чего самого на тот только случай ежели у вашего высокопреподобия в караул за ним салдат будет недостаточно употребить[1] для онаго[2] посланных от меня с тем майором для препровождения ево губернской роты[3] сержанта и трех солдат дав им достаточное о содержании наставление, буде же недостатка [4] в карауле не имеете то[4] благоволите их с ним же сюда обратить.

Июля[5] дня
1776 года

Арк. 12-12 зв. Відпуск.

№ 11

1776 р., не раніше липня 11, не пізніше липня 16. – Реєстр військових чинів архангельської губернської роти, відряджених для супроводу і утримання в Соловецькому монастирі П. І. Калнишевського

Список губернской роты[1] военным чинам
Сержант Иван Шапошников
рядовые
Лукьян Чуев, Антон Луговицын, Матфей Субаков,
которым дача кончана [!] денежного жалованья по первое число генваря будущаго 1777 года а провианта от сего времяни в пред на год.

Арк. 13. Чорнетка.

---

[1] *Далі закреслено* в караул за тем арестантом.
[2] *Написано над рядком*
[3] *Далі закреслено* ундер афицера
[4] *Вписано на місці зітертого гострим предметом попереднього напису.*
[5] *День не зазначений.*
[1] *Написано над рядком.*

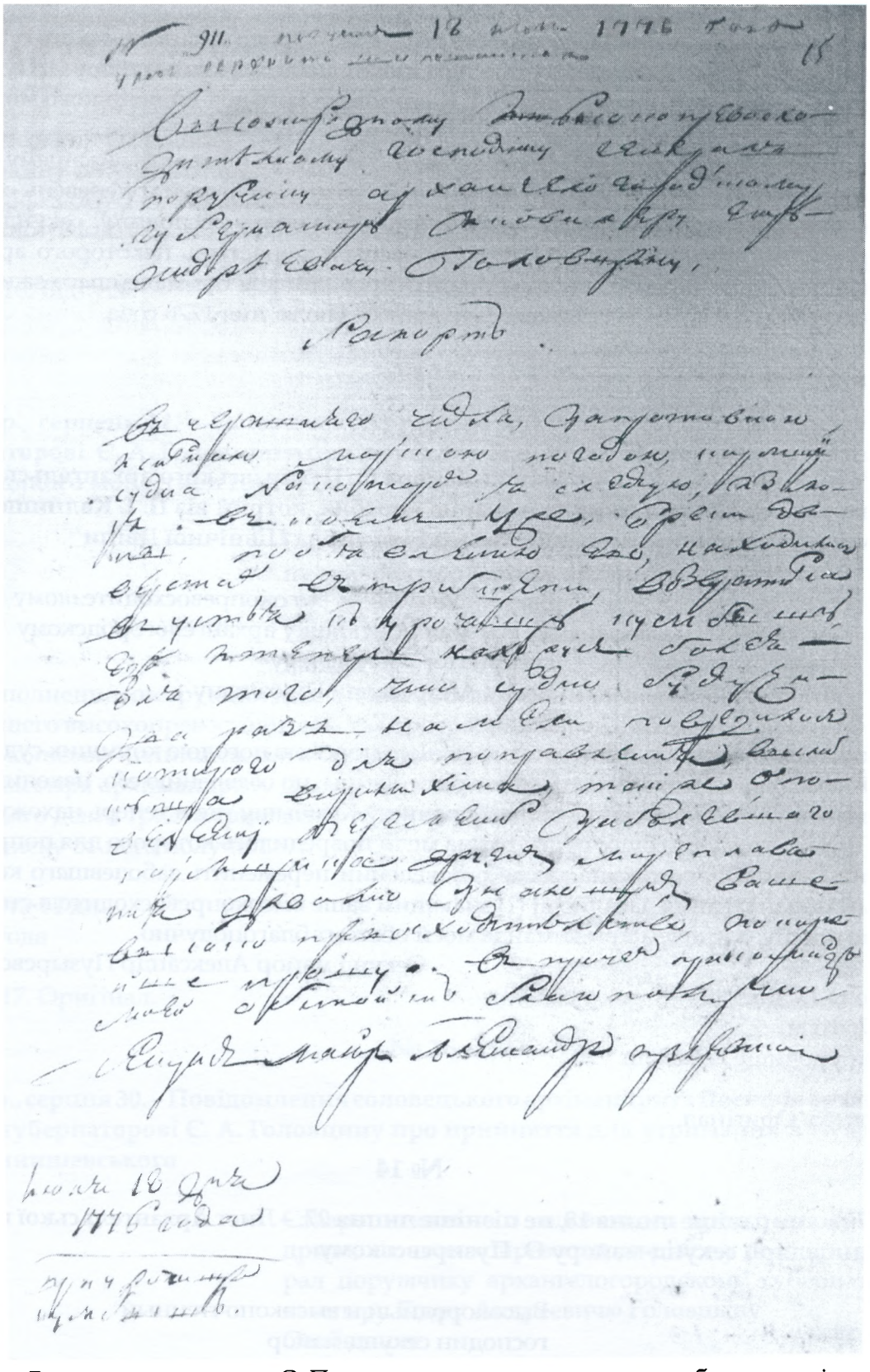

Рапорт секунд-майора О. Пузирєвського архангельському губернаторові Є. А. Головцину від 18 липня 1776 р. ДААО. – Ф. 1. – Оп. 1, т. 6. – Спр. 12024.– Арк. 15.

№ 12

1776 р., не раніше липня 11, не пізніше липня 16. – Ордер архангельського губернатора адміністрації Двінського повіту про термінове надання секунд-майору О. Пузиревському провідників для перевезення П. І. Калнишевського до Соловецького монастиря

Ордер

От архангелогородского губернатора Двинск*а*го уезда по тракту лежащему от города Архангельского к Соловецкому монастырю разных волостей и деревень соцким и крестьян*о*м, об*я*вителю сего московского пехотного полку господину[1] секунд майору Пузыревскому, препровождающему в Соловецк*о*й монастырь некоторого арестанта, давать везде потребное им число хороших[2] проводников без малейш*а*го задержания под опасением строгого за остановку взыскания. Июля[3] дня 1776 года.

Арк. 14. Відпуск.

№ 13

1776 р., липня 18. – Рапорт секунд-майора О. Пузиревського архангельському губернаторові Є. А. Головцину про аварію корабля, котрий віз П. І. Калнишевського до Соловецького монастиря, що сталася біля гирла Північної Двіни

Высокородному и высокопревосходите*л*ному господину генерал пору*т*чику архангелогородскому
губернатору и ко*в*алеру
Егору Андреевичу Головцыну.
Рапорт

Вчерашн*я*го числа, за противною и си*л*ною морскою погодою кормщик судна на котором я следую, из моря, в коем уже со реки Двины, по об*я*влению е*во*, находились верстах в тритца*т*и возвратил*с*а в устья к урочищу Кумбышу где и теперь нахожусь болея селя [!] того, что судно будучи два раз на мели повредилось которого для поправления высла[ть] купца Воронихина также о повелении переменить заболевш*а*го кормщика другим мореплавания давалис[ь] (?) знающим ваше высокопревосходительство покорнейше прошу; в прочем при команде моей обстоит благополучно.

Секунд майор Александр Пузыревский

Июля 18 дня
1776 года
при урочище Кумбыш

Арк. 15. Оригінал.

№ 14

1776 р., не раніше липня 18, не пізніше липня 27. – Лист Архангельської губернської канцелярії секунд-майору О. Пузиревському

Высокородный и высокопочтенный
господин секунд майор

По репорту вашего высокородия на отправленное с вами судно вместо заболевшего в пути кормщика сыскан другой и посылается к вам для докончания вояжу с прислан-

[1] *Написано над рядком.*
[2] *Написано на полі зліва.*
[3] *День не зазначений.*

ным сержантом Шапошниковым и с хозяином судна.
Вашого высокоблагородия всегдашний слуга

Июля[1] дня
1776 года
его высокоб[лагородию]
господину секунд майору
Пузыревскому 1-го московского
пехотного полку.

Арк. 16. Відпуск.

№ 15

1776 р., серпень 14. – Рапорт секунд-майора О. Пузиревського архангельському губернаторові Є. А. Головцину про передачу П. І. Калнишевського архімандриту Соловецького монастиря Досифію

Высокородному и высокопревосходителному господину генерал порутчику архангелогородскому
губернатору и ковалеру
Егору Андреевичу Головцыну.
Рапорт

Во исполнение инструкции данной мне государственной военной коллегии с канторы, и вашего высокопревосходительства ордера, вверенной смотрению моему арестант бывшей кошевой Колнишевской в Соловецкой манастырь мною препровожден и отдан того манастыря архимандриту Досифею равно и отпущенные на содержание ево Колнишевскаго денги триста тритцать рублев им архимандритом от меня приняты, в чем я, и расписку от него получил.

Секунд майор Александр Пузыревский

Августа 14 дня
1776 года

Арк. 17. Оригінал.

№ 16

1776 р., серпня 30. – Повідомлення соловецького архімандрита Досифія архангельському губернаторові Є. А. Головцину про прийняття для утримання в ув'язненні П. І. Калнишевського

Ставропигиального соловецкого монастыря архимандрита, его высокопревосходительству господину генерал порутчику архангелогородскому губернатору и кавалеру Егору Андреевичю Головцыну
Сообщение

Вашего высокопревосходительства сообщение, чрез прибывшаго вчерашняго числа июля московскаго пехотнаго полку господина секунд майора Пузыревского я получил

[1] *День не зазначений.*

и присланной государственной военной коллегии ис канторы с его высокоблагородием, при указе ЕИВ святейшаго правителствующаго синода узник бывшей кошевой Петр Колнишевской мною принят, с которым в содержании ево в Соловецком монастыре и в протчем, в силу вышепредписанного ЕИВ указа поступано быть имеет во всем непременно; присланные же от вашего высокопревосходителства для содержания помянутого караула на случай здешних солдат недостатка: губернской роты сержант Иван Шапошников и рядовые три человека по не имению в них надобности, как и в присланном из святейшаго синода ко мне указе предписано чтоб посылаемый в Соловецкой монастырь узник содержан был за неослабным караулом обретающихся во оном монастыре салдат с его высокоблагородием секунд майором Пузыревским к Вашему высокопревосходительству обращаются.

Досифей архимандрит соловецкий[1]

Июля 30 дня
1776 года

Помітка угорі: № 72. Получен 14 августа 1776 года.
Помітка на лівому полі: № 54.
Арк. 18. Оригінал.

№ 17

1776 р., серпня 17. Рапорт секунд-майора О. Пузиревського архангельському губернаторові Є. А. Головцину з проханням надати йому подорожні документи і виділити прогонні гроші

Высокородному и высокопревосходителному господину генерал порутчику архангелогородскому
губернатору и ковалеру
Егору Андреевичу Головцыну.
Рапорт

Данною мне государственной военной коллегии с канторы инструкциею велено, на обратной путь мой до Москвы на почтовых лошадей для меня и команды моей, коих состоит унтер афицер один рядовых пять человек, прогонные денги испросить от вашего высокопревосходительства; при отправлении ж меня от той конторы лошадей дано было, для меня три унтер афицер и тремя рядовых три же. А затем оставшие два человека находились при арестанте под каторым было также три лошади // о сем вашему высокопревосходительству представя покорнейше прошу, от города Архангельскаго до Москвы на почтовых лошадей и за неимением оных на обывателских, для меня на три лошади а команде моей, по разсуждению вашего высокопревосходительства, дать подорожную и прогонные денги.

Секунд майор Александр Пузыревский

Августа 17 дня
1776 года

Арк. 19-19 зв. Оригінал.

---

[1] *Власноручний підпис.*

№ 18

1776 р., не раніше липня 18, не пізніше серпня 17. – Витяг з протоколу про дозвіл архангельського губернатора Є. А. Головцина надати прогонні гроші секунд майору О. Пузиревському для його повернення до Москви

1776 года августа в день[1] по указу ЕИВ архангелогородский губернатор на репорт возвратившегося из Соловецкаго монастыря московскаго пехотнаго полку г[осподина] секунд майора Пузыревскаго, коим объявляя: что по данной ему государственной военной коллегии из конторы инструкции велено на обратной путь до Москвы на почтовых для *его* команды *его*,[2] коей состоит ундер офицер один, рядовых пять человек, прогонные деньги испросить от меня; а при отправлении его от той конторы лошадей дано было, для его три, ундер офицеру и трем рядовым троих, а затем оставшие два человека находились при арестанте, под которым было три ж лошади, просит от города Архангельскаго до Москвы на почтовых лошадей, а за неимением оных на обывательских для самого на три команде ж его по моему разсуждению, прогонных денег и подорожной. А в сообщении полученном мною от государственной военной коллегии конторы, о наставлении мне онаго секунд майора Пузыревскаго в доставлении вверенного ему арестанта в Соловецкой монастырь стоят сии слова "и в случае при возвратном следовании требования прогонных денег удовольствием не оставить" тракт же отсюда к Москве лежит через Вологду, и разделяется на уездныя и ямския подводы, и имянно от сдешняго города до Вологды уездных восемь сот пять, а от Вологды до Москвы ямских ямских четыреста двацать всего тысяча двести двацать пять верст. А по имянному ЕИВ 10-го августа 1775-го и от правительствующаго сената полученному мною от 22-го июня сего года указом повелено по архангельскому тракту платить ямщикам двойныя прогоны а уездным обывателям, кои вместо ямщиков // в помощь им гоньбу отправляют против положеннаго в плакате в двое. Сего ради определил: поелику требователь секунд майору возвратится надобно в повеленное ему место в скорости следовательно и признавать его долженствует за курьера экстроотправленного, то в разсуждении сего[3] [4]архангелогородской губернии расходчика асигновать чтоб реченному секунд майору на обратной до Москвы путь произвел выдачю прогонных денег[4] для самого его на три, да для находящейся при нем команды на три же. Всего на шесть подвод, полагая вследствие объявленных узаконений до Вологды на уездные во восемь сот пять верст по две копейки на каждую, девяносто шесть рублей шестьдесят копеек, а от Вологды до Москвы на ямския четыреста двацать по шести копеек на десять, пятнадцать рублей двенацать копеек, всего сто одиннацать рублей семьдесят две копейки, да как от Вологды к Ярославлю состоит два небольшие яма, то на случай разгону с тех из других подобных им станций ямских лошадей, для безостановочнаго мимо те места проезда, на наем уездных подвод прибавить сверх упомянутых положенных по изчислению верст еще трицать пять рублей дватцать[5] [4]восемь копеек[4], а на весь тракт сто сорок семь рублей[5] из неположенных в стат доходов на счет чрезвычайных росходов [4]записав в расход с роспискою; и сию всю сумму отослать к тому майору при моем ордере и при том дать[4] на записку последних[6] прогонных денег[7] за скрепою секретарскою тетрать а о безпрепятственном давании

---

[1] *День не зазначений.*

[2] *У тексті двічі повторюється* его.

[3] *Далі закреслено* на обратной до Москвы путь снабдить его прогонними деньгами. *Над цим рядком закреслено* выдать прогонних денег.

[4] *Написано на полі зліва.*

[5] *Вписано на місці зітертого гострим предметом попереднього напису.*

[6] *Написано над рядком.*

[7] *Далі закреслено* реченному секунд майору

ему дать прогон подвод подорожную[8]; рекомендуя прибавочныя сверх настоящих прогонов деньги держать в случае разгону с ямских станций лошадей, на уездные с запискою оных в ту тетрать, оставшия же от росхода а по неимению того все сии в запас выданныя представить по приезде в Москву к государственной военной коллегии конторы и по удовольствовании того секунд майора государственной военной конторе сообщить, что при случае прибытия его сюда и при отправлении со вверенным ему колодником в Соловецкой манастырь надлежащее со стороны моей наставление ему дать не оставлено, и что по его // тогда пребыванию выдано ему на заплату за нанятое судно дватцать рублей, и так с ныне выданными на обратной путь прогонными деньгами составить в выдачю сдесь тому майору Пузыревскому сто шездесят семь рублей[9].

Секретарь Герасим Павлов

Протокол подлинной подписал Яков Воронов[10].

Подписан августа[11]
дня 1776 года.

Арк. 20–20 зв., 21. Чорнетка.

№ 19

1776 р., червня 23. – Лист Платона Оболдуєва архангельському губернаторові Є. А. Головціну про облік грошей, виданих на зворотній проїзд секунд-майора О. Пузирєвського з Архангельська до Москви

Государственной военной коллегии из канторы
его превосходительству господину генерал порутчику кавалеру и архангелогородскому губернатору Егору Андреевичу Головцыну

По сообщению вашего превосходительства от 18 минувшаго августа под № 1379 в военной канторе определено оставшие у бывшаго в препровождении Сечи Запорожской кошеваго Петра Колнишевскаго в Соловецкой монастырь 1 московскаго пехотнаго полку секунд майора Александра Пузыревскаго отданных ему вашим превосходительством прогонных денег дватцать пять рублев дватцать копеек отдать ему в главном камисариате, о приеме коих и по приеме о уведомлении кантору в тот камисариат послать промеморию, а в государственную военную коллегию отрапортовать, к господину генерал аншефу и кавалеру князь Григорию Александровичу Потемкину и к вашему превосходительству сообщить о чем вашему превосходительству военная кантора сим сообщает а куда надлежано из канторы писано.

Платон Оболдуев

Секретарь Федор Микешин

чи[сла] 11 ноября
1776 году
№ 931

генеральный писарь Силан Петров

Помітка угорі: № 104. Получен 20 ноября 1776 года.
Арк. 26. Оригінал.

[8] *Далі закреслено* реченному секунд майору.
[9] *Вписано на місці зітертого гострим предметом попереднього напису.*
[10] *Написано іншим почерком.*
[11] *День не зазначений.*

№ 20

1776 р., вересня 1. Рапорт сержанта Івана Шапошникова архангельському губернаторові Є. А. Головціну про перебування у відрядженні в Соловецькому монастирі

Высокородному и высокопревосходительному господину генерал порутчику архангелогородской губернии губернатору и ордена святыя Анны ковалеру
Егору Андреевичю Головцыну
архангелогородской губернской роты сержанта
Ивана Шапошникова
Рапорт

12 июля сего года командирован я и со мною рядовых три человека в некоторую секретную нужнейшую посылку и выдано нам оной губернской канцелярии от губернского прихода жалованья на истекшую майскую [и] наступившую сентябрскую трети, а за провиантом деньгами с августа месяца на годичное время, но как ныне я и с тремя рядовыми из оной посылки возвратились, и явились к команде своей почему ис числа выданных нам денег осталось незаслуженного жалованья одиннатцать рублей пять копеек с четвертью. Провиантских [1]без вычета и на ныне ступающей сентябрь месяц[1] четырнатцать рублей семдесят четыре копейки, всего дватцать пять рублей семдесят девять копеек с четвертью, которые объявляю при сем и архангелогородскую губернскую канцелярию прошу те деньги от меня принять, и записав в приход, дать квитанцию. Сентября 1-го дня 1776 года.

Сиему рапорту сержант Иван Шапошников руку приложил[2].

Помітка угорі: № 1084. Получен 1 сентября 1776 года. Далі нерозбірливо.
Арк. 28. Оригінал.

№ 21

1776 р., серпня 10. – Лист з контори Військової колегії Платона Оболдуєва архангельському губернаторові Є. А. Головціну з наказом з'ясувати про вексель, даний полтавським купцем Михайлом Кованкою

Государственной военной коллегии из канторы его превосходительству господину генерал порутчику кавалеру, и архангелогородскому губернатору Егору Андреевичу Головцыну

Присланным из государственной военной коллегии в военную кантору указом велено изтребовать от бывших кошеваго Колнишевскаго, и судьи Головатого оттуда куда оные из сей канторы отправлены известия о данном полтавским жителем Михайлою Кованкою в дву тысячах рублях вексель, по коему им в уплату уже получено тысечи сто тритцати рублев, где оной находится, но об отсылке онаго известия в Новороссийскую губернскую канцелярию, а как из оных бывшей кошевой Калнишевской по силе высочайшей ЕИВ конфирмации, в минувшем июле месяце на вечное содержание отправлен за надлежащим конвоем в Соловецкой монастырь, того ради военная кантора прилагая при сем со онаго военной коллегии указа копию, от вашего превосходительства требует чтоб вы благоволили приказать, от означеннаго Колнишевскаго, где объявленной данной полтавским жителем Кованкою в дву тысячах рублях вексель находится, отобрать известие, и по отобрани[и] новороссийскую губернскую канцелярию

[1] *Вставка на лівому полі.*
[2] *Напис іншим почерком.*

и военную кантору уведомить, а о отобрании от бывшаго судьи Головатова таковаго ж известия куда надлежало из военной канторы писано.

Платон Оболдуев

Секретарь[1]

генеральный писарь Силан Петров

№ 663[2]
Августа 10 дня
1776 года.

Помітка угорі: № 76. Получено 27 августа 1776 года.
Арк. 30. Оригінал.

№ 22

1776 р., липня 18. – Указ від військової колегії конторі військової колегії про з'ясування стану виплат купця Михайла Кованки за векселем П. І. Калнишевського

Копия
Указ ЕИВ самодержицы всероссийской из государственной военной коллегии военной канторе

Военной коллегии новороссийская губернская канцелярия рапортом по сообщению в ту канцелярию от генерал порутчика и кавалера Текелия объявляя, о приходившем к нему бытностию ево при занятии бывшей Запорожской Сечи аншитованном полковом есауле Петре Макухе словесным представлением, что полтавского полку бунчуковой товарищ Павел Руденко и отставной капитан Константин Мавроен препоручили ему Макухе к отдаче бывшему кошевому Колнишевскому взятое им товарищем и полтавским жителем Михайлом Кованкою под вексель на имя их две тысячи рублев денги, которые де он Макуха за доставлением в бывшую Сечь хотя Колнишевскому и отдавать он он не принимая от него приказал до востребования содержать у себя, а после того по приказанию ево Колнишевскаго выдано им Макухою из тех денег бывшему судье Головатому тысячу реблев, да самому ему Колнишевскому турецкими червонцами сто тринатцать рублев а последние восемь сот восемдесят семь остались у него Макухи без отдачи по которому ево объявлению от онаго генерал порутчика как помянутыя Колнишевской и Головатой словесно оное показание подтвердили посылан был он Макуха с ординарцом к бывшим тогда у описи имения их полковнику Языкову // и капитану Потресову для отдачи остальных денег с возвратом Кованкиного векселя, но оные ему Макухе объявили что такового векселя в их описи не сыскано а где девался неизвестно, требует о учинении о всем выше писанном с Колнишевским и Головатым справки и что по тому окажетца о даче той канцелярии знать.

А по сему военная коллегия военной канторе сим представляет изтребовать оттуда куда оные Колнишевской и Головатой ис той канторы отправлены показанное от них известие отослать от себя прямо в новороссийскую губернскую канцелярию, о чем оной канцелярии указом ис коллегии знать дано.

Июля 18 дня 1776 года.
Подлинной подписан тако
Федот Веригин
секретарь Алексей Кокин
генералной писарь Никита Туров.

Микешин[1]

Полинным читал генералной писар Сила Петров

Арк. 31-31 зв. Копія.

---

[1] *Прізвище пропущено.*
[2] *Зазначено на лівому полі.*
[1] *Власноручний підпис.*

№ 23

1776 р., серпня 27. – Витяг з протоколу про рішення архангельського губернатора Є. А. Головцина відрядити до Соловецького монастиря нарочного для отримання свідчень П. І. Калнишевського щодо позики купця Михайла Кованки

1776 года августа в 27 день по указу ЕИВ архангелогородский губернатор выслушав сообщение полученное сего числа от государственной военной коллегии *кан*торы с предложением в отобрании от содержащ*а*гося в Соловецком монастыре бывш*а*го кошев*а*го Колнишевского сведения данной ему полтавским жителем Михайлою Кованкою в дву тысячах рублях вексель по коему им в уплату получено тысяча сто три*нат*цать рублев где ныне имеет*ц*а определил: упомянутого Соловецкого монастыря архимандриту Досифею а в случае отправления его и*с* того монастыря оставленному от него во управлении монастыря со списком с приложения конторского сообщить дабы благоволил от реченного кошев*а*го требуемое сведение отобрав прислать ко мне; и сие сообщение отправить в Соловецкий монастырь с нарочным *са*лдатом выдав ему от губернского р*о*схода плату по неизвес*н*ости верст десять рублев снабдя на записку оных тетра*ть* а в давани[и] подвод подорожною и егда объявленное сведение получено будет тогда о том государственной военной коллегии *кан*тору и новороссийскую губернскую канцелярию уведомить.

У подлинного пишет тако Егор Головцын.

Секретарь Герасим Павлов

Подписан того ж числа.

Подлинной протокол подписал канцелярист Яков Воронов.

Арк. 32. Копія.

№ 24

1776 р., [серпня 27]. – Лист архангельського губернатора Є. А. Головцина до соловецького архімандрита Досифія з переказом доручення військової колегії щодо отримання свідчень П. І. Калнишевського стосовно позики купця Михайла Кованки

Архангелогородского губернатора его высокопреподобию ставропигиального Соловецкого монастыря архимандриту Досифею а в случае отправления его и*с* того монастыря оставленному от него во управлении монастыря

Сообщение

[1]В следствие полученного мною[1] сего числа государственной военной коллегии[2] *кан*тора при сообщении [3]своем прислала ко мне копию с указа[3] посланного[4] к ней из государственной военной коллегии[5] о отобрании от содержащ*а*гося в Соловецком монастыре бывш*а*го кошев*а*го Колнишевского[6] сведения: данной ему полтавским жителем Михайлою Кованкою в дву[х] тысячах рублях вексель, по коему им выплату получено 1113 ру[блей] где ныне имеется [7]вследствие чего сообщаю при сем к вашему высокопреподобию список и потому благоволите от упомянутого кошев*а*го требуемое

---

[1] *Закреслено.*

[2] *Далі закреслено* от.

[3] *Написано на лівому полі.*

[4] *Перед цим закреслено нерозбірливо* к оной(?).

[5] *Далі закреслено* указа благоволите ваше высокопреподобие

[6] *Далі закреслено* отобрать

[7] *Вставка на лівому полі.*

сведение[7] отобрав[8] прислать ко мне с посланным для сего архангелогородской губернской роты салдатом Алексеем Сакулиным. Августа[9] 1776 года.

Арк. 33. Чорнетка.

№ 25

1776 р., не раніше вересня 2, не пізніше вересня 10. – Рапорт солдата Олексія Сакуліна архангельському губернаторові Є. А. Головцину про передачу листа Соловецькому архімандриту

Высокородному и высокопревосходителному господину генерал порутчику архангелогородскому губернатору и кавалеру Егору Андреевичю Головцыну архангелогородской губернской роты от салдата Алексея Сакулина
Рапорт

По приказанию от вашего превосходительства в Соловецкой монастырь я съездил и посыланное к тамошнему архимандриту в комверте сообщение отдал на которое и уведомление к вашему превосходительству то ж в комверте при сем обявляю равно ж приказ подорожную и записную прогонам тетрать представляю. Сентября[1] дня 1776 года.

К сему рапорту архангелогородской губернской роты салдат Алексей Сакулин руку приложил[2].

Помітка угорі: № 1145. Получен 10 сентября 1776 года.

Арк. 34. Оригінал.

№ 26

1776 р., вересня 2. – Лист соловецького архімандрита Досифія архангельському губернаторові Є. А. Головцину з відомостями про допит П. І. Калнишевського щодо позики Михайла Кованки

Ставропигиального Соловецкого монастыря от архимандрита его высокопревосходительству господину генерал порутчику и архангелогородской губернии губернатору и кавалеру Егору Андреевичю Головцыну
Сообщение

Вашего высокопревосходительства сообщение прошедшаго августа от 27-го чрез нарочно посланного архангелогородской губернской роты салдата Алексея Сакулина мною получено и в силу присланного государственной военной коллегии указа содержащейся у нас в Соловецком монастыре бывшей Запорожской Сечи кошевой Петр Колнишевский на спрос мой обявил, что по займу от них Колнишевского с товарищы полтавским жителем Михайлом Кованкою в двух тысячах рублей вексель имелся при бытности ево в Сечи с протчими войсковыми делами у судье Павла Головатого а у ево Колнишевского печать особливое к сведению изъяснение при сем вашему высокопревосходительству с ним же салдатом Сакулиным и сообщается. Сентября 2 дня 1776 года.

Досифей архимандрит Соловецкий[1]

№ 64[2]

Помітка угорі: № 81. Получен 10 сентября 1776 года.

Арк. 40. Оригінал.

---

[8] *Далі закреслено* от него оное

[9] *День не зазначений.*

[1] *День не зазначений.*

[2] *Написано іншим почерком.*

[1] *Власноручний підпис.*

[2] *Зазначено на лівому полі.*

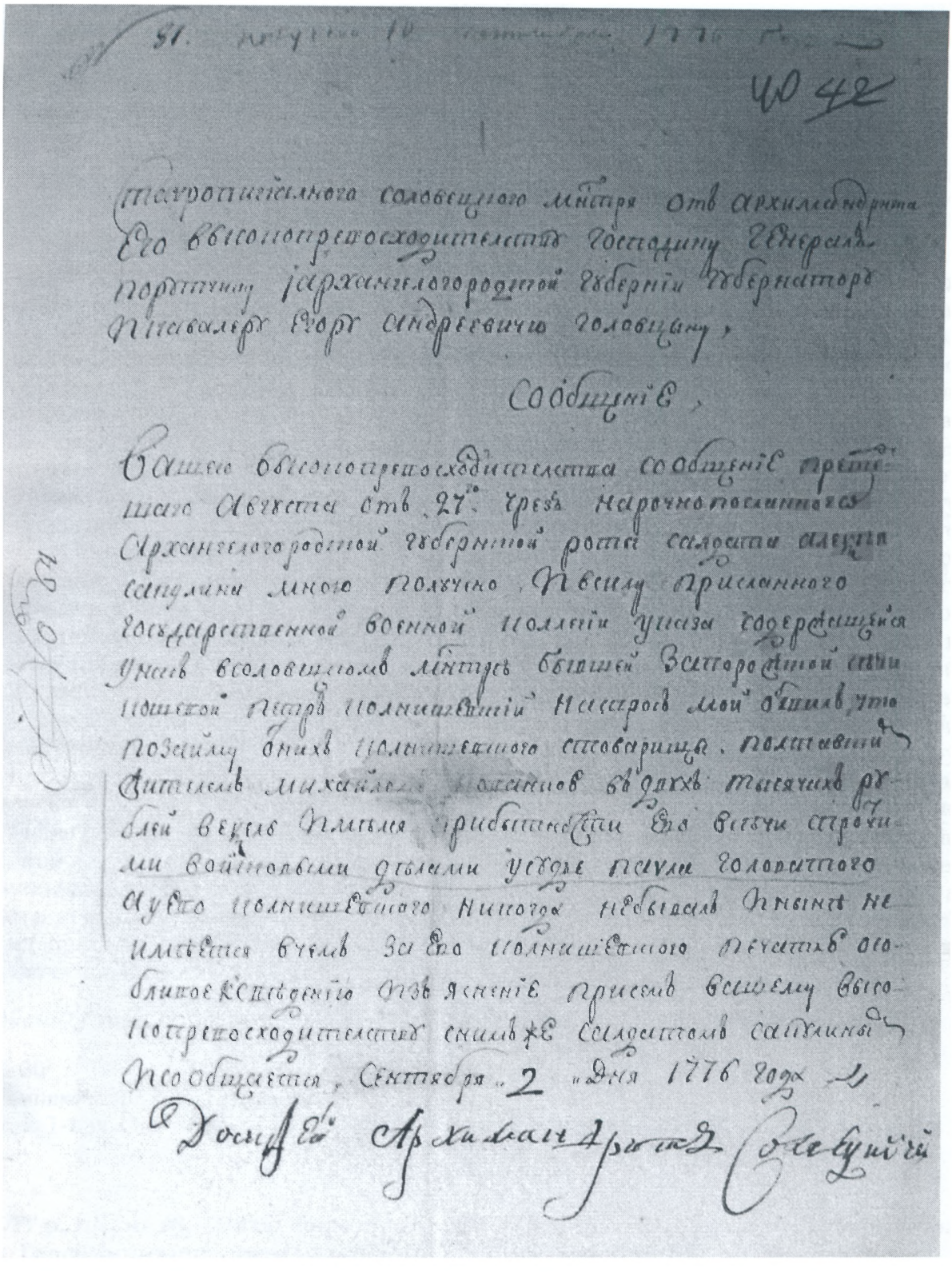

Лист соловецького архімандрита Досифія архангельському губернаторові Є. А. Головцину від 2 вересня 1776 р. ДААО. – Ф. 1. – Оп. 1, т. 6. – Спр. 12024. – Арк. 40

СПРАВА 12552

1777, липня 18 – кінець липня. Справа про видачу порційних грошей кошовому Запорозької Січі Петру Калнишевському, котрий перебуває в Соловецькому монастирі

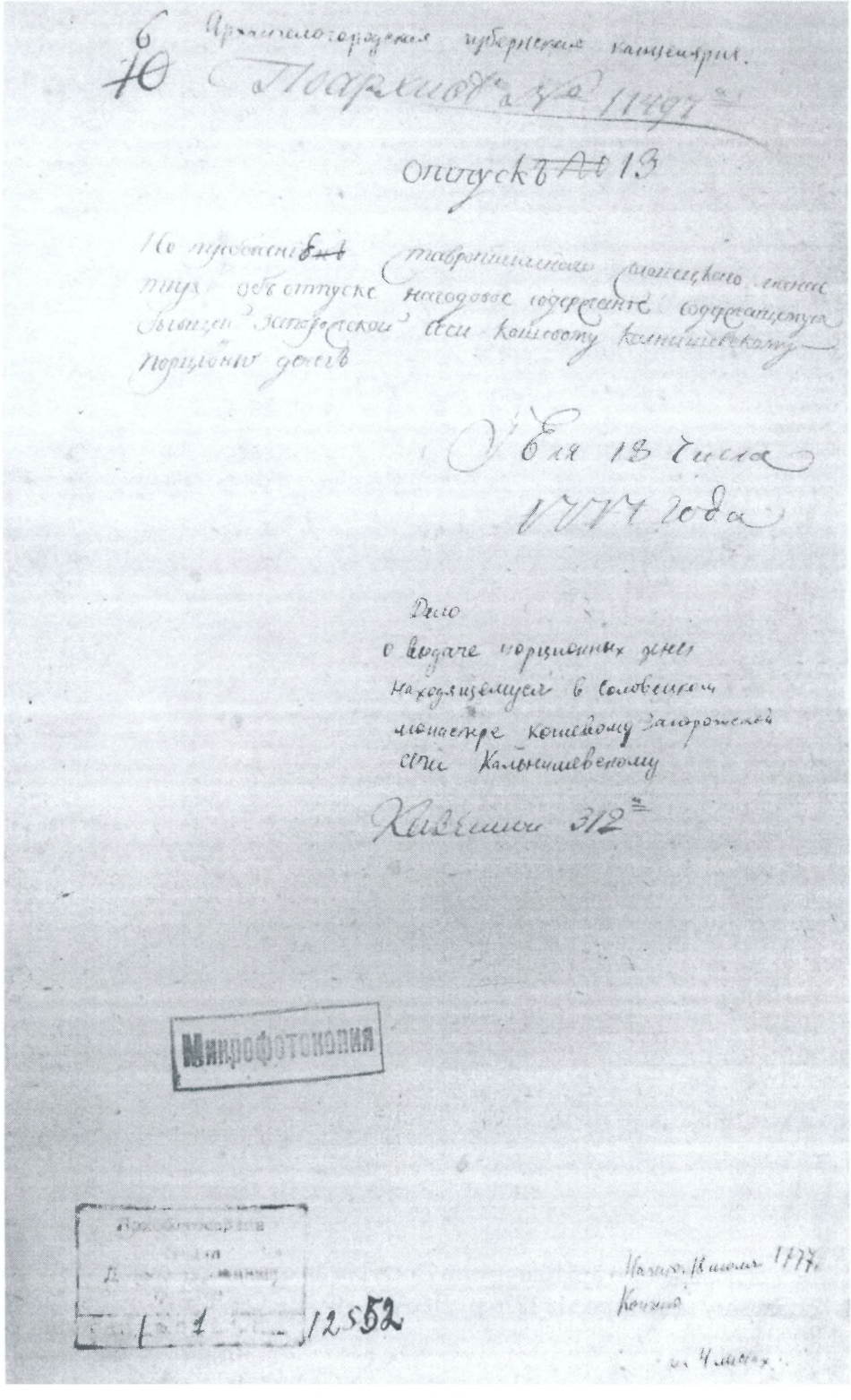

6
10 Архангелогородская губернская канцелярия.
Парковой № 1497

Отпуск № 13

По требованію ставропигіальнаго Соловецкаго монастыря объ отпуске находящагося содержанцу Сѣчи Запорожской кошевому Калнишевскому порціонныхъ денегъ

Дѣло 18 числа 1777 года

Дѣло
о выдаче порционных денег
находящемуся в Соловецком
монастыре кошевому Запорожской
Сечи Калнишевскому

Калнишев № 12

Микрофотокопия

Архивно-историческое управление
Дело
1 12552

Начато Июля 1777
Кончено
на 4 листах

№ 27

1777 р., червня 23. – Лист намісника Соловецького монастиря Симона архангельському губернаторові Є. А. Головцину з повідомленням про закінчення порційних грошей, призначених П. І. Калнишевському, з пропозицією надіслати їх з архангельської губернської канцелярії

Его высокопревосходительству господину генерал порутчику архангелогородскому губернатору и кавалеру Егору Андреевичю Головцыну
ставропигиального Соловецкого монастыря наместника

Прошлого 1776 года июля 29 дня при указе ЕИВ, и святейшаго правительствующаго синода вследствие высочайшей ЕИВ конфирмации последовавшей на поднесенном докладе объявленной в военную кантору, от его светлости господина генерал аншефа военной коллегии вице президента и кавалера князь Григорья Александровича Потемкина прислан из оно военной канторы в реченной Соловецкой монастырь в содержание бывшей Сечи Запорожской кошевой Петр Колнишевской с произвождением из вступившаго в секверст имения ево по одному рублю в сутки, кои новороссийская губернская канцелярия доставлять будет, и о присылке онаго кошеваго и о содержании ево, и от вашего высокопревосходительства, его высокопреподобию, отцу нашему архимандриту Досифею сообщено; а как по привозе в Соловецкой монастырь помянутого кошеваго от присланного за ним в камвой первого московского пехотного полку секунд майора Александра Пузыревского на выше писанное произвождение принято денег триста тритцать рублей, из которых по произвождению ему кошевому с привозу ево в монастырь по одному рублю в сутки сего июня по 26 число выдача кончится а в предь к таковому произвождению уже ничего не останется. В присылке же от выше писанной новороссийской губернской канцелярии в Соловецкой монастырь на таково ево произвождение ему кошевому не имеется // нисколько и поныне. Того ради за болезнию ево высокопреподобия я за долг почел о выше писанном вашему высокопревосходительству сим предписать: с тем сто не соизволено ль будет за неприсылкою из новороссийской губернской канцелярии на произвождение предписанному кошевому на пропитание отныне на годищное время, за неимением зимою в Соловецкой монастырь проезда, на щет оной новороссийской губернской канцелярии отпустить дабы оной кошевой за неимением себе препитания не мог претерпеть глада, и в протчих нуждах недостатка, а ежели в новороссийской губернской канцелярии таковыя деньги прямо в Соловецкой монастырь присланы, то и в архангелогородскую губернскую канцелярию, ежели ж сколько от оной в монастырь отпущено будет возвращены быть имеют.

Июня 23 дня 1777 года

Наместник иеромонах Симон[1]

№ 30[2]
Помітка угорі: № [3]. Получено июля 18 дня.
Арк. 1-1 зв. Оригінал.

№ 28

1777 р., липня 28. – Витяг з протоколу про рішення архангельського губернатора Є. А. Головцина відпустити на один рік порційні гроші П. І. Калнишевському

1777 года июля 28 дня по указу ЕИВ архангелогородский губернатор по сообщению от ставропигиального Соловецкаго монастыря, об отпуске содержащемуся в том

[1] *Власноручний підпис.*
[2] *Зазначений на лівому полі.*
[3] *Номер не зазначений.*

монастыре бывшей Сечи Запорожской кошевому Петру Колнишевскому с 26 июня на весь год на произведении порции денег приказал: как об отпуске означенному кошевому порционных денег, на всегодишное время всего трех сот шестидесяти пяти рублей от главного кригскомисариата, архангелогородской губернской канцелярии указами от 31-го генваря и от 8 марта сего года асигнация последовала вследствие чего хотя в сообщении Соловецкого монастыря не включено того кому оный вверяет принять те денги но находится здесь жительство имеющий во оном Соловецком монастыре под искусом отставной капитан Михайла Барашков для закупки тому монастырю провизии от города же Архангельскаго до Соловецкаго монастыря проезд бывает в летнее только время и в разсуждении того отпустить порционные денги на весь год полагая с 26 июня сего года по 26 июня будущаго года [1]оное асигнованное число триста шесть десят пять рублей[1] и отдать помянутому капитану Барашкову и для того о выдаче тех денег казначею капитану Романовскому, а Барашкову о принятии и о доставлении в монастырь дать ордеры Соловецкому монастырю, что те денги отпущены под росписку означеннаго капитана Барашкова сообщить с таковым при том // включением чтоб впредь требования о тех денгах имел до окончания срока заблаговремянно и объявлял об оных о именах приемщиков.

Егор Головцын[2]

Подан июля
29 дня 1777 года

регистратор Александр Протопопов

Арк. 2-2 зв. Оригінал.

№ 29

1777 р., не раніше липня 18, не пізніше липня 28. – Ордер архангельського губернатора Є. А. Головцина капітану Барашкову про прийняття ним порційних грошей для передачі в Соловецький монастир на утримання П. І. Калнишевського

Ордер
Архангелогородскаго губернатора господину
капитану Барашкову

По сообщению ставропигиального[1] Соловецкаго монастыря[2] а поданному от меня архангелогородской губерн[ской] канцелярии казначею капитану Романовскому ордеру имеете вы[3] ваше благородие[1] принять от него Романовскаго для выдачи[1] на содержащегося в Соловецком манастыре бывшей Сечи Запорожской кошевому Петру Колнишевскому порционных[4] дачь[1] полагая[5] с 26 июня сего года по 26 ж июня будущаго 1778 года[4] <нерозбірливо> 365 рублей а по принятии[6] росписатся в росходной книге и доставить[7] в монастырь реченному наместнику[8]. Июля[9] дня 1777 года.

Арк. 3. Чорнетка.

---

[1] *Написано на правому полі.*
[2] *Власноручний підпис.*
[1] *Написано над рядком.*
[2] *Далі закреслено* наместника.
[3] *Далі закреслено* вы господин капитан.
[4] *Далі закреслено* денег.
[5] *Закреслено і написано над рядком.*
[6] *Далі закреслено* в пути весть оные с надлежащим охранением и по прибытии.
[7] *Далі закреслено* оные в целости началнику того монастыря.
[8] *Написано над рядком.*
[9] *День не зазначений.*

Ваше превосходительство!

Милостивый Государь мой!

Почтенное Вашего Превосходительства отношение ко мне отъ 26го минувшаго Іюля, извѣстившее меня о произведеніи по-высочайшему Его Императорскаго величества Соловецкіе Содержавшемуся и остающемуся навсегда въ Соловецкомъ Монастырѣ Рашетому Петру Ковалишевскому на содержаніе по смерти его прежде отпускаемаго жалованья по рублю на день я получилъ Текущаго Августа 14го дня, и о сей высочайшей Его Императорскаго величества милости по содержанію отношенія вашего немедленно увѣдомилъ его Ковалишевскаго, которой и принялъ оную высочайшую милость съ достодолжнымъ Нижайшимъ благодареніемъ; а объ отпускѣ ему на сей годъ и на будущія времени его того жалованья сообщилъ я вмѣстѣ съ прописаніемъ Вашего отношенія въ Архангельскую Казенную Палату. — Въ прочемъ имѣю честь быть Вашего Высокопревосходительства

Милостивый Государь мой!

Вашего Превосходительства

Усердѣйшій Богомолецъ

Соловецкій Архимандритъ Іона

Августа 17 Дня,

1801 года.

Лист архімандрита Соловецького монастиря Іони архангельському цивільному губернаторові І. Ф. Мєзенцеву. ДААО. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 271. – Арк. 20.

Статті

Козацька спадщина

Д. В. Сень

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ КОЗАКІВ-НЕКРАСІВЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА: ЙОГО РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ В ІСТОРІЇ КУБАНСЬКОГО КОЗАЦТВА (1708–1712)

Ця стаття присвячена початковому етапу історії козаків-некрасівців та є продовженням циклу публікацій автора стосовно масштабної наукової проблеми – "Козацтво Дону й Північно-Західного Кавказу у взаєминах з мусульманськими державами Причорномор'я" [36-40]. Вже з першого дотику до теми виявилося, що "турецкое зеркало" впливало на формування специфічних характеристик козацтва значно більшою мірою, ніж це зазвичай вважається в історіографії. Наприклад, невипадковою бачиться авторові реалізація донськими козаками вже у XVII ст. їх загрозливої для Москви тези про готовність перейти на бік "врагов христианства" Ще в 1626 р. донці, невдоволені утисками з боку Михайла Романова і царської адміністрації Астрахані, заявили, що підуть "в турского царя землю и учнут жить у турского царя" [12, *арк. 336-337*]. А наприкінці 1680-х років представники донських старообрядців знову заговорили про те, що "у нас-де свои горше Крыму.., лучше-де ныне крымской, нежели наши цари на Москве"; "если роззорят Крым, то-де и им житья не будет" [22, *с. 180, 182*]. Нам здається, що говорити про пріоритет провокації в цьому вислові не доводиться - цю тезу козаки реалізували на практиці в межах двох-трьох поколінь *ще до повстання К. Булавіна*, з часів якого до нас дійшла чи не найбільш гучна заява донців про намір козаків змінити підданство. У травні 1708 р. козаки-булавінці писали кубанським козакам: "А єсть ли царь наш не станет жаловать, как жаловал отцов наших дедов и прадедов, или станет нам на реке какое утеснения чинить, мы Войском от него отложимся и будем милости просить у вышнего творца нашего владыки, а также и у турского царя" [19, *с. 464*]. Крім того, булавінці намагались налагодити зв'язки через кубанських козаків не лише з турецькою адміністрацією в Ачуєві, але і з самим султаном Ахмедом III, прозоро натякаючи на можливість переходу до турецького підданства.

Наведених свідчень уже досить, аби уточнити висновки дослідників про те, що до Булавінського повстання історія не знала випадків, щоб донські козаки "вмешивали турок в свои отношения с царскими властями и пытались привлечь их на свою сторону, хотя и в первой половине XVII в. на Дону иногда говорили о возможности своего ухода с "реки" [33, *с. 261*]. Вірогідно, нам ще бракує відомостей, котрі дозволили б говорити, наприклад, про порівняння рівня статусності російського царя і турецького султана в козацькому середовищі, але здається, що сама постановка питання про пошук козаками інших, ніж ніконіанська Росія, векторів тяжіння (персоніфікована, напевне, в особі мусульманських державців), логічно походить від умов перебування донських козаків в середині фронтирного простору Дикого Поля. Констатуючи таким чином необхідність студіювання усіх без виключення подій різнобарвної палітри взаємин козаків не лише з Росією, але й з Кримським ханством, Османською імперією, нам вважається можливим виокремити кілька проблемних питань, що мають відношення до перспектив вивчення теми:

- пошук причин масового відходу на Західний Кавказ донських козаків *саме* в другій половині XVII ст.;
- вивчення процесів розвитку відносин козаків з Кримом і Туреччиною в контексті не лише подій внутрішнього російського характеру, але й власних інтересів козаків, наприклад, Дону;
- розгляд характеристик загального й особливого у взаєминах різних козацьких угруповань Кавказу й суміжного з ним Поля до мусульманської присутності в

регіоні, виокремлення архетипів такого відношення й динаміки колективних уявлень козаків про тюркськo-татарський світ і, навпаки, цих "природних" ворогів козацтва про самих козаків;

- дослідження процесу формування соціальних мереж кубанського козацтва, що з'явилося на території Кримського ханства вже на зламі XVII-XVIII ст., не лише з козаками Російської держави, але й з представниками інших спільнот (соціальних груп) Росії, а також іншими козацькими утвореннями, наприклад, запорозькими козаками;
- визначення ступеня сприйняття чи несприйняття Гіреями й Османами козаків як союзників у боротьбі з Росією;
- обговорення можливості використання концепту "российское казачество" до характеристик козацьких спільнот Кавказу і Поля стосовно, наприклад, подій періоду XVII початку XVIII ст., ґрунтуючись при цьому не стільки навіть на концепті фронтиру, скільки на множині фактів, що суперечать усталеній історіографічній традиції;
- подальші дослідження з типологізації козацьких спільнот, що, зокрема, вже було означено С. М. Маркедоновим [27];
- евристична робота в архівах Турецької Республіки; з належною певністю можна говорити про те, що основний масив джерел, наприклад, з історії донського козацтва XVII ст., що зберігається в архівах Російської Федерації, вже виявлений і уведений до наукового обігу (втім певне виключення стосується того, що залишаються неопублікованими томи "Донских дел", матеріали яких зберігаються в архіві Санкт-Петербурзького Інституту історії Російської академії наук) [3]. Маємо наголосити на аксіологічному характерові цієї ремарки, адже архів Кримського ханства майже не зберігся.

Що стосується останньої проблеми, то особливу увагу на неї звернув ще у 2000 р. Б. Боук, котрий вивчав серед інших проблем стан мирних, у т. ч. торговельних, відносин донських козаків з турецьким Азовом [18, *с. 752*]. Вже наявні певні зміни щодо пошуків нових джерел. Улітку 2007 р. авторові цієї праці трапилося попрацювати у двох найбільших архівах Туреччини – *Başbakanlık Osmanlı Arşivi та Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi*. Виявлено близько 500 документів XVI-XIX ст., розпочато роботу щодо їх вивчення. Зокрема, виявлені документи з історії раннього козацтва на Дону в XVI ст., стосовно перебування на теренах Османської імперії козаків-некрасівців, їхніх відносин із запорожцями, котрі перебували в Подунав'ї в турецькому підданстві тощо. Вірогідно, вагому цінність для фахівців становить листування турецького Дивану з Кримом другої половини XVII ст., документи з історії Азака XVII ст., участі Кримського ханства у військових кампаніях Османської імперії XVIII ст.

Частина означених вище питань була, зокрема, висвітлена в серії праць автора та інших дослідників, насамперед Б. Боука, В. І. Мільчева, О. Г. Усенко, Н. А. Мінінкова, однак решта потребує додаткового студіювання. Не в останню чергу відповідь на позначені вище проблеми залежить від з'ясування питання про статус перебування козаків на Правобережній Кубані, їх відповідальність за свої антиросійські дії не як втікачів, що уникали підданства стосовно будь-якої держави (у тому числі й Кримського ханства), але навпаки, як людей, котрі *цілком усвідомлювали неможливість настільки широких маневрів поза підданства стосовно Гіреїв*. По-перше, необхідно зазначити, що поява в межах Кримського ханства (Правобережна Кубань) загону донських козаків на чолі з І. Некрасовим та іншими сподвижниками Кіндратія Булавіна наприкінці серпня - на початку вересня 1708 р. стала реалізацією плану, що раніше був підготовлений на Дону [36, *с. 19-28*]. Услід за козаками І. Некрасова, котрі перейшли Дон під Нижнім Чиром на "ногайскую сторону" і пішли далі на Кубань, була вислана погоня. Про необхідність такої писав тайшам Аюкі-хана і усім калмикам князь В. В. Долгорукий, котрий з тим же

питанням звернувся до князя П. П. Хованського. Безпосередніми виконавцями цього наказу стали калмики, однак вони повернулись ні з чим і заявили, що "тех воровских казаков нигде не угнали" [19, *с. 330*]. Друга черга погоні, що нараховувала 1 000 чоловік, також не мала результату. Доповівши про це в Приказ Казанського двору у вересні 1708 р., князь П. П. Хованський не без підстав і слідом за В. В. Долгоруким зазначив: "А знатно, что они ушли на Кубань или на Аграхань" [19, *с. 19-28*].

Утім, аналізуючи події, що передували переходу козаками Дону, нас здивувала одна обставина. Адже разом із боєздатними чоловіками, що, мовляв (у світлі традиційного в історіографії трактування цього сюжету), рухалися на допомогу "есауловцам", котрі перебували в облозі, були і члени їхніх родин, а також майно. Чи могло це й справді мати на меті допомогу, з огляду на невідворотне зіткнення з царськими карателями? Відповідь, безумовно, буде негативною; кілька років тому ми вже висловлювали таке міркування. Тоді висловимо ще й таке міркування: чи не був Нижній Чир останнім (чи близьким до того) місцем збору всіх козаків, відповідно й їх родин, котрі поспіль мали намір втікати на Кубань, *однак не йти на допомогу обложеному Єсаулівському містечку*? На початку вересня 1708 р. кн. П. А. Хованський доповів у Розряд про те, що раніше І. Некрасов розсилав листи до верхових козацьких містечок про необхідність збору в Паншині на Успіння, "а хочет итить з Дону, а куды подлинно, о том не ведает" [19, *с. 324*].

Ґрунтовність задуму К. А. Булавіна про переселення швидше за все на Кубань [19, *с. 270*], реалізованого Ігнатом Некрасовим, підтверджується аналізом характеристик ще одного загону повстанців, що мали сутичку з карателями 23 серпня 1708 р. поблизу Паншиного містечка. Виявляється, що разом з козаками знаходилися тоді й члени їхніх родин, а також обоз "с полторы тысячи телег", не рахуючи 8 залізних і мідних гармат. Під час допитів полонених козаків з'ясувалося, що "те воровские казаки шли ис Паншина в собрание в Голубые к вору к Ыгнашке Некрасову" [19, *с. 330*]. Розгром цього загону донських козаків спричинив пришвидшений відхід угруповання самого І. Некрасова з Голубінського містечка униз по Дону, переправу на "ногайскую сторону" і наступний його прихід на Правобережну Кубань. Швидше за все, події розгорталися наступним чином. На Кубань слід було дійти за будь-яку ціну; багатьом сотням козацьких сімей вдалося врятуватися; жоден із впливових сподвижників К. А. Булавіна та інших ватажків повстанців – ані І. Некрасов, І. Павлов, І. Лоскут чи С. Безпалий – не були схоплені переслідувачами. Таким чином, слід вважати, що ця подія як наслідок поразки повстання відбулася б за будь-яких умов. До того ж є всі підстави розглядати її спланований вихід, адже козаки йшли з сім'ями, в кількості "2 000 человек, з женами и з детьми, оставя тягости и побросав свою пожитки" [19, *с. 327*]. Важливим є й те, що вже тоді, наприкінці серпня 1708 р., як зазначив бригадир Ф. В. Шидловський, на Кубань пішли жінки підданих репресіям черкаських козаків [19, *с. 344*]. До речі, російський уряд і сам Петро допускали вірогідність саме такого розгортання подій. На думку Н. С. Чаєва, ще в травні 1708 р. царат був готовий піти на поступки К. А. Булавіну, побоюючись його "отложения" до султанської Турції. Невипадково російський посол у Туреччині П. А. Толстой, як видно з доповіді Г. І. Головкіна цареві у червні 1708 р., отримав інструкцію з повідомлення про події на Дону з приписом: "ежели то у Порты отзовется, то б он то старался уничтоживать, и с прилежанием тамо у турков предусматривать, не будет ли от него Булавина какой к Порте или татаром подсылки, или их ко оному склонности" [19, *с. 256*].

По-друге, підкреслимо, що гарантій безпеки ніхто тоді козакам дати не міг, починаючи від кримського хана Каплана Гірея й закінчуючи "старыми" кубанськими козаками, в недалекому минулому - також вихідцями з Дону [17, *с. 30-38*; 30, *с. 26-46*; 44, *с. 63-77*]. Приблизно в таких самих умовах опинилися й запорозькі козаки, що перейшли на бік Криму в 1709 р. Як слушно зауважує знавець цієї проблеми В. І. Мільчев, особливої

радості стосовно появи цих неочікуваних візитерів не мали тоді ані Порта, ані уряд Кримського ханства, адже ця несанкціонована акція тягла за собою зовнішньополітичні ускладнення з Росією і таке інше [24, *с. 588*]. Обережність Порти простежується за змістом гнівного звинувачення Петром І запорожців у зраді, за те, що вони "посылали от себя к хану Крымскому несколько кратно, прося его дабы принял их в подданство... Хан того их Запорожцев прошения не исполнил, а писал... к Салтанову Величеству Турскому [и] в том их Запорожцев злом намерении по указу Его... отказано и к Хану о том указ от него послан, дабы отнюдь их не принимал" [32, *№ 2233*]. Дійсно, Росія і Туреччина були пов'язані відповідними зобов'язаннями згідно з Константинопольським мирним договором. Доцільно також згадати слова Сейїда-Мухамеда Різи про те, що вчинок Каплан-Гірея стосовно донських козаків І. Некрасова став однією з причин його детронізації у 1708 р. [35, *с. 12*].

Тож ступінь ризику перебування на території кубанських володінь хана для козаків був досить високим. Це ще раз підкреслює гостроту подій, що трохи раніше відбувалися на Дону, міру непримиренності обох сторін. До речі, сам факт осквернення тіла загиблого К. А. Булавіна, що здійснено за наказом Петра І, може бути інтерпретований як максимальна розправа над ворогом, адже з погляду царя було б "разумно" позбавити упокоєння душу ворога, розчленувавши його тіло. На думку сучасного дослідника А. А. Буличова, способи страти-поховання (поруч зі спаленням, утопленням у водяній стихії тощо) символічно тлумачились з позицій вчинення з тілами страчених як з проклятими небіжчиками, нечестивими або "заложными" покійниками, приреченими на вічні потойбічні страждання [20, *с. 43-44 та ін.*]. Здається, це тонке спостереження вченого про свідоме впровадження царськими карателями "водяной казни" *etc.* з метою приречення повсталих козаків на одвічні муки, уготовані "заложным покойникам", потребує на уважне вивчення. Привертає увагу і той факт, що після здобуття Єсаулова містечка князь В. В. Долгорукий наказав четвертувати і посадити "на колье" *саме* похідного отамана повстанців, а також ще двох "старцов роскольщиков" [19, *с. 327*].

Не менш уважно (з тією ж парадигмою) слід розглянути протистояння, що мало місце між тими донськими козаками, котрі були витіснені на Кавказ, й тими козаками, що лишилися на Дону наприкінці XVIII ст. Напруження пристрастей тоді було таким, що козаки-"изменники" з дивовижною впертістю вбивали царських посланців; справа дійшла до того, що "верные" донські козаки відмовлялися виконувати царські накази про передачу, наприклад, астраханським козакам грамоти з привабливими пропозиціями. Привертає увагу спосіб поховання козаками Кавказу вбитих ними "недругов" – *утоплення трупу у воді*. Так, у 1689 р. кумські козаки вбили й *кинули у воду* тіло представника Війська Донського С. Безпалого, відрядженого Ф. Мінаєвим для їх умовляння [26, *с. 8*]. У 1690 р. ті ж козаки, витіснені з Дону наприкінці 1680-х років, захопили в полон чергових посланців, услід за чим "побили их дрючьем и тела исполнителей долга службы побросали в воду" [26, *с. 9*]. Наша робоча гіпотеза полягає в тому, що і в даному випадку вірогідний зв'язок з культом "закладених небіжчиків", оскільки померлих неприродною смертю "мать сыра-земля" відмовлялася приймати. За деякими уявленнями східних слов'ян, на дні водойми перебувало пекло, та й взагалі вода - це та стихія, за допомогою якої можна спровадити небіжчика на той світ. Таким чином, подібне "піклування" про душі "заложных покойников" ще раз засвідчує *про психічне напруження* в середовищі козаків-нонконформістів. Аналогічне ставлення до водної стихії як до *ненормального* місця погребіння знаходимо у фольклорі козаків-некрасівців, а саме в описанні подій, пов'язаних із переслідуванням їх російським військом (інша справа, що можна сперечатися стосовно місця цих подій - Кубань чи Дон). Здається, дослідники не звертали уваги на дане свідчення: "Шли так-то до Черного моря по плавням, по камышам... Если дите какое заплачет, то матери приказывали бросить дите в воду. *Женщины не хотели того делать, закрывали рты младенцам, а они задыхались, умирали, так мертвых*

младенцев й несли с собою" (курсив мій. – *Д. С.*) [43, *с. 160*].

Адаптація козаків-некрасівців розпочалася, безперечно, з подолання психофізичних наслідків того шокового, слід гадати, для них переходу на Кубань, зважаючи при цьому на гостру необхідність знайти сховище для захистку – насамперед дітям і жінкам. Події та обставини цього процесу – малорозроблений аспект вивчення історії формування кубанського козацтва на території Кримського ханства в XVIII ст. Увесь корпус матеріалів, котрий зараз мають дослідники, дозволяє стверджувати, що свій вибір козаки І. Некрасова зробили дуже швидко та добровільно, гадається, не без участі (впливу) перших кубанських козаків, які здобули собі захист і покровительство з боку Гіреїв у кінці XVII ст. Автор раніше зазначав про тимчасове перебування угруповання І. Некрасова в Закубанні приблизно до початку 1712 р., коли, наприклад, І. А. Толстой писав на основі оперативних даних про те, що "воры и изменники Игнашка Некрасов с товарыщи и доныне живут за Кубанью близ Черкес в юрте Аллавата мурзы" [11, *арк. 15 зв.*]. Нові дані дозволяють уточнити локалізацію цього району, що допоможе дослідникам у розв'язанні низки питань, пов'язаних із вивченням адаптаційних практик козаків на території Кримського ханства, їх ставлення до можливості свого безпечного перебування в регіоні. Про ідеалізацію стосунків з ногайцями говорити не доводиться – так, один козак, присланий з Кубані від вора Некрасова, свідчив, що "хотят их Кубанские владельцы выслать вон" [5, *арк. 24*]. А в матеріалах допитів некрасівських козаків, наприклад, за жовтень 1710 р., є дані про хитке становище на Кубані прибічників І. Некрасова, що перебувають "во власти крымского хана" [5, *арк. 23*].

Отже, за уточненими даними (насамперед за працями В. Н. Сокурова [42, *с. 48-64*]) можна вважати, що Аллават-мурза – це Аллакуват-Семіз (Товстий), закубанський ногайський князь Ураківської гілки нащадків Касая (Малі ногаї), внук Хорашая Уракова, і юрт цієї частини ногайців ще в XVII ст. перебували на лівому березі Кубані біля р. Лаби. На початку XVIII ст. він був лідером наврузівців, яких учені навіть другої половини XVIII ст. локалізували "по левой стороне Кубани при реке Лабе" (Й. Георгі, 1799 р.). Про це ж свідчать архівні документи: ще в 1762 р. керівництво Війська Донського, аналізуючи тодішню ситуацію на Кубані, згадало про аули, що кочують угорі по Лабі і яких називають "Наврюз Улу" [1, *арк. 223*]. Тим більш важливо, що саме татарам Казиєвого улусу хан наказав допомогти першим кубанським козакам побудувати містечко в межиріччі Кубані та Лаби [17, *с. 30-38*]. Отже, можна впевнено говорити, що угруповання І. Некрасова перебувало в районі історичного проживання перших спільнот кубанських козаків, вихідців із Дону. Як відомо, останні на той час у тих місцях уже не проживали, оскільки більшість з них спочатку переселилася в Копил, а потім у Тамань. Шлях некрасівців, швидше за все, саме до цього містечка, є ще одним, щоправда, непрямим, підтвердженням висновків автора [36] стосовно близькості земляцьких (релігійних?) зв'язків козаків І. Некрасова та "старых" кубанських козаків, які, до речі, в 1709 р. прохали кримського хана не видавати Росії цих "новых" козаків. У будь-якому випадку, Ігнат Некрасов знайшов для свого загону найбезпечніше місце – на краю Кримського ханства, у землях наврузівців, хоча деякі з них були невдоволені черговою появою козаків.

Звідти І. Некрасов і його прибічники розгорнули масштабну агітаційну роботу серед козаків стосовно їхнього переселення з Дону на Кубань. Крім того, стратегічні переваги місця перебування козаків дозволили уникнути загострення ситуації щодо можливої їх видачі Девлет-Гіреєм II, який заявив російському посланцю Василю Блеклому: "... что-де мне отдать, чево у меня нет. Я-де ему (Некрасову. – *Д. С.*) отказал и указ послал, чтоб он в Крыме и на Кубане не был, откуды и как пришел, так бы и ушел" [11, *арк. 13*]. У грудні 1708 р. П. А. Толстой отримав звістку від свого брата І. А. Толстого, який був послом у Туреччині, проте, що "кубанцы" прийняли І. Некрасова. Останній, як свідчать документи, "непрестанно посылает от себя на море и к Азову и под азовские городки для воровства

явно..." [9, *арк. 470 зв.*]. Тоді ж, наприклад, некрасівці пограбували на морі (Азовському?) робітних людей, взявши декого з них у полон. Невипадковим є факт, що вже восени 1708 р. Некрасов почав засилати на Дон своїх посланців, "прельщавших" тамтешніх козаків переселитися на Кубань. Крім того, навряд чи можна говорити про безпечність запорозьких козаків, які навесні 1711 р. вирішили відправитися не лише "по разным городам", але й "до вора Некрасова" [21, *с. 104*], з козаками якого вони не один раз зустрічались в Україні. Некрасівцям, безперечно, не було ніякого сенсу обманювати ні цих, ні інших козаків, оскільки небезпека їх видачі Росії до того часу помітно знизилась. При цьому вони розпочали освоювати на Кубані нові ресурси – наприклад, будують човни. У матеріалах допитів від 12 липня 1711 р. грека-втікача (з турецького флоту, що знаходився під Азовом) зазначалося: "с Кубани-де хотели быть от Некрасова 50 лодок, только при нем (флоте. – *Д. С.*) еще не бували" [21, *с. 269*].

Перші роки перебування козаків-некрасівців на Кубані були вражаючими з огляду на те, що російська влада виявляла серйозне занепокоєння можливим продовженням "Булавинщины" уже на землях, підвладних хану. У канцеляріях, зокрема, казанського й астраханського губернатора П. М. Апраксіна, зособливою старанністю збирали свідчення про діяльність некрасівських емісарів на Дону, її сприймали як таку, що спрямовувалася "для возмущения и наговору чтоб привлеч и других к тамошним ворам побежать на Кубань" [5, *арк. 16*]. Як відомо з джерел, однією з причин знаменитого Кубанського походу П. М. Апраксіна в 1711р., була потреба захисту від "татарев крымских и кубанских воровских казаков" [5, *арк. 8*]. Некрасівці досить швидко адаптувалися на новому місці й набули нового соціального досвіду взаємодії з місцевим ногайським населенням, а відтак – віднайшли механізми реалізації з ним договірних відносин. Про це свідчить, наприклад, той факт, що невдовзі після своєї появи на Кубані козаки-некрасівці почали далеченько відходити від своїх помешкань, утім наявний і той факт, що вони йшли з Дону зі своїми сім'ями [36, *с. 22-23*].

Досить швидко козаки зав'язали договірні стосунки з Девлет-Гіреєм II. Під час російсько-турецької війни 1710-1711 рр. (остаточно, втім, Росія й Турція "замирились" лише за договором 1713 р.) козаки-некрасівці, витіснивши в особі Некрасова та його прибічників "старых" козаків Кубані, взяли в ній активну участь на боці Криму. Так, зі свідчень полоненого запорожця Л. Васильєва в Бахмутській воєводській канцелярії (жовтень 1712 р.) видно, що "Сечь де ныне стоит в урочище Кардашине, от Крыма в одном дне конем. Кошевым состоит вор Костя Гердеенко, а при нем же и казаки донские обретаюца, кои купно с Некрасовым ушли..." [8, *арк. 87 зв.-88*]. Під час походів на Україну та інші російські землі некрасівці, звісно, брали полонених. Сам факт участі некрасівців у розподілі полонених також наводить на думку про стабілізацію їх становища на Кубані. Подібна, напевне, історія сталася в 1711 р. За свідченнями мешканця с. Леонтійов і Буєрами (за 50-60 верст від Троїцького), некрасівські козаки, діючи в союзі з кубанськими татарами, сплюндрували та спалили село, де "полон, в том числе и ево, Ивана, взяли ж и привезли на Кубань и розделили по разным аулам, а иных продали туркам на каторги" [6, *арк. 374*]. Не менш активно козаки-некрасівці діяли і в інших напрямках. Так, у 1713 р. спійманий козак-запорожець заявив на допиті в Полтаві, що ще в 1711 р. некрасівці брали участь у спільному поході "кубанской орды" та ними, запорожцями, на р. Куму, де й стояли під п'ятьма містами. Звідти кримці та некрасівці, яких очолював сам І. Некрасов, вирушили під Азов [2, *арк. 1*]. Особливу увагу слід приділити унікальному свідоцтву, що підтверджує опосередковану роль Османів у процесах подальшої адаптації козаків-некрасівців на території Кримського ханства. Мова йде про донесення генерал-майора Шидловського від 28 січня 1711 р., адресованого Ф. М. Апраксіну: "А все ведомости доносятся в Киев что на наши полки Некрасов с ордою будет, так намерены не только наши полки, чтоб весь и Белгородский разряд разорить и выжечь; перед султаном так обещал учинить (тобто Ігнатій Некрасов. – *Д. С.*), за что многий презент получил" [21, *с. 40*].

Таким чином, можна стверджувати, що саме на ранньому етапі перебування козаків-некрасівців на Кубані (1708-1712) формуються підвалини їх відносин з місцевим ногайським населенням, правлячим у Криму домом Гіреїв, султанами Турції, "старыми" кубанськими козаками, а також основа для сакралізації в майбутньому особистості Ігнатія Некрасова, який, напевно, став першим отаманом об'єднаного Кубанського (ханського) козачого війська. Цікаво в майбутньому простежити біографію самого Ігнатія Некрасова, витоки нонконформізму якого по відношенню до багатьох учасників сучасних йому подій, що представляють Росію, зароджуються в кінці XVII ст., під час "религиозных войн" на Дону. За оперативно зібраними даними (травень 1708 р.). Ігнатій Некрасов був рядовим козаком у місті Голубі "и в воровском замысле с Костькою, которой напред сего ушол на Аграхань для воровства ж и бунту, был же" [31, *с. 725*]. У джерелах кінця XVII ст. є згадки про декількох Костянтинів (Костеях), щоправда, козаків кумських, від яких, утім, частково "питалась" людьми община козаків на р. Аграхані. Можливо, що в даному випадку (мова про травневі свідчення козака С. Кульбаки в 1708 р.) йдеться про відголоски подій, що сталися восени 1691 р. Тоді кавказькі козаки на чолі з отаманом С. Жмурою напали на донські містечка, таким чином закликаючи їх переселитися до Аграхані: "Нам тут на реке Аграхани жить не тесно. К нам милость кажут басурманы лучше вас православных христиан" [17, *с. 32-38*].

Проте доля визначила Некрасову залишитися на Кавказі кількома роками пізніше, а тоді -"во время азовского походу он... принес вину, за что по прощенью и наказанье ему учинено" [31, *с. 125*]. У результаті, проживаючи на території Кримського ханства, Некрасов не раз очолював своїх козаків для участі у воєнних кампаніях Гіреїв, здобув славу таланистого отамана, характеристики якого суттєво відрізнялися від людей ординарного світу. Сакралізація образу І. Некрасова (надання йому рис чародія, людини, що чудесним чином вислизала від найманих убивць і взагалі провокуючої майбутнє тощо [43, *с. 153, 156 та ін.*]) розвивалась на тих же засадах, як це відбувалося з особистостями інших відомих отаманів - С. Разіна, О. Пугачова, також пов'язаних з практикою чаклунства, спілкування з нечистю [34, *с. 374*]. Та Некрасову історична пам'ять козаків відвела особливе місце - з огляду на його непересічну роль у спасінні, а, отже, новому початку життя на Кубані некрасівської общини, тобто оцінюючи його, по суті, як *деміург й першопредка*. Міфологічна свідомість у вигідному світлі трактує навіть такий святотатственний крок отамана, як постріл у корогву із зображенням хреста, відливання гармат і куль із хрестів та дзвонів [43, *с. 152-153, 164-165 та ін.*].

Безперечно, мотивація такого сприйняття лежала й у світі профанному, наприклад, реальних подій, пов'язаних з *постійною* удачливістю отамана. По-перше, як уже відомо, Петру І так і не вдалося домогтися від кримського хана й султана Ахмета III особистої видачі І. Некрасова (звісно, разом з його козаками), причому персональна спрямованість запиту Росії очевидна [36, *с. 81-82*]. Зішлюся лише на один документ (а виявлено їх більше), а саме, на слова царського посланця В. Блеклого, сказані ним під час бесіди з візиром Кримського двору в 1709 р.: "... когда же ханова светлость не показал такой любви к стороне царского величества, чтоб ево, вора (Некрасова. - *Д. С.*) отдать явно со всеми, *и чтоб отдать ево одного, хотя с неболшими людми* (курсив мій. - *Д. С.*), а остальных до указу одержать" [11, *арк. 7*]. У подальшому безпека нависла над кубанськими козаками в період тимчасового панування на Кубані Бахти-Гірея, що вирішив віддати в 1714 р. калмицькому правителю Чаптержапу всіх некрасівських козаків разом із дружинами та дітьми, які потрапили було в полон - "толко-де он сам Некрасов с легкими людми с сорокью ушел в горы... " [10, *арк. 1 зв.*]. Бувало, що отаман у полон потрапляв - наприклад, під час одного із походів з татарами на кабардинців він був поранений і полонений; а спасли його тоді гребінські козаки, такі ж старовірці, як і некрасівці [26, *с. 28*].

Подібні факти зустрічаються і в майбутньому, набуваючи символічної рефлексії в історичних переказах некрасівських козаків, які, без сумніву, починають створюватися

вже на території Кримського ханства. Підкреслимо, що в контексті описаних подій логічно очікувати знахідок в архівах документальних підтверджень фактам підсилання до І. Некрасова найнятих вбивць, що також зустрічаються в некрасівському фольклорі [43, *с. 155*]. Беручи до уваги наявність суперечливих (до моменту, коли козаки пішли з Дону) принципів відношення донських козаків до отаманської влади, можна говорити про деякі "ненормальности" процесу описаної вище сакралізації. Недаремно М. А. Риблова пише, що "любая избыточность воспринимается традиционным сообществом как угроза его существованию (за счет нарушения некой всеобщей нормы), а обладатели избыточного богатства, споры. Удачи - как вампиры, заедающее чужое (избыток может быть только частью доли другого)" [34, *с. 377*]. З іншого боку, можна констатувати, що сакралізація образу особистості І. Некрасова мала характер "разового применения" – вона не була перенесена, наприклад, на його сина Михайла або інших отаманів Кубанського (ханського) козацького війська. У будь-якому випадку, І. Некрасов ще за свого життя набув в очах творців та носіїв даної культурної традиції високого соціального статусу й визнання. Про нього знали не лише кримські хани, але, можливо, і турецькі султани.

Щодо останніх, то можна навести низку свідчень учених щодо безперервної уваги Османів та представників турецької адміністрації в Причорномор'ї до цієї групи козацтва, що здобула по відношенню до себе багаторічне лояльне й навіть турботливе ставлення правлячих кримських ханів. Так, іще в 1711 р., за даними А. Д. Бачинського, султанський уряд пропонував кубанським козакам перебувати в межах Османської імперії [16, *с. 9*]. Приблизно в середині XVIII ст. (до 1753 р.) султанська воля допомогла козакам вирішити питання зі священиком. Вони звернулися до Стамбулу із клопотанням, аби султан наказав кримському архієпископу Гедеону рукопокласти в архієрейський сан козацького "кандидата" монаха Феодосія. Той спершу відмовився, однак згодом, побоюючись насильства стосовно себе з боку турецького паші та яничар, погодився [28, *с. 471*]. У автора даної статті немає жодного сумніву стосовно того, що некрасівці чудово знали про таке своєрідне до себе ставлення. Проте, зовсім не побоюючись, вони знову і знову зверталися до султана з проханнями. Характерна для даної парадигми відношень козаків з верховною владою Османської імперії історія сталася в Стамбулі в 1755 р. Тоді купець із Малоросії І. Васильєв зустрів у гостях в іншого купця Є. Пирожникова кубанських козаків. Ті прибули з листом до султана [14, *арк. 2*] і прохали Пирожникова перекласти його на грецьку мову. Російські "доброхоты", сам Васильєв та його брат-священик стали відмовляти козаків від цього кроку, обіцяючи всепрощення Єлизавети Петрівни. У результаті козаки ніби погодилися, вирішивши, однак, "для полезнейшего им совета, и *от всего Кубанского войска* (курсив мій. — *Д. С.*) согласия и в том подтверждения ехать в Кубань" [14, *арк. 2 зв.*]. Разом з тим зазначимо, що дане свідоцтво є ще одним безперечним доказом існування в козаків Кримського ханства військової організації [36, *с. 38-41*].

Іще більш "личностные" стосунки пов'язували кубанських козаків-некрасівців з ханською династією Гіреїв, підданими яких козаки й були. Характерно, що ще "старые" кубанські козаки мали можливість безпосередньо звертатися до хана у випадку пригноблення їх кубанськими ногайцями чи місцевою адміністрацією, завжди отримуючи бажаний для себе результат [17, *с. 35 та ін.*]. Некрасівці також вибрали для себе шлях вірнопідданчого ставлення до правлячих ханів. Саме це у числі інших підстав і визначило їхню *масову* участь у воєнних кампаніях кримського ханства, а не "зипунских", злодійських, тобто несанкціонованих, нападах на окраїни Росії, розправою і царям. Очевидно, що хани тримали некрасівців на винятковому положенні і козаки це чудово розуміли, аж ніяк, проте, не зловживаючи таким станом відносин з Гіреями (при цьому товариство казанських козаків монолітним назвати не можна – наприклад, з приводу питання про повернення в Росію). Так, в 1756 р. некрасівці відрядили своїх

посланців у Крим до нового хана Хакім-Гірея, скаржачись на утиски горських народів і прохаючи переселити їх у Крим [4, *арк. 312 зв.*]. Переселення це відбулося в 1758р. - хан поселив козаків біля "рибного озера" - Балаклавської бухти [29, *с. 28*]. Ще раніше, в 1730-х рр., хан Менглі-Гірей відіслав на Кубань свого спецпосланця з пропозицією перейти на проживання до Криму. До речі, саме цей хан тримав при собі, вірогідно, в якості охоронців, сотню некрасівців на чолі з сотником А. Черкесом [45, *с. 147*]. Так от, некрасівці тоді дозволили собі відмовитися, при цьому заявивши: "Егда с Кубани кубанцы в Крым не пойдут кочевать, то-де и оне некрасовцы в Крым жить не пойдут" [13, *арк. 214 зв.*]. Нерідкими були випадки, коли некрасівські козаки вирушали у походи, керовані ханами або, що, звичайно, було частіше, іншими родичами хана - причому джерела завжди виділяли цей загін серед інших складових цього війська.

Тому аж ніяк не безсуперечними є висновки С. С. Андреєвої про те, що козаки-некрасівці підкорялися не самому кримському хану (при цьому вона без посилань на джерела занадто загально критикує авторське трактування відносин Гіреїв та козаків, не цілком коректно до того ж посилаючись на текст моєї ж монографії при характеристиці, наприклад, некрасівських прохань про повернення їх у Росію [15, *с. 82, 84*]), а кубанському сераскеру, точніше, той висновок, який при цьому припускається - *з факту підкорення цьому родичу правлячого хана нібито і буде випливати аналіз прав і обов'язків некрасівців на території Кримського ханства* [15, *с. 82*]. Дотримуючись такої логіки, під сумнів можна поставити і саме перебування земель правобережної Кубані у складі ханства, а сераскерів уподібнити феодальним князькам, самостійно правлячим у регіоні без огляду на Крим і турків. Лояльність кубанських сераскерів по відношенню до своїх вінценосних родичів з Криму, звичайно, періодично залишала бажати кращого, але хани ніколи не втрачали можливості швидше розправитися з "ползучей фрондой" сераскерів, що, звичайно, не змінювало загальної розстановки сил у регіоні - верховним сюзереном і ногайців, і козаків, і багатьох інших мешканців Кубані вважався і був правлячий кримський хан. Таким чином, погодитися із точкою зору С. С. Андревої не уявляється можливим, оскільки у такому випадку вельми вільної трактовки набуває і сама політична історія Кубані як *невід'ємної частини* Кримського ханства протягом століть. Один лише приклад: коли на початку 1760-х рр. на Кубані відбулася чергова "замятня", то "от хана Крымского Калге солтану было такое повеление, что когда пред сим бывшой Кубанским сераскером Багадыр Гирей солтану противных горских народов успокоит и в точное крымскому хану послушание приведет, то... ево... определит по-прежнему кубанским сераскером, а ежели оные противники в послушание не склонятся, то б уже ему Калге Солтану всех кубанских татар аулы для кочевья перевести на крымскую сторону..." [1, *арк. 83-83 зв.*]. Богадир-Гірей виступив проти волі калги і був розбитий у квітні 1761 р. разом зі своїм "горским войском"

Ще раз хочу підкреслити, що та широта для маневру, якої набули під час організації свого внутрішнього суспільного життя некрасівські козаки вже в 1708 р. (і в наступні роки), була викликана їхнім швидко прийнятим і свідомим рішенням знайти в особі кримських ханів своїх верховних правителів і заступників (при цьому автор ще кілька років тому писав про те, що "оперативний" контроль над життям козаків здійснював сераскер). У противному разі на них чекали постійні переслідування з боку тих же сераскерів, ногайців, турків, а в кінцевому рахунку - розправа та загибель громади. Не менш спірною постає думка, яка, на жаль, без жодних на те історичних підстав і до наших днів зустрічається в історичній літературі, про створення козаками-некрасівцями на Кубані деякої ліберії, "своеобразной республики" - що також вступає в суперечність як з великим корпусом першоджерел, так і з найновішими, найперспективнішими дослідженнями з історії донського козацтва (Н. А. Мінінков, М. А. Риблова, Б. Боук та ін.). Загостреність радянської історіографічної традиції на класовій боротьбі як факторі розвитку історії породила, наприклад, у 1966 р. таке висловлювання, яке

некритично сприйняли деякі сучасні вчені: "Повстанцы (Игната Некрасова. - *Д. С.*) сумели создать вольную казацкую республику, пусть не на родной земле, пусть в меньших размерах, чем они предполагали, но все же им удалось осуществить свою мечту о казацком государстве с атаманом во главе" [41, *с. 202*]. Напроти, в процесі вдалої в цілому адаптації некрасівських козаків і у товариство "старых" кубанських козаків, і в житті таґаро-ногайського населення Кримського ханства можна побачити реалізацію принципів "симфонии" між правителями і підданими, коли підданство не сприймається як приниження свободи особистості, коли ця особистість активно про себе заявляє, коли "сопротивление, духовная и социальная активность... определены как важная мера спасения православного и всего православия" [25, *с. 4*].

Тому в основі принципів "благоденствия" козаків на території Кримського ханства лежали старообрядницький конфесійний активізм, їхня відданість Гіреям і, головне, *особиста* відповідальність перед Богом за зроблені діяння. Саме все це (у поєднанні з вираженням закономірної реакції ханів на *таку поведінку козаків*) і допомагало громаді козаків виживати і розвиватися. Тому і на Кубані могли бути з повною підставою вимовлені слова, сказані одним з некрасівців уже в Анатолії (сел. Бін-Евле) заїжджому мандрівникові на початку 1860-х рр.: "У какого царя живем... тому и служим, верой и правдой казацкой, *по чести, без лжи и измены* (виділено мною. - *Д.С.*)" [23, *с. 420*].

Джерела та література

1. Архів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. - КП-38212 / Арх.-223. № 10.
2. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі - ВР РНБ). - Ф. 905. - Спр. 347.
3. ВР РНБ. - Ф. 917: "Казы-аскерские книги Крымского ханства"
4. Державний архів Астраханської області. - Ф. 394. - Оп. 1. - Спр. 1961.
5. Російський державний архів військово-морського флоту (далі - РДА ВМФ). - Ф. 233. - Оп. 1. - Спр. 16.
6. РДА ВМФ. - Ф. 233. - Оп. 1. - Спр. 19.
7. РДА ВМФ. - Ф. 233. - Оп. 1. - Спр. 28.
8. РДА ВМФ. - Ф. 233. - Оп. 1. - Спр. 34.
9. Російський державний архів давніх актів (далі - РДАДА). - Ф. 89. - Оп. 1. 1708 р. - Спр. 2.
10. РДАДА. - Ф. 89. - Оп. 1. 1717 р. - Спр. 4.
11. РДАДА. - Ф. 123. - Оп. 1. 1709 р. - Спр. 1.
12. РДАДА. - Ф. 127. - Оп. 1. 1626 р. - Спр. 1. (документ люб'язно наданий авторові О. В. Кусаїновою).
13. РДАДА. - Ф. 177. - Оп. 1. 1739 р. - Спр. 128.
14. РДАДА. - Ф. 248. - Оп. 113. - Спр. 474. - Арк. 2 (документ люб'язно наданий авторові В. І. Мільчевим).
15. *Андреева С. С.* До питання про перебування козаків-некрасівців під владою Кримського ханства // Козацька спадщина. - Вип. 2. - Нікополь-Дніпропетровськ, 2005. - С. 81-84.
16. *Бачинський А. Д.* Дунайські некрасівці та задунайські запорожці // Історичне краєзнавство Одещини. - Вип. 6. - Одеса, 1985.
17. *Боук Б.* К истории первого кубанского казачьего войска: поиски убежища на Северном Кавказе // Восток. - 2001. - № 4. - С. 30-38.
18. *Боук Б.* Фронтир или пограничье? Роль зыбких границ в истории донского казачества // Социальная организация и обычное право: Мат-лы научной конференции (г. Краснодар, 24–26 августа 2000 г.). - Краснодар, 2001. - С. 147-161.
19. Булавинское восстание. 1707–1708. Сб. док. - М., 1935.
20. *Булычев А. А.* Между святыми и демонами: Заметки о посмертной судьбе опальных царя Ивана Грозного. - М., 2005. - 304 с.
21. Война с Турциею 1711 года (Прутская операция) / Изд. А. З. Мышлаевский. - СПб., 1893.
22. *Дружинин В. Г.* Раскол на Дону в конце XVII столетия. - СПб., 1889. - 335 с.
23. *Иванов-Желудков В. [В. И. Кельсиев]* Русское село в Малой Азии // Русский вестник. - 1866. - Т. 63 (июнь).

24. Історія українського козацтва. Нариси у двох томах / Відп. ред. В. А. Смолій. – Т. 1. – Київ, 2006. – 799 с.

25. *Керов В. В.* Новый строй личности и новый тип религиозности в старообрядчестве // Липоване: история и культура русских-старообрядцев / Ред.-сост. А. А. Пригарин. – Вып. 2. – Одесса, 2005.– С. 3-8.

26. *Короленко П. П.* Некрасовские казаки // Известия ОЛИКО. – Вып. 2. – Екатеринодар, 1900. - С. 1-74.

27. *Маркедонов С. М.* Казачество: единство или многообразие? Проблемы терминологии и типологизации казачьих сообществ // Казачество России: прошлое и настоящее: Сб. науч. ст. - Ростов на/Д., 2006. – С. 7-24.

28. *Мельников П. И.* Старообрядческие архиереи // Русский вестник. – 1863. – Т.45. – № 6 (июнь).

29. *Мильчев В. И.* Дискуссия о времени появления некрасовцев в Северо-Западном Причерноморье в свете документов Российского государственного архива древних актов // Липоване: история и культура русских-старообрядцев / Ред.-сост. А. А. Пригарин. – Вып. 2. – Одесса, 2005.– С. 25-30.

30. *Мининков Н. А.* К истории раскола Русской Православной Церкви (малоизвестный эпизод из прошлого донского казачества) // За строкой учебника истории: Учеб. пос. – Ростов н/Д., 1995. - С. 26–46.

31. Новое о восстании Булавина // Исторический архив. – 1960. – № 6.

32. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – Т. 4 (1700-1712). – СПб., 1830.

33. *Проштейн А. П., Мининков Н. А.* Крестьянские войны в России XVII-XVIII вв. и донское казачество. – Ростов на/Д., 1983.

34. *Рыблова М. А.* Донское братство: казачьи сообщества на Дону в XVI – первой трети XIX века. - Волгоград, 2006. – 544 с.

35. *Сейид Мухамед Риза.* Ас-себъу-с-сейяр фи акбари мулюки татар или Семь планет в известиях о царях татарских (с предисловием профессора М. Казамбека). – Казань, 1832.

36. *Сень Д. В.* «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»: исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. – конец 1920-х гг.). Изд. 2-е, испр. и доп. – Краснодар, 2002. – 286 с.

37. *Сень Д. В.* Казаки-старообрядцы на Северном Кавказе: от первых ватаг к ханскому казачьему войску (Некоторые теоретические аспекты оценки роли крымско-османского государственного фактора в становлении и развитии кубанского казачества) // Липоване: история и культура русских-старообрядцев / Ред.-сост. А. А. Пригарин. – Вып. 2. – Одесса, 2005.– С. 9-24.

38. *Сень Д. В.* Казачество Северо-Западного Кавказа и Дона во взаимоотношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (XVII–XVIII вв.): историографические итоги и перспективы изучения // Социально-экономические, политические и исторические аспекты развития Кубани: К 70-летию со дня образования Краснодарского края и 215-летней годовщине освоения казаками кубанских земель: Мат-лы межрег. научно-практ. конф. XII Адлерские чтения-2007. – Краснодар, 2007. – С. 256-258.

39. *Сень Д. В.* Кубанское казачество: условия пополнения и развития (К вопросу о генезисе и развитии ранних казачьих сообществ) // Социальная организация и обычное право: Мат-лы научной конференции (г. Краснодар, 24-26 августа 2000 г.). – Краснодар, 2001. – С. 193–214.

40. *Сень Д. В.* «У какого царя живем, тому и служим...» // Родина. Российский исторический иллюстрированный журнал. – 2004. – № 5. – С. 73-76.

41. *Смирнов И. И., Маньков А. Г., Подъяпольская Е. П., Мавродин В. В.* Крестьянские войны в России XVII – XVIII вв. – М., 1966.

42. *Сокуров В. Н.* Канжальская битва 1708 года и ее отражение в кабардинском фольклоре // Актуальные вопросы Кабардино-Балкарской фольклористики и литературоведения. – Нальчик, 1986. - С. 48-64.

43. *Тумилевич Ф.В.* Сказки и предания казаков-некрасовцев. – Ростов на/Д., 1961. – 271 с.

44. *Усенко О. Г.* Начальная история Кубанского казачества (1692 – 1708 гг.) // Из архива тверских историков: Сб. научн. труд. – Вып. 2. – Тверь, 2000.– С. 63-77.

45. *Фелицын Е. Д.* Сборник архивных материалов, относящихся к истории Кубани и Кубанского казачьего войска. – Екатеринодар, 1904.

И. В. Торопицын

НАБЕГИ КУБАНСКИХ ТАТАР НА РОССИЮ В 1715 ГОДУ

Вопросы взаимоотношений России и ее подданных калмыков с причерноморскими вассалами Турции (Крымским ханством и кубанскими татарами) в XVIII в. неоднократно привлекали внимание российских и зарубежных исследователей [2; 3; 4; 7; 10; 13]. Несмотря на, казалось бы, достаточно хорошо изученную тему, в ней до сих пор остается ряд белых пятен. К их числу можно отнести поход кубанских татар на Нижнюю Волгу в 1715 г.

В историографии прочно закрепилось мнение, что целью похода кубанского сераскира Бахты-Гирея зимой 1715 г. в Нижнее Поволжье было именно Калмыцкое ханство. Об этом говорится в сочинении В. М. Бакунина [2, *с. 31*]. Подобной точки зрения придерживался Иакинф (Бачурин) [8, *с. 384-386*]. Именно эти авторы заложили историческую традицию трактовки событий кубанского похода 1715 г., которой впоследствии придерживались и другие исследователи [10; 11; 13].

Рассматривая основной ход событий, ряд исследователей [8; 11] склоняется к мнению, что поход кубанцев под Астрахань явился полной неожиданностью для калмыков. Другие [2; 12; 13] не придают фактору внезапности особого значения, а в работе В. Т. Тепкеева приводятся убедительные факты, свидетельствующие, что калмыки знали о готовящемся кубанском походе и получили заранее военные припасы от астраханских властей. Так, он пишет, что в январе 1715 г. сын хана Аюки Чакдоржаб направил небольшой разведывательный отряд в кубанскую сторону, который вернулся с "языками", показавшими, что подготовка кубанского войска к походу идет полным ходом, а в феврале того года Чакдоржаб получил известие из Черкасского казачьего городка, что "кубанцы поднялись" [13, *с. 40*].

Тем не менее, все исследователи отмечают, что кубанским татарам удалось захватить врасплох хана Аюку, который еле успел спастись под защиту российских войск, собранных для экспедиции в Хивинское ханство, которыми командовал князь А. Бекович-Черкасский. Со ссылкой на известия Иакинфа (Бачурина) Б. К. Мальбахов и К. Ф. Дзамихов, пишут, что кубанцам достались кибитка хана Аюки со всем имуществом [10, *с. 70*]. Тот же факт констатируют Н. Попов [12, *с. 246*] и В. М. Бакунин, который добавляет, что при этом "и пункты, данные Аюке с российской стороны от князя Бориса Алексеевича Голицына, утратились" [2, *с. 31*].

Следствием похода Бахты-Гирея стал разгром калмыцких улусов, увод татарских подданных хана Аюки на Кубань. Историография приписывает данному событию последующее ухудшение отношения хана Аюки к России, представители которой, в частности, князь А. Бекович-Черкасский, якобы не оказали ему действенной помощи во время прихода кубанских войск. В ответ, по мнению исследователей, калмыки отплатили России той же монетой, отказавшись выступить против кубанских татар во время их похода в 1717 г. в Среднее Поволжье, к чему их призывали коменданты поволжских городов. Сам же калмыцкий хан фактически погубил экспедицию А. Бековича-Черкасского в Хиву, сообщив хивинскому хану, что русский отряд движется для того, чтобы завладеть его ханством [2, *с. 31-32*; 8, *с. 384-386*; 10, *с. 73-74*; 12, *с. 246*].

Характерно, что на протяжении почти двух с половиной столетий каких-либо документальных доказательств причастности хана Аюки к гибели экспедиции А. Бековича-Черкасского не существовало и исследователи придерживались в этом вопросе исторической традиции, заложенной В. М. Бакуниным. Но сравнительно недавно казахстанской исследовательнице Ж. Б. Кундакбаевой удалось обнаружить в ОПИ ГИМ донесение в Астраханскую губернскую канцелярию калмыцкого информатора на российской службе Олдоксона, датированное 1722 г., подтверждающее сведения, изложен-

ные в сочинении В. М. Бакунина о роли хана Аюки в судьбе российской экспедиции в Хиву [9, *с. 169*].

Так, исследователями в общих чертах преподносится основная канва событий кубанского похода Бахты-Гирея в Поволжье 1715 г. и формулируются выводы.

Документы, обнаруженные нами в Российском государственном архиве древних актов, рисуют несколько иную картину событий, происходивших в Нижнем Поволжье в 1715 г. Речь идет о письмах, поступивших в Казанскую губернскую канцелярию от непосредственных участников и очевидцев происходивших событий: лейб-гвардии капитана князя А. Бековича-Черкасского и подполковника Немкова, находившегося во время нашествия кубанского войска зимой 1715 г. непосредственно при хане Аюке. Выявленные документы являются копиями с подлинных писем, они были отправлены из Казани в Сенат за подписью казанского вице-губернатора Н. А. Кудрявцева.

Благодаря этим новым источникам можно точно установить хронологию и сам ход событий, выявить роль отдельных исторических личностей и, что особенно важно, внести важные уточнения в устоявшиеся в науке стереотипы о данном походе кубанского сераскира Бахты-Гирея.

Так, из письма князя А. Бековича-Черкасского следует, что огромное кубанское войско "числом их 30000 человек" (взятые впоследствии в плен кубанцы говорили, "бутто не осталось на Кубани ни одного человека") "нечаянно" появилось в окрестностях Астрахани 15 февраля 1715 г., а не в начале марта, как пишет В. Т. Тепкеев [13, *с. 41*]. Кубанцы сразу же напали на калмыков, в частности, на "кош Аюки хана", располагавшийся в шести верстах от Астрахани на Болдинском острове "близ крепости, где управляют морские суды" [1, *л. 608 об.*].

Нападение на хана Аюку следует отнести к элементу случайности, а не к запланированному акту. А. Бекович-Черкасский и подполковник Немков свидетельствовали, что калмыцкий хан появился на Болдинском острове всего за два дня до нападения кубанцев, приехав от Красноярской крепости. Учитывая расстояние от Кубани до Волги, которое следовало пройти 30-тысячному войску, Бахты-Гирей, конечно же, не мог рассчитать с такой точностью направление удара по фактической ставке калмыцкого хана. Аюка вполне мог избежать нападения на себя лично, если бы остался в районе Красноярской крепости.

Подполковник Немков нашел кибитку калмыцкого хана, вместе с которой стояла кибитка Адиль-Гирея Черкасского, в полдень 15 февраля и расположился рядом. "И близко его калмык не было, – уточнял он, – кроме их двух и караулу при ево милости" Буквально через час после того, как Немков присоединился к кибиткам хана и Адиль-Гирея Черкасского, на них было совершено нападение. "Всем собраньем, – описывал он, – кубанцы 30000 в том числе и некрасовцы изменники прямо с нагорной стороны (Волги. – *И. Т.*) перешли к Болдинскому острову и от них отделилось кубанцов человек со ста и бросились на ханскую кибитку и взяли кибитку его со всеми пожитки, при том взяли печать ево ханскую" [1, *л. 609 об.*].

Указание Немкова на участие некрасовских казаков в данном походе весьма интересно, так как нигде больше не встречается. Подполковник сообщает, что взятые из кубанцев "языки" сказали, "бутто вор изменник Игнашко Некрасов отшед с ними в третий день на степи умер" [1, *л. 611*].

Хан Аюка, по словам Немкова, чудом избежал плена, так как "мало успевши при том часе отъехал от кибитки своей на том же острову", при этом сам Немков оказался в момент нападения далеко от лошади и вынужден был пешком присоединиться к калмыцкому хану. Нападение кубанцев было столь стремительным, что, по мнению князя А. Бековича-Черкасского, если бы Аюка "часа не убрался, то бы и сам у них в руках был"

Сил для отпора нападавшим у калмыцкого хана не было, поэтому он вынужден был спасаться бегством вместе со своими людьми, которых, по подсчету Немкова, было не более 30 человек. Все остальные калмыки находились вместе с сыном хана Аюки Чакдоржабом "за карабельной крепостью на другом острову к Астрахани ближе" У той же крепости находились войска Хивинской экспедиции во главе с князем А. Бековичем-Черкасским, состоящие из пехотных полков и артиллерии [1, *л. 609 об.*].

Путь к спасению калмыцкому хану был указан князем А. Бековичем-Черкасским, который, по словам Немкова, прислал к хану Аюке гонца, "чтоб ехал скоро до ево полков и к сыну своему Чакдоржабу". Не успел Аюка вместе с подполковником Немковым и еще одним "ханским человеком" отъехать от остальной группы калмыков на 20 саженей, как кубанцы в ту же минуту обратили на них внимание и бросились за ними в погоню. Преследователи "гнались за нами, - писал Немков, - по льду и бечевою до самой Кутумовы (название рукава Волги. - *И. Т.*) к Астрахани мимо всех калмыцких войск" Тем временем калмыки, увидев, что преследователей не более ста человек, а остальное кубанское войско осталось на другой стороне реки Болды, бросились на них и "закололи кубанцов копьями 50 человек", потеряв в этой схватке 13 своих. По сведениям князя А. Бековича-Черкасского, во время того боя, произошедшего у самой крепости, калмыки одного знатного мурзу убили [1, *л. 608 об.*]. А "больше того калмыцкого бою с кубанцами не было", - отмечал Немков [1, *л. 610*]. Российские войска не принимали участия в схватке, но напряжение было достаточно велико: "мало, что в дело не вступили", - отмечал князь А. Бекович-Черкасский [1, *л. 608 об.*].

Таким образом, благодаря вовремя поступившему предложению от начальника Хивинской экспедиции и самоотверженным действиям калмыков, находящихся с его сыном Чакдоржабом, Аюке удалось избежать гибели или плена и, как отмечал князь А. Бекович-Черкасский, калмыцкий хан "в крепости Болдинской спасся русскими людьми" [1, *л. 608 об.*].

Свидетельства непосредственных участников событий заставляют с недоверием относиться к сообщению В. Т. Тепкеева, утверждающего без достаточного на то основания о том, что Бахты-Гирей добился успеха в сражении с ханом Аюкой, в результате которого "калмыки отступили, потеряв убитыми на поле боя более 3 тысяч человек" [13, *с. 41*]. Необходимо также подчеркнуть, что описываемые события происходили, как явствует из документов, в окрестностях крепости, выстроенной на Болдинском острове. Именно там, а не возле Астрахани, располагались войска Хивинской экспедиции. К тому же в крепости на Болдинском острове хранились судовые припасы, необходимые для строительства кораблей, предназначенных для целей морской составляющей экспедиции князя А. Бековича-Черкасского.

Дальнейшие события развивались следующим образом: войско Бахты-Гирея, не предпринимая 15 февраля дальнейших попыток вступить в бой с калмыками, находившимися вблизи Астрахани, остановилось на другой стороне реки Болды "от Болдинского городка неподалеку" и переночевало. На следующий день, по словам князя А. Бековича-Черкасского, кубанские татары отправились в сторону Красноярской крепости и "которые были калмыцкие аулы, те все побрали многое число..., да оные кубанцы взяли, которые были во владении у Аюки хана едисанов и енбулуков числом с 7000" [1, *л. 609*].

Подполковник Немков дает более детализированное описание дальнейшего похода кубанского войска. Он сообщает, что пятитысячный отряд кубанских татар был отправлен от реки Болды к Красному Яру и "которые были калмыки в круг Красного Яру, разве малые люди спаслись, ушед под Красный Яр". Хан Аюка, побывав после кубанского нашествия в районе Красноярской крепости, оценивая понесенные калмыками потери, считал, что было убито и взято в плен от одной до двух тысяч калмыков. "А что за Красным Яром калмык побито от кубанцов и взятых в полон, о сем еще не ведом", - говорил Аюка подполковнику Немкову.

Тот же подполковник отмечает, что в то время на всем пространстве от реки Болды до Красного Яра "сплошь кочевали ханские етсаны и енбулуки, всего их было с 10000 кибиток". По его словам, кубанцы взяли этих татар "без бою", не оставили ни одного человека, "ни скота". В связи с чем он высказал предположение, что Бахты-Гирей имел с ними тайный сговор: "знатно шли прямо на них с ними по согласию". После этого кубанцы вместе с едисанцами и джембуйлуковцами собрались возле Ивановского монастыря, переночевали и пошли, обходя Астрахань, вниз к учугам, взяв с собой в проводники двух юртовских татар.

В это же время, воспользовавшись набегом кубанцев, поднял восстание среди юртовских татар Эльмурза Тинбаев, за которым пошли 500 кибиток. По словам Немкова, "оной изменник уже делал пущие пакости и убивства государевым людям на учугах" Во время прихода кубанских татар Эльмурза Тинбаев "с изменники с юртовыми татары русских людей на учугах кололи много и над ними ругательство чинили - Троицкого монастыря дву человеком груди взрезал и сердца из них вынели", о чем извещал строитель данного монастыря. Эти факты навели Немкова на мысль, что "впредь юртовым татарам всем верить, по-видимому, отнюдь не надобно".

Тем временем пятитысячный кубанский отряд направился от Красного Яра далее вдоль северного побережья Каспийского моря в сторону яицкого Гурьева городка. "Чаю будет от них калмыкам великая беда, - писал казанский вице-губернатор Н. А. Кудрявцев, - понеже в первую свою езду видел он подполковник много калмык к морю кочевали" [1, *л. 610 об.*].

Спустя 5 или 6 дней крупный отряд калмыков под предводительством сына Чакдоржаба Досана отправился вслед за кубанцами на Яик. Последняя информация, которая дошла до Немкова при его отъезде из Астрахани в Дмитриевский городок, состояла в том, что калмыки "наехали" кубанцев и "бою с ними не дали, только на них посмотрели и воротились на побег"

Подобное робкое отношение калмыков можно объяснить тем страхом, которые испытали они во время состоявшегося нашествия Бахты-Гирея. По свидетельству Немкова, калмыцкие владельцы так "оробели", что "хуже того быть невозможно - во всю кубанскую бытность ни один владелец с людьми своими с места не уступил, токмо огородил себя кошмами и оклался верблюдами, покаместь кубанцы были тут", и так отсиделись [1, *л. 611*]. Князь А. Бекович-Черкасский тоже заметил, что все калмыки "в великом страхе были, покаместь кубанцы не отошли, однако в надеянии были на государевых людей, которые с нами" [1, *л. 809*].

Хан Аюка и Чакдоржаб во время кубанского нашествия все время находились вместе с командой князя А. Бековича-Черкасского. Немков высоко оценил роль войск Хивинской экспедиции и лично князя А. Бековича-Черкасского в упомянутых событиях. "Божеское милосердие, - отмечал он, - что в помянутые причины прилучился быть князь Александр Бекович в Астрахани, коли б де ево в такую пору не было, конечно б калмыцкое войско, что их было в собрании под Астраханью б, не спаслись без великой беды"

Сведений, что калмыцкий хан требовал от князя А. Бековича-Черкасского открыть огонь по кубанскому войску, в документах не встречается, но факт выступления полков Хивинской экспедиции на защиту кочевого и оседлого населения края находит подтверждение. Подполковник Немков особо подчеркнул в своем письме, что командир Хивинской экспедиции защитил не только калмыков под Астраханью, но и татарские юрты. "Князь Александр Бекович своим охранением стоя сам за юртами на карауле сутки, а не уступя от строю был четверы сутки, не имея себе малого покоя, - писал он, - и хан и калмыки спасение получили им же..." [1, *л. 611*].

Можно допустить, что просьбы калмыцкого хана не нашли отражение в кратком отчете князя А. Бековича-Черкасского о произошедших февральских событиях под

Астраханью. Вполне возможно, что князь не придал им того значения, которое впоследствии придавали исследователи. Ведь судя по тому вниманию, которое уделяется в историографии требованию (его еще надо документально подтвердить) калмыцкого хана к начальнику Хивинской экспедиции стрелять по кубанскому войску, именно это событие оказало решающее влияние на отношение хана Аюки к самому князю А. Бековичу-Черкасскому и сказалось на последующих действиях калмыцкого хана.

Урон, нанесенный Калмыцкому ханству в результате похода Бахты-Гирея в Нижнее Поволжье, был весьма существенным. Здесь оценки исследователей практически совпадают. Заметим, что спустя двадцать лет после этих событий кабинет-министр вице-канцлер граф А. И. Остерман в письме к турецкому верховному визирю подчеркивал, что кубанцы в 1715 г. не только нападали на калмыков хана Аюки, учинили им "великое кровопролитие" и захватом имущества нанесли российским подданным огромный ущерб, но еще и увели с собой из-под Астрахани 1220 кибиток ясашных татар, 1000 кибиток юртовских татар во главе с Эльмурзою и Мамбет-Мурзой Тимбаевыми, а также 10300 кибиток едисанцев и джембуйлуковцев, "откуда они потом в самый Крым и к Днепру переведены и в явную противность вечного мира до сего времени в турецкой стороне содержатся..." [5, *с. 366*]. Впрочем, со ссылкой на труд И. И. Голикова [6, *с. 13*] П. Г. Бутков, поместивший в приложении к своему исследованию вышеприведенное письмо, утверждает, что "находившиеся в Астрахани в гарнизоне полки нагнав их отбили полоненных и злодеев тех прогнали" Однако данные сведения нуждаются в подтверждении.

Главной причиной разгрома Калмыцкого ханства князь А. Бекович-Черкасский считал разобщенность сил калмыков перед лицом угрозы со стороны кубанского войска. "Такое несчастие их было, - писал он, - что они все в разности были и неосторожно ведали, что кубанцы на них идут, а не умели собратца заранее" [1, *л. 609*]. Настойчивые просьбы калмыцкого хана о защите были в 1715 г. удовлетворены. Для его охраны был определен для постоянного пребывания при нем специальный представитель. Первым на эту должность был назначен стольник Д. Бахметьев, в распоряжении которого находился отряд драгун [2, *с. 31*].

Зимний поход Бахты-Гирея в Нижнее Поволжье и на Яик продемонстрировал серьезность угрозы, исходящей от кубанских татар для южных российских территорий. Дальнейшие события, произошедшие в мае 1715 г., подтвердили необходимость принятия мер против кубанских нашествий. 18 мая кубанские татары повторили набег на окрестности Астрахани. На этот раз его возглавил кубанский Мусал Мурза "с товарищами и з родством" Кубанские татары появились "воровским приходом многолюдством у соляных озер", откуда пришли к Волге напротив Астрахани "для взятья осталых едисанов и енбулуков". Майский набег кубанских татар на Волгу не представлял значительной угрозы для населения Астрахани и округи. По сведениям кубанцев, захваченных в плен, в набеге участвовало всего 350 человек. Проявив настойчивость, астраханские власти "по многим переговорам" убедили Мусал Мирзу отказаться от этой затеи и вернуться со своими людьми на Кубань [1, *л. 623*].

Часть кубанцев все же решила не возвращаться домой с пустыми руками и осталась под Астрахань "для воровства". Пятеро из них попались среди ночи на краже небольшого (10 голов) табуна лошадей у астраханских юртовских татар и были посажены под арест. Полгода спустя в Астрахань приехал представитель крымского султана Менгли-Гирея Агаджи Хаджа, который убедил астраханского обер-коменданта М. И. Чирикова выдать ему задержанных келечинца Тарьсбергея с братьями в обмен на устное обещание обратиться к Менгли-Гирею с просьбой освободить русских пленных. М. И. Чириков так и поступил, освободив кубанских татар и написав письмо к Менгли-Гирею, в котором просил взятых под Астраханью "от приходу их воровских кубанских татар неволею" освободить [1, *л. 623 об.*]. Данная инициатива была неоднозначно встречена в

Казани. Оттуда в Астрахань прислали запрос, на основании какого указа обер-комендант освободил из-под стражи пойманных на воровстве кубанских татар. Оказалось, что это была его личная инициатива, которая показывала, что местные власти искали способы наладить мирные отношения с Кубанской ордой. В. Т. Тепкеев сообщает, что астраханский обер-комендант М. И. Чириков, князь А. Бекович-Черкасский и хан Аюка направили на Кубань владельцев Ямана и Норбо вместе с дворянином К. Ворониным, которые после долгих переговоров с Бахты-Гиреем " мирное постановление учинили и Коран меж себя целовали в том, чтоб оному Бахты-Гирею Салтану от них калмык, отъехав и впредь войны не чинить, а ясырей выкупать меж собою по тридцати рублей за человека" [13, *с. 43*].

Данный договор, видимо, не означал, что кубанские татары вовсе прекратят набеги на Россию. Скорее всего, он носил локальный характер и касался только взаимоотношений между Бахты-Гиреем, ханом Аюкой и астраханскими властями и не распространялся на другие территории. Так, в 1716 г. в Поволжье вновь была объявлена тревога. В Саратов поступило донесение от стольника Д. Бахметьева, который через хана Аюку узнал о том, что готовится новый кубанский поход в Поволжье. Кубанцы, по сведениям разведчиков, собираются идти "под российские города и под села и под деревни, которые выше Саратова" Информаторы калмыцкого хана утверждали также, что крымское войско, направленное против "цесарцев", приказано было по Указу из Константинополя вернуть обратно из опасения, что русские войска могут вторгнуться в Крым. Повод к беспокойству турецкого султана подала информация, что русский царь оказал, вопреки мирному договору с Турцией, военную помощь "цесарцам" против Османской Империи [1, *л. 627*].

В 1717 г. Бахты-Гирей совершил новый крупный поход против России. "С великим корпусом татар, турков, азовских бешлеев и других народов" он вторгся в Среднее Поволжье и опустошил Симбирский и Пензенский уезды. По словам кабинет-министра вице-канцлера графа А. И. Остермана, Бахты-Гирей "все строения и жилища пожег, людей непощадя, самых младенцов побил и более 30 т. в плен и в неволю побрал и своим грабежем подданным и землям всероссийским на многие миллионы убытку приключил" [5, *с. 367*].

Исследователи, как уже было сказано, обращали внимание на позицию хан Аюки, который отказывался в ходе кубанских набегов предоставлять помощь российским властям. Данный факт традиционно связывается с конфликтом между Аюкой и князем А. Бековичем-Черкасским. По нашему мнению, калмыцкий хан, связанный договором с Бахты-Гиреем, умело прикрывался пресловутым "отказом" начальника Хивинской экспедиции, который никто не мог подтвердить, как удобным предлогом не выступать против Кубанской орды. Сохранение мира с кубанцами было для него намного важнее, чем интересы населения российских земель.

Характерно, что Аюка в таких ситуациях ссылался именно на князя А. Бековича-Черкасского, погибшего в Хивинском походе, а не на астраханские власти, которые ему не в чем было упрекнуть. Примечательно также, что в отношении Калмыцкого ханства и самого Аюки каких-либо санкций за неоказание помощи российским властям в борьбе с набегами кубанских татар не последовало. В период пребывания императора Петра I в Нижнем Поволжье калмыцкий хан виделся с ним, и со стороны российского государя в его адрес не было высказано каких-либо претензий. Этот факт также может служить подтверждением того, что российские власти придавали большое значение стабилизации обстановки на южных рубежах страны, одним из гарантов которой были мирные отношения, установившиеся, пусть и не на продолжительное время, в конце второго десятилетия между Калмыцким ханством и Кубанской ордой.

Источники и литература

1. РГАДА. - Ф. 248. - Оп. 3. - Кн. 102.

2. *Бакунин В. М.* Описание калмыцких народов, а особливо из них торгоутского, и поступков их ханов и владельцев. Сочинение 1761 г. - Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1995.

3. *Батыров В. В.* Кубанский правитель Бахты-Гирей Салтан во взаимоотношениях с Калмыцким и Крымским ханствами // Сарепта: Историко-этнографический вестник. - Волгоград, 2006.

4. *Бранденбург Н.* Кубанский поход 1711 года // Военный сборник. - Кн. 3. Март. - 1867.

5. *Бутков П. Г.* Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. - СПб., 1869.

6. *Голиков И. И.* Деяния Петра Великого. - М., 1788. - Т. VI.

7. *Грибовський В. В.* Типологія татарських набігів у XVIII ст. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття. - Вип. 5. - Запоріжжя, 2000.

8. *Иакинф (Бачурин).* Историческое обозрение ойротов или калмыков с XV столетия до настоящего времени. - СПб., 1838.

9. *Кундакбаева Ж. Б.* "Знаком милости Е. И. В. ...". Россия и народы Северного Прикаспия в XVIII в. - СПб., 2005.

10. *Мальбахов Б. К., Дзамихов К. Ф.* Кабарда во взаимоотношениях с Кавказом, Поволжьем и Крымским ханством (середина XVI - конец XVIII вв.). - Нальчик: Эльбрус, 1996.

11. *Митиров А. Г.* Ойраты-калмыки: века и поколения. - М., 1998.

12. *Попов Н.* Татищев и его время. - М., 1861.

13. *Тепкеев В. Т.* Калмыцко-крымские отношения в период с 1710 по 1715 гг. // Итоги XXXVII Международного конгресса востоковедов ([ICANAS-2004) и перспективы развития востоковедения в астраханском крае: Расширенное заседание Совета по научной работе Астраханской областной б-ки им. Н. К. Крупской 27 сентября 2004 г. - Астраханское востоковедение / Отв. ред. А. Н. Родин. - Астрахань, 2006.

В. М. Полторак

ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО В ПРИАЗОВ'Ї ВІД 1746 ДО 1768 РОКУ

Ця стаття висвітлює один з перших етапів поширення запорозької присутності в Приазов'ї – від розмежування вольностей Війська Запорозького із володіннями Війська Донського у 1746 р. до початку російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Подано хронологію запорозько-донських сутичок на Кальміуському кордоні, виявлено вплив міжнародних відносин та російської політики на колонізацію запорожцями Східного Приазов'я. У додатку подано десять документів з фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, що стосуються перебування запорожців на "кубанському боці Азовського моря" в зазначений період.

Південно-східний напрямок у політиці Війська Запорозького посідав в різні часи різне місце. Починаючи з XVI ст. з Доном та Кубанню були пов'язані морські походи запорожців, їхні дії часто корегувалися тут з союзним Донським Військом. Згодом, починаючи від кінця XVII ст., приазовські землі стали яблуком розбрату між козаками – два переселенські струми зустрілися тут і цим значно видозмінили міжкозацькі взаємини. Проте аж до початку 1740-х рр. конфлікти залишались спорадичними і лишень в 1742 р. зафіксовано першу збройну сутичку між колишніми побратимами. Боротьба за Приазов'я мало не вилилась у повномасштабну війну, і тільки втручання центральних органів влади Російської імперії призупинило конфлікт. Це повідомлення має на меті конспективно висвітлити подальший хід освоєння приазовських земель козаками, зафіксувати перші господарські поселення запорожців на кубанських землях та з'ясувати зовнішньополітичні ускладнення, що виникли через це у Війська Запорозького.

Наприкінці подано десять документів, в яких засвідчено позицію органів російської влади, керівників військ Донського та Запорозького стосовно перебування запорожців на Кубані. Публікація тексту документів здійснюється популярним методом із збереженням фонетичних та стилістичних особливостей оригіналу. Зберігається й композиційне членування тексту документів. Тверді знаки в кінці слів не відтворюються. Застарілі кириличні літери замінюються на відповідні сучасні літери. Виносні літери та скорочення (з титлами та без них) слів розшифровуються, виносяться у рядок і нічим не виділяються. Знаки пунктуації проставляються згідно з правилами сучасного правопису мововидання. Непридатні до прочитання місця позначаються квадратними дужками, межі аркушів та сторінок архівних документів – двома скісними рисками.

Розмежування між Донським і Запорозьким військами, проведене в 1746 р., не привело до остаточного припинення суперечок за рибні промисли та мисливські угіддя. Вже в березні 1747 р. урядом була розіслана спеціальна грамота "Про припинення усяких суперечок та сутичок між донськими і запорозькими козаками за прикордонні землі"

У 1749 р. донський отаман Д. Єфремов надав російському урядові інформацію про запорозькі рибальські промисли на Єї, про крадіжки запорозькими грабіжниками коней з табунів донської старшини [1]. Того ж року відбулась сутичка між донською форпостною командою, відправленою на р. Єю, та запорозькими рибалками, що донському старшині А. Ієвлєву "з чималими грубощами відповідали" [11, *с. 131*].

В свою чергу кальміуський полковник Скидан скаржився на донську старшину з приводу заборони продавати запорожцям провіант та рибальські снасті в Черкаську. Більше того, з'явилась інформація про грабунки запорожців та українців донськими козаками та калмиками безпосередньо на теренах Кальміуської паланки. Тому запорожці просили в майбутньому "від зайвих та винахідливо вигаданих скарг захистити і на безпідставних і неправдивих поданнях не запевнятись" [17, *с. 1694-1695*]. Такі звинувачення призвели до швидкої реакції з боку російської адміністрації – було надіслано штаб-офіцера для розгляду скарг [11, *с. 128-130*].

У 1751 р. донський старшина Ф. Краснощоков під приводом перегонів за грабіжниками перетнув запорозько-донський кордон та дістався "з чималою командою донських козаків" Дніпра. В результаті його самочинних дій загинуло чотири запорожці, а один був битий нагаями так, що "навряд чи живим лишився" Скарга запорожців на ці дії донського старшини була наступного року розглянута в Бахмутській слідчій комісії [12, *с. 458-459*], а 21 липня 1752 р. справа була передана для розгляду в Військову колегію [12, *с. 475*], яка не винесла по ній жодного рішення.

Згодом Д. Єфремов скаржився імператриці на запорожців, які в 1752 р. були затримані в бар'єрних та донських землях донськими роз'їздами без білетів, або з документами, виданими кальміуським полковником Чубом. Донський отаман просив права на арешт таких запорожців, які порушили грамоту 1746 р. та мирну угоду з Османською імперією 1739 р. [15, *с. 9*]. У червні того ж 1753 р. було надіслано війську Донському указ, в якому дозволено заарештовувати запорожців, які з'являлися б у Черкаську та спідували у недозволені їм місця. Затриманих при караулі донський отаман мав надсилати до Січі [15, *с.11*]. Колегія іноземних справ надіслала цей самий указ гетьманові К. Розумовському з тим, щоб він прослідкував за дотриманням з боку запорожців норм міждержавного договору та провів розслідування з приводу перебування запорожців на кубанському боці Азовського моря. Також гетьман повинен був розслідувати питання несанкціонованого в'їзду запорожців на терени, що належали Війську Донському [8, *арк. 1-1 зв.*]. Особливу увагу було приділено перевищенню повноважень з боку кальміуського полковника Чуба, який у 1751 р. видавав білети запорожцям на відвідування бар'єрних, донських та кубанських земель.

У жовтні 1753 р. на Єйській косі були затримані три запорожці без паспортів. Після санкції Сенату було вирішено згідно з попереднім указом надіслати їх до Січі з донським караулом для розгляду справи. Але згодом стало зрозуміло, що утримання таких караулів є надто накладною для донців справою і за їх проханням затриманих запорозьких порушників запорозько-донського кордону потрібно було з вересня 1758 р. відправляти тільки до Кальміусу, звідки їх запорозький караул доставляв до Січі [18, *с. 154-155*; 9, *арк. 1-1 зв.*].

16 вересня 1758 р. сенатський указ вкотре у відповідь на скаргу донського отамана відповів суворою забороною ловити рибу запорожцям у бар'єрних землях на кубанському боці Азовського моря [13, *с. 262*]. Для не припущення подальших порушень з боку запорожців запроваджувалась постійна застава на Таганрозі, гарнізон якої пропонувалось формувати наполовину з малоросійських, наполовину з донських козаків [18, *с. 152-153*]. Фактично було продовжено діяльність застави на Коров'ячому броді (на р. Міус; функціонувала в 1740-х), причому козаків з Гетьманщини до служби на ній так і не було залучено.

У липні 1759 р. запорожці на теренах, визначених указом 1746 р. війську Донському на березі Міусу вчинили напад на донського козака і застрелили його [10, *арк. 2-2 зв.*]. Виявилось, що це була гайдамацька ватага, в причетності до діяльності якої були запідозрені представники запорозької адміністрації. Гетьман К. Розумовський у своєму ордері наказав старшині пильно стежити за розбійниками на прикордонні, втихомирювати голоту та не припускати до ускладнення запорозько-донських стосунків [10, *арк. 2-2 зв.*].

Наприкінці 1759 р. виник конфлікт з приводу рибної ловлі запорожців в Азовському морі. Кальміуський полковник Федір Голтва надіслав до Коша запит з проханням роз'яснити його повноваження у справі надання паспортів рибалкам на таку ловлю. На запит Кіш відповів суворою забороною надавати запорожцям дозволи на риболовлю в бар'єрних та турецьких володіннях [2, *арк. 11-12 зв.*].

У 1762–1763 рр. запорожці, запідозривши донських козаків у шпигунстві, заборонили їм в'їзд на землі Кальміуської паланки [3]. У відповідь донський отаман Єфремов наказав похідному полковнику Климентію Фролову на чолі загону в 300 донців провести

огляд запорозько-донського кордону по Кальміусу та виселити з меж Війська Донського запорозьких козаків. Кальміуський полковник Череда доповідав, що 24 травня 1763 р. загін донських козаків прибув до гирла Кальміусу і став табором. Фролов повідомив Череді про грамоту Війська Донського з наказом стерегти кордони козацьких вольностей. Донцями було описане і конфісковане майно запорозьких заводів та промисловців на донському боці Кальміусу. Зокрема, були заарештовані "два неводничих та чотири заброщики", найняті запорожцем Велегурою. Їх донці відіслали до Черкаська. По навколишніх могилах вони порозставляли пости для припинення переходу запорожців на лівий бік Кальміусу з наказом заарештовувати порушників кордону та відправляти їх до Черкаська. Запорожці, звинувативши Фролова в тому, що той їхніх "братів під караули селить", стверджували, що віддавна користувались рибними промислами тих місць, а заборона відвідування кальміуського лівобережжя унеможливить проживання запорожців на правобережжі [4, *арк. 1-1 зв.*].

Донський похідний полковник скаржився на тиск з боку кальміуського паланкового полковника, на постійну стрільбу в селищах запорожців, яка сприймалась донцями, як загроза на їхню адресу. 28 травня кальміуські козаки на чолі з полковником Чередою та хорунжим Гурковим в кількості ста осіб перетнули кордон і звільнили декількох затриманих донцями запорожців. При цьому хорунжий Гурков наставляв проти грудей полковника Фролова свого списа і "трохи до бійки з обох боків не дійшло" "Одного донського козака піймавши і знявши з нього рушницю і шаблю водили запорожці за чинбул, а ще двох козаків піймавши, зв'язали їм руки і, водячи пішими, били нагаями", - так доповідав Фролов отаману Єфремову. Більше того, кальміуський полковник затримав в паланковому центрі надісланого до нього з листом донського хорунжого Івана Купріянова, як пізніше повідомляв Череда: "закований Купріянов був з жарту" [4, *арк. 10*]. Загалом, Фролов вимагав провести розслідування арешту Купріянова та образ Війську Донському з боку хорунжого Гуркова, суперечливо стверджуючи, що донські козаки ніякого спротиву запорожцям у відвідуванні лівобережжя Кальміуса не чинили, не чинять і чинити не будуть.

Розв'язання конфлікту взяв під свій контроль гетьман Розумовський. Він наказав запорожцям суворо дотримуватись законодавчих актів, якнайшвидше розслідувати скарги донської старшини за присутності депутата від Війська Донського [4, *арк. 28-28 зв.*]. Також він проконтролював виконання Указу 1759 р. про заборону відвідування запорожцями бар'єрних земель, донських та турецьких володінь [4, *арк. 14-15*].

11 грудня 1764 р. президент Малоросійської колегії П. Румянцев, якому було доручено керувати Гетьманщиною та Запорожжям після скасування гетьманського правління, теж надіслав до Коша ордер з вимогою подати звіт про виконання Указу 1759 р. про заборону запорожцям відвідувати приазовські землі. При цьому особливу стурбованість він виказав з приводу утисків запорожцями донських козаків [2, *арк. 13*]. П. Румянцев під час Семилітньої війни використовував донські козацькі загони і був про них дуже високої думки, і не випадково зайняв суб'єктивну позицію в конфлікті на їхньому боці.

17 вересня 1766 р. київський та новоросійський генерал-губернатор Ф. Воєйков, посилаючись на інформацію, надану комендантом фортеці Св. Дмитра І. Потаповим, вимагав силоміць вивести запорозьких промисловців з кубанського боку Азовського моря. Потапов доповідав, що донські і запорозькі козаки мають на Чубурській та Єйській косах риболовецькі заводи. На вимоги коменданта фортеці залишити ці місця, надіслані до кальміуського полковника Засухи, до донської старшини та безпосередньо до рибалок, останні відповіли відмовою. Тому Воєйков доручив Кошеві надіслати військову команду на чолі з "справним та надійним чоловіком" в Приазов'я для евакуації промисловців з кубанських кіс. В цей час для російської адміністрації виникнення міжнародних ускладнень (перш за все у відносинах з Туреччиною) було дуже небажаним, що

й відобразилось згодом у повторному листі Воєйкова в Кіш: перебування запорожців на Єйській та Чубурській косах, за словами генерал-губернатора, "легко спричинити може до неприємного з Портою роз'яснення". Наприкінці ордера Ф. Воєйков наказав "і надалі в бар'єрних місцях ніяких найменших поселень та риболовецьких промислів заводити заборонити" [2, *арк. 20*].

Восени 1767 р. проводилося за Указом Катерини II межування земель Війська Донського з сусідніми територіями. Обер-квартирмейстер Андрій Медер, якому була доручена ця справа, прибув у вересні 1767 р. до Приазов'я. Запорожці, посилаючись на те, що розмежування 1746 р. було проведене без письмових свідоцтв, зажадали, щоби землі між Доном і Кальміусом не закріплювались за донцями, "адже ці землі ще з Військом Запорозьким в спорі". Посилаючись на отриману від Сенату Інструкцію та на Указ 1746 р. Медер відмовив запорожцям, оголосивши Кальміус "дійсним кордоном між військами Донським та Запорозьким", а надіслану для участі в роботі межової комісії кальміуську старшину відправив додому. Також Медер зазначив "щодо показаної старовинної по річку Дон границі, то цю справу без повеління Державної військової колегії" розглядати не може [5, *арк. 1-1 зв.*].

В складі комісії А. Медера знаходились донські старшини Максим Федотов, Василь Пушкарьов та Андрій Юдін. Під час межування в гирлі Кальміуса вони зажадали знищення на лівобережжі цієї річки наново побудованих після 1763 р. запорозьких зимівників, риболовецьких та спетщицьких заводів, двох шинків тощо. Кальміуський полковник у рапорті в Кіш зазначив, що частина цих житлових та господарчих будівель належала самовільним козакам, які "таємно без білетів Донського Війська на приморські коси та в інші місця човнами, каюками та на возах в'їзжають для промислів; і таємним підвозом горілкою та іншим торгують, та з придбаною рибою, з горілкою та з іншим човнами плавають, а в степу за здобиччю звіриною знаходяться" [2, *арк. 23-23 зв.*]. Тим часом кальміуський полковник відзначив, що заможна запорозька старшина (зокрема, вже добре нам відомий П. Велегура) тримав у гирлі Кальміуса риболовецькі заводи "з дозволу донських старшин". Крім того, запорожці зазначали, що на Ляпіній косі "ні за чим донських козаків немає і вона порожньою завжди знаходиться" [2, *арк. 23-23 зв.*]. Все ж запорозькі будівлі були розкидані та виведені за Кальміус.

Не отримавши рапорт про виконання Ордеру 1766 р. про невхід в бар'єрні землі та отримавши інформацію про перебування там запорожців, Ф. Воєйков 28 вересня 1767 р. надіслав до Коша документ аналогічного попередньому змісту. Міжнародна ситуація на той час дуже накалилася і російська адміністрація набагато серйозніше поставилась до порушення запорожцями норм Бєлградської угоди 1739 р. Не менш серйозно поставився до цього і кошовий отаман – П. Калнишевський, котрий 3 жовтня 1767 р. надіслав кальміуському полковнику Івану Чардаку ордер, в якому зазначив: "вам, пане полковнику із старшиною, наказуємо одразу по отриманні цього ордера взяти з собою потрібну кількість козаків і за море на ... Чубурську та Єйську коси відправитись; усіх запорожців, що перебувають там на рибних добичах, відправити в належні їм тутешнього володіння місця" [2, *арк. 22*].

10 жовтня військовий дяк Гаврило Колпаков надіслав до Кальміуської паланки промеморію з інформацією про затримання станичним отаманом Маноцької станиці трьох безпаспортних запорожців "на задонському боці" Цих заарештованих козаків передали в руки кальміуського полковника згідно з указом 1759 р. для подальшої передачі в Кіш для визначення їхньої провини [2, *арк. 24*]. З матеріалів допиту стало відомо, що вони знаходились на задонських землях з підговору запорозької старшини систематично, займаючись полюванням [2, *арк. 34-36 зв., 50-50 зв.*].

Те, що запорожці у цей час масово відвідували "заморські коси" є безсумнівним фактом. За непрямими даними відомо, що відбувалось це з відома кальміуської старшини. Так, відомий факт перебування влітку-восени 1767 р. кальміуського паланкового осавула

Івана Кулика в бар'єрних землях, де він стягував із запорожців та інших прибулих туди для промислу осіб грошові збори [6, *арк. 2-3*]. Звичайно, що такі дії старшини були незаконними, однак інформація про них дуже рідко доходила до Коша і тим більше до вищих інстанцій. Спостерігається подвійна гра паланкових владців – до Коша вони пишуть про успішне викорінення самовільних рейдів на Єю, а самі тим часом збирають на цих теренах гроші з рибалок.

Тим не менш, 21 лютого 1768 р., а згодом і 5 червня того ж року, Ф. Воєйков надсилає до Коша нові ордери, в яких схвалює дії старшини, скеровані на не припущення відвідування козаками бар'єрних земель, та вимагає продовження таких дій і надалі [2, *арк. 37, 37 зв., 50-50 зв.*]. Тим часом 11 квітня з Кальміуської паланки полковник І. Чердак надіслав до Коша інформацію про влаштований ним рейд на Єйську та Чубурську коси. Відправлений туди на чолі команди паланковий осавул спалив курені та шалаші, зігнав запорозьких козаків з бар'єрних земель. Серед затриманих виявились і донці – було складено їхній перелік – загалом 17 осіб з різних станиць [2, *арк. 43-45*]. Виходить, що як запорозькі, так і донські козаки перебували в бар'єрних землях. Як бачимо, донська старшина скаржилась до вищих інстанцій на запорозьку, і навпаки, з метою дискредитувати в очах центральної влади суперника у боротьбі за землі та води Приазов'я.

Влітку 1768 р. кальміуські запорожці спробували за посередництва військового осавула Федора Білого переконати Кіш у тому, що "на цьому боці Азовського моря, якщо на Єйській та Чубурській косі заборонити рибалити, то добуватись немає де", і взагалі "по цьому боці моря гідних для рибальства місць бракує". На це прохання Кіш наклав резолюцію: "щоб вони (кальміуські козаки. – *В. П.*) ані таємно, ані явно на вище писані коси для добичі рибної не їздили, а мали вони ту здобич на цьому боці моря в належних їм відведених місцях" [2, *арк. 52-53*].

На тлі таких подій значно погіршились взаємини між запорожцями та донцями. В умовах назрівання російсько-турецької війни в Кальміусі відчутною стала нестача хлібу та інших продовольчих товарів, а також знарядь, потрібних для рибальства. Ці товари подорожчали в цей час і в Бахмуті. За рапортом кальміуського полковника С. Чалого стає відомо, що на Дону взагалі заборонено продавати запорожцям хліб та рибальські знаряддя. С. Чалий просив, щоби Кіш вплинув на донську старшину і відкрив можливість запорозько-донської торгівлі, але у зв'язку із подальшими подіями це питання було знято із порядку денного [7, *арк. 52-52 зв., 55, 55 зв.*].

Ситуація докорінно змінилася в жовтні 1768 р., коли виникла небезпека татарського нападу на запорозькі землі. Кіш наказав евакуювати Кальміуську паланку та усе населення цих земель на Самару: "усім козакам рибалкам та тим, що живуть у зимівниках та мають худобу" [7, *арк. 50*]. На цей ордер кальміуський полковник своїм рапортом повідомив, що частина козаків відмовилась від переселення на Самару, зазначивши, що "якщо там їм належить пропасти, то так само і тут нехай пропадуть" [7, *арк. 54*]. Ця частина кальміуських козаків, скоріше за все, стала основою так званих "малоросійських слобід", які виникли при гирлі Міусу у 1769 р. [16, *с. 51*] і про які згадує у своєму "Щоденнику..." академік Гільденштетт [14, с. 209]. Козаки ж, які підкорились наказу старшини, доповідали згодом у Кіш про великі проблеми з перевезенням церкви Св. Миколая, з облаштуванням на новому місці, з отриманням харчів для худоби. Цікавим є той факт, що паланкове керівництво не було розформоване із втратою території, але й розпочало побудову тимчасового паланкового центру [7, *арк. 59, 59 зв., 69-70*]. Проте на час активних бойових дій освоєння приазовських земель призупинилося – тільки у 1771 році запорожці отримали змогу знову зайняти кальміуські землі і відновити свою присутність на Єї та Міусі.

Отже, протягом 1746–1768 років запорозьке козацтво продовжило освоєння приазовських земель. Українське козацтво не тільки закріпилось над Кальміусом, але й претендувало на його лівобережжя аж до Дону. Сезонна присутність запорожців за-

фіксована і на кубанських землях – тут, на Чубурській та Єйській косах, були багаті рибальські угіддя, а кубанські степи славились дичиною. Мине ще чверть століття і запорожці отримають ці землі офіційно – розпочнеться новий етап освоєння українцями Приазов'я.

Джерела та література

1. Російський державний військовий історичний архів. – Ф. 20. – Оп. 1/47. – Спр. 364.
2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 72.
3. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 145.
4. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 153.
5. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 212.
6. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 214.
7. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 226.
8. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1321.
9. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2687.
10. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2839.
11. *Андриевский А.* Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743–1767 гг.) // ЗООИД. – Т. 17.
12. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. – К., 2000. – Т. 2.
13. *Голобуцький В.* Запорозька Січ в останні часи свого існування 1734–1775. – К., 1961.
14. Дневник Путешествия в Южную Россию академика С.-Петербургской Академии Наук Гильденштадта в 1773–1774 гг. // ЗООИД. – Т. 11.
15. *Мицик Ю.* З джерел до історії Нової Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 2. – 1996.
16. *Пірко В.* Кальміуська паланка // Схід. – 1999. – №6.
17. *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2.
18. *Эварницкий Д.* Сборник материалов для истории запорожских козаков. – СПб., 1888.

ДОДАТКИ

№1

1753 р., не пізніше червня 12. – Указ Сенату до малоросійського гетьмана Кирила Розумовського про недопущення перебування запорозьких козаків в землях Війська Донського та на кубанському боці Азовського моря. – ЦДІАК. – Ф. 269. – Оп. 1. – О. з. 1321. – Арк. 1-1 зв.

Получено 1753 года июня 12.

Божею милостью мы, Елизавета Первая, императрица и самодержица всероссийская и проч, и проч, и проч.

Высоко и благо угожденному нам любезно верному нашему подданному Малороссийскому, войска Запорожского и обеих сторон Днепра гетману действительному камергеру, академии наук президенту, нашей гвардии измайловского полка подполковнику и кавалеру графу Кириллу Григорьевичу Разумовскому и всему войску Запорожскому наше императорское милостивое слово.

Посланною к вам из нашей коллегии иностранних дел от 14 ноября 1751 года грамотою по представлению от войска Донского велено, заехавших на кубанскую сторону в турецкие границы для рыбных ловель кальмиюских запорожских козаков, буде они там обретаются, немедленно выслать, за сей их туда, також и в дачи войска Донского допуск, кальмиюскому полковнику надлежащий штраф учинить, и впредь такие на

кубанскую сторону и в дачи войска Донского въезды запорожцам не токмо накрепко под тяжким штрафом запретить, но и приказать за ними прилежно смотреть, чтоб они по их известному своевольству, того отнюдь не чинили, и о том кошевому Запорожскому атаману вам от себя наикрепчайше подтвердить, по которой грамоте о исполнении, хотя вы Запорожского кошевого с старшиною ордеровали, как о том листом вашим от 24 декабря 1751-го года знать дано, но как видно не прилежное в том от кошевого и старшины смотрение имеется [...]. С подчиненными их поступается, потому что [...] из приложенной при сем копии с отписки войска Донского от 18 генваря сего года в нашу коллегию иностранных дел присланной усмотрено, будто разные запорожские разных куреней козаки прошлого года летом и в осень паки на кубанской стороне Азовского моря в неуказных к их добычам местах для рыбных ловель по отписке кальмиюского полковника Чюба с данными им от него билетами находились, також что и ныне тамо запорожцов множество без съезду находится, иже нам зело не угодно слышать; того ради повелеваем вам нашему гетману от себя, запорожского кошевого с старшиной наистрожайше ордеровать, чтоб они вышеписанному полковнику Чюбу за учиненной им на кубанской стороне яко в чюжие неуказные, и весма непозволенные места козаков отпуск, ежели то в самом деле найтися может // неотменно надлежащей по их обыкновению штраф учинили, и находящихся ныне там запорожцев немедленно оттуда выслать [...] они сами собою без позволения командирского туда ездили то их, а буде с позволения, то тех, кто их отпускал неотменно же за такое своевольство наказать и чтоб впредь они, запорожцы, на кубанскую сторону и в прочие запрещенные места не ездили, а командиры их не отпускали, и таких своевольств отнюдь не чинили, в том за ними кошевому атаману и старшине наиприлежнейшее и крепкое смотрение иметь под опасением нашего высочайшего гнева и тяжкого наказания. А на требование войска Донского буде впредь запорожцы с кубанской стороны приезжие в Черкасске явятся, что с таковыми чинить, какова о том оному войску из нашей коллегии иностранных дел от сего ж числа в резолюции грамота послана, к оной для ведомства вам прилагается при сем копия. В Москве июня в 11 день 1753 года

По ее императорского величества указу
Граф Алексей Бестужев-Рюмин
Граф Михайло Воронцов

№2

1758 р., вересня 30. – Указ Сенату до малоросійського гетьмана Кирила Розумовського про передачу заарештованих на кубанському боці запорожців в Запорозьку Січ для суду. – ЦДІАК. – Ф. 269. – Оп. 1. – О. з. 2687. – Арк. 1-1 зв.

Божею милостью мы Елизавета Первая, императрица и самодержица всероссийская и проч, и проч, и проч.

Высоко и благоугожденному нам любезно верному нашему подданному Малороссийскому, войска Запорожского и обеих сторон Днепра гетману, действителному камергеру, Академии наук президенту, нашей гвардии измайловского полка подполковнику и кавалеру, графу Кириллу Григорьевичу Разумовскому и всему войску Запорожскому наше императорское милостивое слово.

В нашем правительствующем Сенате по доношению в военной коллегии и в оной по отпискам войска Донского представлено: посланным де к тому войску нашими из Коллегии иностранных дел в 1753 году грамотами велено. Первое июня от 11 дня: ежели запорожцы с кубанской стороны впредь приезжие в Черкасске явятся, то их де для недопущения туда и в прочие непозволенные места ездить к надежащему за своеволь-

ные их поступки показанию отсылать по команде в Сечь Запорожскую с письменным известием к кошевому атаману со старшиною за караулом. И о том уведомлять вас, нашего гетмана; второе октября от 27 числа. Как явившихся в Черкасском бывших в кубанской стороне на Ейской косе трех человек, так и впредь приезжающих с кубанской стороны из неуказанных мест запорожцев по силе вышеписанной нашей грамоты отсылать же им прямо от себя в Сечь Запорожскую за караулом. А понеже де военной колегии довольно известно, какое от Черкасского до Запорожской Сечи неближнее расстояние и что большею частью там степные места состоят, чего ради и принуждено будет для препровождения таковых противников в недопущение в пути до какого чаемого препятствия или и вреда при безопасном немалом канвое отправлять, всему может войску Донскому воспоследовать не без мало трудности. Однако велено тех явившихся в Черкасске запорожцев трех, ежели они поныне никуда не отправлены, то отправить их в Сечь Запорожскую немедленно. А дабы впредь те донские козаки от излишних до Сечи Запорожской препровождений уволены были, а препровождали бы только до Кальмиюса, где для отправления в Сечь те запорожцы тамошним полковникам отдаваны быть могут о том требовали указу. Определено и посданным из нашего правительствующего Сената в ту военную коллегию указом велено означеных пойманных беглых запорожцев при той отсылке в Сечь донским козакам за своим канвоем провожать только до Кальмиюса; а на Кальмиюсе отдавать для препровождения до Сечи находящимся в том месте тех запорожцов полковником при письменных известиях: а дабы означенный полковник тех запорожцев принимал и отсылал в Сечь повелеваем вам, нашему гетману, учинить наикрепчайшее подтверждение. В Санкт Петербурге сентября 30 дня 1758 году.

№3

1758 р, грудня 23. – Лист київського генерал-губернатора до кошового отамана Григорія Федорова зі старшиною про заборону запорожцям відвідувати кубанський бік Азовського моря. – ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – О. з. №72. – Арк. 2, 2 зв.

Ее императорского [величества] самодержицы всерос[сийской] войска Запорожского низового вы[соко] благороднейшему и высоко почтеннейшему господину кошевому атаману Григорию Федорову со старшиной.

Сего декабря 22 числа из присланного войска Донского от войскового атамана господина Ефремова при письменном сообщении нарочно посланного на Кубань козака Дмитрия Киселя о тамошних обращих доезда усмотрено кубанского сераскера Сеадет-Гирея домогательство, дабы находящиеся на речки называемой Еи в их дачах для рыбной ловли войска Запорожского козаки оттоль из кос их владения к тому ж, и что к ним купленные грузинские и армянские ясыри из Кубани побеги чинят, были сведены; ежели ж оные запорожские козаки не выедут и в самовольности своей там находится будут, то он может для згону их послать на Ею нарочную команду; и потому обстоятельству вам [...] кошевому атаман из старшиною // [...] ли кто войска Запорожского показал [...] для рыбной ловли находятся [...]х козаков и с тех мест как чрез ни[...] посланную команду в российские места в принадлежащие к войску Запорожскому дачи выслать и наикрепчайшим образом беглых из Кубани грузинских и армянских ясырей видом не принимать, дабы чрез то напрасного затруднения и конфуза происходить не могло; и о получении сего так же и какое исполнение учинится, о том в киевскую губернскую канцелярию рапортовать.

Киев 23 декабря 1758 года

№4

1764 р., грудня 11. – Ордер київського генерал-губернатора і президента Малоросійської колегії П. Румянцева до запорозького військового судді Головатого про виконання постанов уряду щодо заборони запорожцям ловити рибу на неналежних їм татарських, донських та бар'єрних територіях. – ЦДІАК. – Фонд 229. – Оп. 1. – О. з. №72. – Арк. 13.

Получен 1764 году декабря 26.

Ордер войска низового Запорожского господину правящему в Коше войсковому судье Головатому, войсковым старшинам, куренным атаманами и всему товариществу.

В прошлом 1759-ом году от Малороссийской Генеральной воисковой канцелярии чтобы запорожские козаки на здешнюю сторону Азовского моря на приморские косы и на кубанскую сторону для рыбных ловель не ездили, а напротив того, бывая на крымской стороне и в барьере рыбною ловлею пользовались, смиренно и в одних своих дачах, и в определенные войску Донскому не входили и тем им не причиняли притеснения, писано было в Кош Запорожский, а учиненное тому какое исполнение неизвестно. Того ради с получения сего от Коша меня уведомить, что по тому исполнено и в каком выше писанные места от Сечи расстоянии, не бывают ли ныне запорожские козаки в тех странах для того промысла, и на какие именно для речной ловли места права запорожских козаков простираются.

Петр Румянцев "11" декабря1766 года.

№5

1767 р., вересня 17. – Ордер київського генерал-губернатора Ф. Воєйкова до кошового отамана П. Калнишевського про заборону запорожцям ловити рибу та перебувати на кубанському боці Азовського моря і в дачах війська Донського. – ЦДІАК. – Фонд 229. – Оп. 1. – О. з. №72. – Арк. 20, 20 зв.

Получено сентября 28(?) 1764 году №242

Высокоблагородный и высокопочтенный господин войска Запорожского кошевой атаман со старшиною.

В высочайшем ее императорского величества рескрипте от 18 августа сего 1764 года ко мне присланном, подписанному в оном генерала-майора и крепости святого Дмитрия обер-коменданта Потапова рапорт объявлено: что по полученному им известию о находящихся на Чубурской и Ейской косах лодках с людьми требовал он Потапов от воисковой войска Донского канцелярии и от Запорожского козачьего полковника Засухи, чтоб те лодки и рыболовные снасти конфискованы, рыбные в тех местах промышленники наказаны, а имевшиеся там землянки, яко видимые селения в запрещенных трактатами местах, разорены и навсегда истреблены были; и хотя при том посланной команде велено было помянутых промышленников, а особливо запорожцев с тех мест сослать, но они по оказании грубости и упорства объявили: что без позволения команды не съедут; и потому рескрипту велено мне к вам, господину кошевому атаману, с нарочным писать, с тем чтоб вы не только тех промышленников с означенных мест сошли, и должное наказание учинили за их грубости и упортсва, но и строжайше запретили о невъезде впредь в запрещенные трактатами места, тем паче, что и сие самое родить может легко неприятное с Портою изъяснение; хотя ж из другого оного ж генерал-майора Потапова рапорта и видно, что оные селения уже сожжены, однако предписано при том вам, господину кошевому атаману, подтвердить, чтоб вы весьма строго запретили запорожцам заводить в барьерных местах новые селения, и

в противном случае хотя за малые построения и промыслы ослушников // жестоко наказывать, а рыболовныя снасти конфиск[овать;] во исполнение которого рескрипта имеете вы по по[лучении] сего выбрать из старшин войска Запорожског[о] исправного и надежного человека с надлежащим число[м козаков], вышепоказанныя урочища в Чубурскую и Ей[скую] косы отправить немедленно, и велеть наиточней[ше] осмотреть, не производятся ль еще запорожскими ко[заками] в выше объявленныхъ, или и в прочих где-либо по изве[стию] вашему таких же барьерных местах рыболовных промыслов: и нет ли где подобных тому селении[ев,] где оное наидется, то велеть тот час землянки, и другия какие-либо приюты разорить без остатку, [и во все] истребить, а лодки и все при том рыболов[ныя] снасти, сколько б их ни было, конфисковать, и всех [оных] промышленников с тех мест сослать, [про дерзость] оным, равно как и тем кои в выше показываемых запрещенных местах , то есть на Чубурск[ой и Ейской] косах сделать землянки завели было новы[е селения] и производили рыбные промыслы, и сверх тог[о в высылке] их оттуда не только не сделали должного исп[олнениия,] но еще оказали грубость и упорство, учинит[ь наказание] без упущения, и впредь запорожским козак[ам в] бариерных местах никаких и малейших селений и рыболовных промыслов заводить наистрожайше запр[етить,] ежели ж и за оным запрещением отважится кто из запорожских же козаков в тех же барьерных мест[ах] завесть хотя малые селения, и рыболовные промыслы, таков[ых] ослушников жестоко наказывать, и пока по сему вам[и исполнено] будет, то ныне о получении сего, а во свое врем[я однако ж] непродолжительно, и о действительном исполнении с нарочным ко мне рапортовать.

Вашего высокоблагородия охотный слуга Федор Воейков, Киев 17 сентября 1767 года.

№6

1767 р., жовтня 11. – Донесення кальміуського полковника Ивана Чердака до Коша про виселення запорозьких промисловців з лівого боку Кальміусу донськими козаками та з проханням надіслати резолюцію щодо дій запорожців, які порушують кордони вольностей. – ЦДІАК. – Фонд 229. – Оп. 1. – О. з. №72. – Арк. 23-23 зв.

Ее императорского величества Войска Запорожского низового вельможному высокородному господину атаману кошевому Петру Ивановичу его вельможности Калнишевскому с высоко почтеннейшими войсковыми старшинами, и господами куренными атаманами в Кош Войска Запорожского низового покорное доношение.

От Войска Донского из Канцелярии войсковых дел в паланку Кальмиюскую сего течения (!) 3 дня присланным через бывшего войскового есаула Алексея Каршина сообщением, по представлению в оную канцелярию находящихся при господине генерал-квартирмейстере лейтенанте Медере для показания владелых войска Донского земель старшин Максима Федотова, Василя Пушкарева, и Андрея Юдина требовано имеющие с више усть-Кальмиюса во владелых войском Донским землях на ляпиной косе запорожских козаков Велегуры с товарищами заведенных строений, неводничьих и спетничных заводов, да два кабаки, в коих горячее и виноградное вино продается, и накошенное в скирдах и копнах на вершинах речки Грузского Еланчика сенокосил состоявшейся высочайшей ее императорскаго величества из правительствующего сената прошлого 1746 года мая 12 (!) запретительной о том грамоты, все оное до единова сломав и в ваши дачи за Кальмиюс свесть, а тех запорожских козаков, кои тое дерзновение в противность оной грамоты учинили по законам штрафовать; почему того ж числа к оным же делам от здешней паланки писано, что по забратой из паланки справке явилось, и еще до получения вышезначашего из сообщения от стороны здешней и определенного от войска Донского помянутого старшины Каршина то заведенное

во владелых войска Донского местах на Ляпиной косе строение сломано, и накошенное на вершине речки Грузского Еланчика сено в здешние дачи сведены, так же и последнее все до единого, как то и шнковой один сарай, в коем только горячее вино;// продавалось, разброшенно, и свезено на сию сторону Кальмиюса быть имеетъ, а за учиненное в противность высочайшего повеления дерзновение запорожские козаки штрафованы, и впредь воздерживаны, и отнюдь до того не допускаемы от паланки Кальмиюской могут быть; а понеже таковым здешним козакам самовольным образом в неповеленных местах усилуючимся, хотя неоднократно по силе имеющихся от Коша войска Запорожского низового в паланке здешней многих ордеров в том запрещение от нас чинится, но они не только в том слушать не хотят, но и еще тайно без билетов за промыслами Донского войска на приморские косы и другие места лодками, каюками и на возах въезжая, для промыслов: И как выше писано со строивших шинки и тайным подвозом горилкою И прочим торгуют, как-то многих с натоваренными рыбою лотками, с горилкою и прочимъ, а на степу за добычею звериною заходящих без пашпортних козаков реченным старшиною Каршиным арештовано и сюда в паланку присылаемо было: сим себе тяжкие наносят убытки, а командам излишнее затруднение, напрасные клопот и неспокойство: выше писанный же Велегура все до единого выстроенные на Ляпиной заводы разбросав, переносить сюда имеет: и при том объявляем, что он не только находился тамо с дозволения донских старшинъ, а особливо что тая коса не далече от его зимовника и никаких на оной ни за чем донских козаков нет, и пустою всегда находится; о чем вашей вельможности с покорностью нашею о выше писанном представляю. Как с помянутыми самовольно и тайно в донские места въезжающими, поступитъ, и по тому присланому козакам в противность высочайшего веления и войсковых ордеров дерзновение каковой штраф учинитъ, високомилостивою резолюциею снабдитъ нас нижайше просим, и при сем в Кош войска Запорожского низового надписанная о помянутых делах промемория через реченного Велегуру посылается.

Полковник Кальмиюский Иван Чердак со старшиною. 1767 году октября 11.

№7

1767 р., жовтня 20. – Промеморія Канцелярії військових справ Війська Донського до Кальміуської паланки про передачу трьох затриманих на кубанському боці Азовського моря запорожців для слідства до Києва. – ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – О. з. № 72. – Арк. 24.

Получено 1767 году ноября "7"

Войска Донского из Канцелярии войсковых дел войска Запорожского низового в Кальмиюскую паланку.

Посланы при сем при особливо запечатанном на имя господина генерала-аншефа, кавалера и Киевской губернии генерала-губернатора Федора Матвеевича Воейкова конверте присланные при рапорте к войску Донскому с Дона Маноцкой станицы от станичного атамана и козаков, пойманных на задонской стороне без письменных видов низового запорожс[кого] войска козаки: Антон Сидоров сын Сухой, Василий Матвее[в] сын Карсун да Петр Харитонов сын Курочка, которых в силе присланной к войску Донскому высочайшей ее императорского величества из государственной военной коллегии прошлого 1758 года октября от 26 по указу правительствующего Сената грамоты имеет оная паланка, приняв от посланных конвойных козаков с распискою за крепким и безопасным караулом при том запечатанном конверте отправить прямо в Киев к именованному господину генерал-аншефу и тамошнему генерал-губернатору и кавалеру Воейкову. И по привозе туда отдать в Киевской губернской канцелярии немедленно.

Октября 20 дня 1767 году. На подленном тако: Сидор Кирсанов; войсковой наказной дьяк Гаврила Колпаков. Подлинно свидетельство кальмиюский писарь Василий [...]

№8

1767 р., жовтня 3. – Чернетка ордеру Коша до кальміуського полковника Івана Чардака про виведення запорожців з кубанського боку Азовського моря. – ЦДІАК. – Ф.229. – Оп. 1. – О. з. №72. – Арк. 22.

Господину полковнику кальмиюскому ИвануЧердаку со старшиною ордер.

Получен в Коше войска Запорожского низового прошедшего сентября 28 дня от господина генерал-аншефа, Киевской губернии генерал-губернатора и кавалера Федора Матвеевича Воейкова по высочайшему ее императорского величества рескрипту о высылке находящихся на добычах рыбных в Чубурской и Ейской косах запорожских козаков ордер: с оного прилагаю точную за справкою копию; вам, господин полковник з старшиною, повелеваем по получении сего зараз взять с собою пристойное число козаков, за море на выше писанные Чубурскую и Ейскую косы съехать, находящихся там на рыбных добычах козаков всех в принадлежащие им здешнего владения места выслать. Ежели сыщутся какие выстроенные ими на тех Чубурской и Ейской косах добывающими запорожскими козаками[1] курени либо землянки, позарывать[2] сжечь,а землянки позаривать и по действительном сего исполнении, и что там происходит будет[3].

1767? года октября 3.

№9

1768 р., червня 5. – Лист київського генерал губернатора Ф. Воєйкова до Коша про отримання звіту щодо виселення козаків з кубанського боку Азовського моря та відомостей про затримання в бар'єрних землях донськими козаками запорожця Івана Жиряка. – ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – О. з. №72. – Арк. 50-50 зв.

Получен июня 19 д 1767(!) году №179.

Его высокоблгородию Калнишевскому.

Высоко благородный и высоко почтенный господин войска Запорожского кошевой атаман со старшиною.

На два ваши рапорта от 10 минувшего, коими представляете, а именно первымъ: что в силе моего ордера от 28 сентября прошлого 1767 года полковнику Кальмиюскому со старшиною ордер дан был с пристойным числом козаков отправиться в барьерные земли для осмотра на Чубурской и Ейской косах нет ли промышляющих рыбною ловлею козаков, и если сыщутся, оных в принадлежащие им места немедленно выслать, а выстроенные курени либо землянки до основания разорить; во исполнение которого от кальмиуского полковника отправлен был есаул кальмиуский еще прошлою осенью с пристойным числом козаков которой всех в помянутых местах найденных у рыбной добычи козаков со всеми их збруями до единого человека, коим именной список оттуда выслал, и что кальмиускому полковнику приказано впредь частые туда при надежных

[1] *Далі закреслено* какие их.

[2] *Далі закреслено* оные до основания.

[3] *Далі закреслено* неукоснительно в Кош репортовать.

старшинах разъезды посылать, для высылки всех тех козаков, кои вновь отважиться хотели б для рыбной добычи туда прибыть. А при втором приложена сказка козака брюховецкого куреня Матвея Рудого о уводе бывшими для добычи зверя на Ейской косе донскими станицы Маноцкой козаками запорожского козака Мышастовского (!) куреня Ивана Жиряка, которой и доныне неведомо где содержится, и 1-ого в резолюцию не наход[...]а пробую высылку козаков из помянутых барьерных мест и данный приказ о посылке от Кальмиуской паланки частых туда разъездов для недопущения козаков в противность трактатовъ // на барьерной земле рыбной добычей промышл[яют,] а по второму касательно увезенного донцами запорожского козака Ивана Жиряка от меня куда надлежит в следствие содержания вашего рапорта предложено будет, и что потому воспоследует в свое время вам знать дастся.

Вашего высокоблагородия охотный слуга Федор Воейков. Киев 5 июня1768 году.

№10

1768 р., липня 30. – Розписка купця фортеці Св. Дмитра Ростовського в тому, що він отримав відшкодування збитків, заподіяних осавулом Кальміуської паланки Іваном Куликом. – ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Од. зб. 214. – Арк.

1768 году июля 30

От меня ниже подписавшегося дана в войсковой суд войска Запорожского низового канцелярию расписка, в том, что за забратые есаулом кальмиюским Иваном Куликом по той стороне Азовского моря с работников моих из лодки принадлежалые к ней припасы, через что пропалую самую лодку по приговору в Коше войска Запорожского низового я во удовольство себе принял есаула Кулика денег двадцать семь рублей с полтиною, и что уже впредь за сию претензию более искать я и никто другой не будет, в том на сей росписи [...] своеручно подписуюсь.

Ростовской крепости купец Иван Кондратьев подписался.

В. І. Мільчев

ЗАПОРОЗЬКІ ОСЕРЕДКИ В ТУРЕЦЬКИХ ВОЛОДІННЯХ У ПЕРШЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ ПО ЛІКВІДАЦІЇ СІЧІ

4 червня 1775 р. російським урядом було вдруге й остаточно ліквідовано Запорозьку Січ. Було знищено оригінальний устрій козацької автономії, здійснено поглинення Запорозьких Вольностей Російською імперією, підірвано самі основи запорозького способу життя. Ліквідація Війська Запорозького Низового у 1775 р. відбулася не спонтанно. Вона була не тільки зумовлена всім плином історичного розвитку Російської імперії впродовж XVIII ст., але й ідейно обґрунтована та організаційно підготовлена урядовцями Російської імперії за часів перебування на престолі Катерини II. Головною причиною цього кроку стали тривалі поземельні конфлікти Війська з імперськими військово-землеробськими поселеннями (Новою Сербією, Новослобідським козацьким полком, Слов'яносербією та Українською лінією), а згодом адміністративно-територіальними одиницями (Новоросійською губернією) та Військом Донським, які тяглися ще з 1740-х років. Під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. військова старшина на чолі з кошовим отаманом Петром Івановичем Калнишевським заходилася надзвичайно успішно викидати зайд із загарбаних військових земель та заселяти їх військовими посполитими і сімейними козаками. Звісно ж, російські можновладці не могли дозволити подібної колонізаційної активності та після успішного завершення війни, після того, як потреба у військовій службі запорожців відпала, доклали максимум зусиль для відновлення порушеного козаками status quo.

Питання про необхідність ліквідації Січі або, як мінімум, арешту її вищого керівництва стало на порядку денному у квітні 1775 р., коли з Києва було отримано реляцію фельдмаршала Петра Рум'янцева-Задунайського відносно намірів кошового отамана П. Калнишевського перейти разом з усім військом у турецьке підданство. На засіданні Ради від 27 квітня 1775 р. питання було поставлено вельми жорстко: запросити кошового до столиці нібито у справі розгляду претензій Запорожжя на зайняті під Новоросійську губернію землі. Калнишевський через якісь обставини їхати до Санкт-Петербурга не схотів. Зважаючи на це, до столиці терміново було викликано П. Рум'янцева, і на черговому засіданні Ради 7 травня 1775 р. було вирішено зайняти всю територію Запорожжя, заарештувати всю січову верхівку, а в перспективі й взагалі розпустити Військо Запорозьке Низове. Григорій Потьомкін при цьому наголосив на тому, що це зручніше буде зробити силами 10 полків регулярного війська, яке повертається з театру минулої війни, а також з доданням певної кількості іррегулярних команд (донських козаків, калмиків та ін.) [19, *арк. 290, 294 зв., 296*].

Отже, долю Запорозької Січі було вирішено. Залишалося втілити план її ліквідації у життя. Для цього необхідно було знайти сумлінних та відповідальних виконавців. Звісно ж, що ними мали стати вищі офіцери, які мали значний військовий досвід. Згідно з наказом, отриманим наприкінці травня 1775 р. зі столиці, це завдання покладалося на тимчасового (замість П. Рум'янцева) головнокомандувача російськими військами на Півдні (1-ї та 2-ї армій) генерал-поручика Олександра Прозоровського та на генерал-поручика Петра Текелію.

Сили, які були задіяні у військовій операції з ліквідації Війська Запорозького, хоча й були досить значними – до 40 000, але ж не були спрямовані саме на Січ. Своїм головним завданням російські командири небезпідставно вважали опанування всієї території Запорожжя, а не його столиці – захоплення паланкових центрів та решти крупних населених пунктів. Відтак, вказана цифра показувала загальну кількість російських вояків, що стали залогами у запорозьких слободах, зимівниках та містечках.

Коли вранці 4 червня 1775 р. угруповання російського війська під командуванням П. Текелії підійшло до Січі, воно складалося з одного ескадрону Сербського гусарського полку, полковим командиром в якому довгі роки був Текелія, та з Орловського піхотного полку. Також у їх розпорядженні була російська залога Новосіченського ретраншементу. Цими військами були блоковані всі шляхи з Січі, її форштадт – Гасанбаша, навколишні зимівники.

Диспозиція та дії російського війська не залишали жодних сумнівів у його кінцевих намірах. Запорозькій військовій старшині, яка під час останньої війни з Туреччиною отримала відповідні армійські чини, було запропоновано з'явитися на рапорт до генерала-поручика П. Текелії. Відмова могла розглядатися російським командуванням виключно як державна та військова зрада. Впродовж кількох хвилин на січовому майдані зібралася загальна військова рада, яка проходила у надзвичайно бурхливий спосіб. Кількість козаків, які пропонували чинити збройний опір, була значною, але ж вистачало й таких, хто не вбачав великої біди у тому, щоб підкоритися волі уряду. Не останню роль відіграла й погоджувальна, примиренська позиція більшості січової старшини та духовенства. Трохи більше як через годину брами січової фортеці відкрилися та до П. Текелії з хлібом-сіллю вийшли кошовий отаман П. Калнишевський, суддя, писар, січові діди та курінні отамани разом з рештою січовиків.

Наступного дня – 5 червня 1775 р. – січовики були додатково приведені до присяги на вірність імператриці Катерині II. Подібна ж картина спостерігалась і в інших населених пунктах Запорожжя. У цілому остаточне поглинання Запорозьких Вольностей імперією відбулося без застосування збройної сили. "Ліквідація Запорозької Січі 1775 р.", як прийнято називати цю подію в історіографії, не може розглядатися виключно як військова операція з захоплення козацької столиці. Так само, як не було її завершено з проголошенням "*Манифеста*" Катерини II від 3 серпня 1775 р. Вона розтяглася на кілька місяців та складалася, насамперед, з комплексу заходів, спрямованих на уніфікацію адміністративно-територіального устрою Запорожжя та всіх сторін життя його населення згідно з загальноімперськими нормами. Оскільки саме на П. Текелію була покладена подальша пацифікація та управління Запорожжям після зайняття його території урядовими військами, необхідно з'ясувати, в чому ж саме полягали його дії впродовж наступних кількох місяців.

Упродовж перших тижнів після окупації Вольностей головна увага П. Текелії була зосереджена на вирішенні долі арештованих кошового отамана П. Калнишевського, військових писаря Івана Глоби та судді Павла Головатого. Протягом наступних двох тижнів їх було відконвойовано до Москви та після нетривалого слідства розкасовано на довічне заслання по віддалених монастирях Архангельської Півночі та Сибіру – Соловецького, Тобольського, Туруханського. Станом на кінець червня було завершено опис головної частини їх майна, яке невдовзі надійшло у казну [14, *арк. 59*]. Туди ж було передано: загальновійськові кошти (скарбницю) у сумі до 150 000 карбованців; військові клейноди; всю вогнепальну зброю, вилучення якої в колишніх запорожців носило тотальний характер; січовий архів. Значну увагу було приділено проблемам реформування адміністративно-територіального устрою Запорозьких Вольностей. Протягом наступного місяця П. Текелією за допомогою підлеглих було складено проект розподілу правобережної та лівобережної частин Запорожжя між Новоросійською та Азовською губерніями, який і було втілено в життя впродовж другої половини 1775 р. Самі паланки від цього часу перетворюються на відповідні повіти [14, *арк. 101-101 зв., 102*]. До кінця літа з метою полегшення збору податків було завершено й перепис населення у всіх запорозьких зимівниках та слободах [14, *арк. 167*].

Влітку 1775 р. П. Текелією було порушено чимало судових справ щодо запорозької старшини за звинуваченнями в грабунках мешканців Новоросійської губернії [14, *арк. 167-168*]. Під його ж безпосереднім контролем знаходилися заходи поліцейсько-репресивного характеру. Так, у вересні-жовтні 1775 р. особисто Текелією розслідувалися справи про поширення серед запорожців чуток відносно війська отамана Метелки, яке нібито йде невідомо звідки заради відтворення Січі, та у складенні Іваном Карнаухом, вчителем співу при січовій школі, "*пасквільної і бунтівної пісні*" про зруйнування Січі [14, *арк. 279-279 зв., 280, 386-387 зв.*].

Уже на кінець 1775 р. можна вести розмову про ліквідацію, у загальних рисах, оригінального устрою Запорозьких Вольностей російськими урядовцями. Від цього часу запорозька козацька традиція у краї починає поступово відступати під тиском внутрішньополітичного курсу імперії. Значною мірою цьому сприяв і суттєвий відтік запорожців на Очаківський степ, у Буджак, до Молдавського князівства, що спостерігався впродовж всієї другої половини 1770-х рр.

Перші партії запорожців почали "йти до турка" з Січі та з усього Запорожжя вже влітку 1775 р., коли значна частина козаків взяла у П. Текелії білети для проїзду на "очаківську сторону", для традиційної риболовлі на лиманах, однак восени назад не повернулася. Навесні 1776 р. ситуація повторилася. Кілька тисяч запорожців, які скупчилися в різних місцях Очаківського степу (за різними даними – від 2 до 8 тисяч), від цього часу стали серйозною проблемою у відносинах між Російською та Османською імперіями.

Дійсно, перехід козаків на турецький бік неабияк стурбував російських можновладців. Віце-президент Військової колегії князь Г. Потьомкін взяв справу під особистий контроль. На його вимогу військове командування і цивільне начальство Азовської та Новоросійської губерній розпочали серед втікачів агітацію за повернення їх у російське підданство. Палітра агітаційних прийомів була дуже широкою – від батога до пряника включно. Російські розвідники з числа таких же колишніх січовиків об'їжджали всі місця перебування запорожців на Очаківському степу, зустрічалися зі своїми побратимами, вмовляли, переконували, можливо, й погрожували...

Відомості, отримані в результаті подібних місій, без зволікання доставлялися до Г. Потьомкіна при рапортах. Згідно з ними, картина вимальовувалася така. Навесні 1776 р. запорожці обрали собі за полковника козака Ігнатуру*. Переважну більшість забіглих запорожців складали сіромахи, які не мали зброї, коней та не становили серйозної військової сили. Вони осіли здебільшого рибними заводами на узбережжі Чорного моря, Буго-Дніпровського, Березанського, Тилигульського та Дністровського лиманів. Облаштування рибальських кошів було найпростіше – землянки та напівземлянки. Виловлена риба продавалася єврейським купцям із Молдавського князівства, які спеціально приїздили валками на лимани для її закупівлі. Деякі з козаків аргатували при неводах очаківських, акерманських та бендерських турків** [12, *арк. 121-121 зв.*].

Події 1777 – 1783 рр. в постсічовій історії запорожців у турецьких володіннях взагалі відомі лише фрагментарно. Навіть на думку визнаних корифеїв дослідження цієї проблеми, цей час постає аналогом європейських "темних віків" [21, *с. 12-13, 28*]. Причина

---

* Також згадується у тогочасних документах як Гнатура, або Гнат Натура.

** Тут нами використано матеріали "доїзду" колишніх січовиків Григорія Кривецького та Семена Кислицького, які за завданням генерал-поручика О. Прозоровського у грудні 1776 р. побували в Очакові, на Березанському та Тилигульському лиманах з метою збору відомостей про тамтешніх запорожців.

- брак документальних джерел, особливо так званих "его"-джерел. З огляду на це надзвичайно щасливою та своєчасною знахідкою виглядає протокол допитів турецького запорожця Мусія Штригеля*** [8, *арк. 12-14 зв., 17*]. Вміщені в ньому відомості без перебільшення можна назвати унікальними, й не тільки тому, що вони ще не були введені до наукового обігу, а тому, що їх фактографічність дозволяє по-новому подивитися на процеси інституалізації військової організації запорожців під владою османських султанів.

У квітні 1778 р. тодішній очаківський паша Хаджі-Мехмед (з 1780 р. був переведений пашею в Хотин) призначив над всіма козаками, які не перейшли на правий бік Дунаю, отаманом полковника Якима Горба та осавулом Максима Тягуна. Писарем було обрано Мусія Штригеля. Тоді ж, з дозволу згаданого паші, в урочищі Кагалії над Дністром було зведено й військову церкву на честь Покрови Пресвятої Богородиці.

Зрозуміло, що цей центр не об'єднав повністю навіть тих із козаків, які залишилися на лівому боці Дунаю, зокрема у Бессарабії. Квітнем того ж 1778 р. датуються відомості про перебування близько 100 запорожців на півночі цієї історико-географічної області - в м. Сороки (нині повітове місто Республіки Молдова), де вони обслуговували переправу через Дністер, між Сороками та селом Брагою, на іншому, подільському березі ріки, який знаходився у володіннях Речі Посполитої [13, *арк. 197 зв.*]. Очевидно, перебуваючи на цих землях, прямо підпорядкованих молдавському господареві, а не турецьким пашам у Бендерах, Очакові та Хотині, запорожці визнавали саме його юрисдикцію та вважалися такими, що перебувають на службі у господаря.

Одним із лідерів цієї гілки козаків був колишній бугогардівський полковник Іван Сухина, який ще у 1777 р. через конфлікт із місцевою адміністрацією Новопавлівського повіту Новоросійської губернії переселився разом із всім майном, худобою та значною кількістю прибічників спочатку на Тилигул, а згодом, після переговорів з

*** Непересічний життєвий шлях цього козака вартий, аби в загальних рисах познайомити читача з його перипетіями, звичайно ж, винісши його за рамки основного викладення подій, тобто "підрядково". Мусій Штригель (невідомо, чи то було його родове прізвище, чи січове прізвисько) народився у 1751 р. в с. Стецківці Сумського полку, в козацько-старшинській родині. З дитячих років володів грамотою. У віці 17 років утік від батьків на Січ, де вступив до Мишастівського куреня. З початком російсько-турецької війни 1768 - 1774 рр. Мусій був зарахований до запорозької флотилії: воював на Дніпрі, Чорному морі, Дунаї. У 1773 р. потрапив до турецького полону, в якому пробув два роки. Після закінчення війни та взаємного обміну полоненими, Штригель повернувся на батьківщину (1775). Січі вже не було, тож він заступив на службу до "Нововербованого полку" Скаржинського (предтеча Бузького козацького війська). Однак уже наступного дня, отримавши чоботи та підйомні гроші, втік на турецький бік, до Очакова. Оскільки він за часів перебування у полоні вивчив турецьку мову, для нього не склало зусиль оволодіти й грамотою. Перші два роки собі на життя Штригель став заробляти перекладами. Крім цього, добре знаючи пониззя Дніпра, він наймався супроводжувати турецькі судна з Очакова до Нікополя (Микитиного). Впродовж 1778 - 1781 рр. М. Штригель неодноразово міняв місця мешкання, пристаючи до "протовійськових" угруповань турецьких запорожців у самому Очакові, понад Дністром та за Дунаєм. І скрізь (!) обирався писарем, завдяки тому, що був письменний та знав мови. Втім, непосидючий та свавільний характер раз по разу відігравав рокову роль у його житті. Наприкінці 1781 р. він напідпитку "побив глечики" з ватажком очаківських запорожців та був змушений втекти з міста і пристати до гайдамацької ватаги. Під час чергового походу на грабунок до Ольвіопольського повіту навесні 1782 р. його було схоплено російською прикордонною вартою, при переправі через р. П. Буг. Полоненого відправили до Кременчука, де в Новоросійській губернській канцелярії його було старанно допитано. Оскільки М. Штригель був турецьким підданцем, то у вересні 1782 р. його було під конвоєм відправлено до Константинополя, для передачі в руки тамтешнього правосуддя. Подальша його доля нам невідома.

молдавською адміністрацією, далі, вглиб князівства. Саме в Сороках козаки перебували й наступне десятиріччя. Це видно з того факту, що у вересні 1787 р., після початку нової російсько-турецької війни, молдавський господар оголосив запорозьким козакам, які жили в Сороках та її околицях, наказ озброєними збиратися в Ясах [23, *с. 259-267*].

Стосовно обставин життя решти запорозьких громад у цей період можна зауважити таке. Згідно зі свідченнями російського розвідника Андрія Маляра, який був колишнім запорожцем, влітку 1779 р. розміщення запорожців в турецьких володіннях було таким: близько 600 козаків перебувало у Буджаку та Єдисані, тяжіючи до міст Ізмаїла, Кілії, Акермана (нині Білгород-Дністровський) та Очакова, причому переважна їх більшість була зосереджена саме на Очаківському степу. Навесні того ж 1779 року, в силу виконання умов Айнали-Кавацької конвенції (підписано 10 березня), султанський уряд розпорядився, аби всі вони переселилися на правий берег Дунаю, але ж самі запорожці цього не бажали [11, *арк. 43 зв.*].

Інша частина козаків, які на той час уже перейшли за Дунай, стояли у Східній Болгарії, на узбережжі Чорного моря. Отаманом над цією групою запорожців турки поставили полковника Герасима Коленка (Колінку). Останній був знаним у середовищі січовиків завдяки тій сміливості та звитязі, які він виявив під час російсько-турецької війни 1768 - 1774 рр., коли командував п'ятисотенною командою запорозької дунайської флотилії під Сілістрою (1773)* [20, *арк. 255-250*].

У липні 1779 р. згадуваний А.Маляр відвідав запорозький табір поблизу селища Ак-кьой (нині м. Бяла Варненської області у Болгарії). Загальна кількість козаків під началом Г. Коленка, за підрахунками російського розвідника, становила близько 600 чоловік [11, *арк. 45 зв.*].

Восени 1779 р. прийшов черговий султанський фірман, згідно з яким всім запорожцям було наказано переселитися за Дунай. Військова старшина зняла Кіш та переселилася за Дунай. Туди ж перевезли й церкву. Однак чимало козаків залишилося на старому місці. Ті із запорожців, які підкорилися султанській волі, зиму з 1779 на 1780 рік провели поблизу Гірсова (нині м. Хиршова на північному сході Румунії). У зв'язку з останньою обставиною хотілося б звернути увагу на той факт, що, по суті, маємо справу з першим перебуванням запорожців у так званих Сейменах (нині с. Юртас в області (judeţ) Констанца у Румунії). Впадає в око та обставина, що тут ми маємо справу не з народною румунською, а офіційною турецькою назвою місцевості та населеного пункту. Вірогідніше за все, що вона її і отримала саме з часу перебування у ній запорожців-сейменів** Справжньої Січі у 1779 р., звісно ж, ще не було - вона виникла там дещо пізніше, однак сам факт тимчасового перебування запорожців саме тут є дуже показовим.

Переселяючи запорожців на Балканський півострів, турецький уряд не бажав над-

---

* Його героїзм був відзначений іменною золотою медаллю для носіння на шиї, яку він трохи згодом, після закінчення війни, заклав на Січі шинкареві, а гроші пропив (свідчення А. Маляра). Цікаво, що більш ніж через століття ця медаль потрапила до приватної колекції Д. Яворницького, а згодом і до фондів музею О. Поля в Катеринославі (нині Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького).

** Сейменами (араб.-тур. seymen - псар) в Османській імперії XV ст. називали яничар, які займалися доглядом за султанською псарнею та її охороною. З XVI ст. сеймени - узагальнена назва найманої піхоти на службі у можновладців Османської імперії. Фактично ж усі запорожці, які перебували на турецькій службі аж до інституційного оформлення Буткальського (від тур. P(B)ut-kale (Поганська фортеця, Фортеця невірних, тобто *Січ*) війська, були ніким іншим, як сейменами. Звідси й назва населеного пункту.

мірної їх концентрації в одному місці, воліючи розпорошити їх нечисленними групами по теренах від Дунаю і аж до "Біломор'я" (Мармурового моря) та Егеїди. Свідченням цього може слугувати епізод з поселенням однієї групи запорожців улітку 1779 р. аж у Галіполі (нині Гелібалу) на березі Дарданелльської протоки [21, *с. 13*].

Самі козаки були не у захваті від поселення їх ані в Сейменах, ані на далекому "Біломор'ї" Багатьом тамтешні умови не сподобалися, і вони повернулися на Очаківський степ. Частина з них осіла в турецькій Балті (Говтві), вступивши на службу до місцевого каймакама Узун-аги. Аби не наражатися на небезпеку відсилки за Дунай, козаки розповідали скрізь, що вони не турецькі запорожці, а колишні січовики, які жили на Польській Україні, а нині втекли звідти. Втім, місцеве турецьке командування не дуже й переймалося подібними дрібницями, надаючи службу та притулок усім, хто його шукав. Більшість козаків Єдисану, окрім служби туркам, не цуралися й гайдамакуванням у російських володіннях. Як правило, запорожці-гайдамаки збиралися у загони під проводом ватагів та сідали куренями у відлюдних місцевостях, однак обов'язково неподалік від кордону. Серед запорозьких лідерів-ватагів цієї формації найбільш відомими були Макар Перебийніс (отаман Левушківського куреня), Пущ, Летючий [8, *арк. 12, 14 зв.*] та Тягун* [17, *арк. 35*].

Присутність запорожців на Очаківському степу (міжріччі Дністра та П. Бугу - Єдисані) серйозно турбувала керівництво Новоросійської губернії: у липні 1780 р. губернатор М. Язиков у своєму листі російському посланникові у Константинополі О. Стахієву просив докласти всіх можливих зусиль, аби, в силу умов Айнали-Кавацької конвенції, добитися виводу всіх запорожців за Дунай, оскільки впродовж 1778 - 1780 рр. мали місце кілька десятків випадків нападів запорожців-гайдамаків на околиці Гарду. Вбивства, грабунки, захоплення невільників стали на прикордонні найзвичайнісінькими речами. Через відсторонену позицію турецьких та кримських можновладців - очаківського паші та говтвянського каймакама, приборкати запорожців здавалося йому можливим лише за умови втручання візира [7, *арк. 3*].

Наприкінці 1780 р. (вже вкотре!) від Порти було надіслано наказ усім запорожцям - переселитися за Дунай. Аби втілити його в життя, було послано полковника Герасима Коленка (Колінку) з військовою командою, який досить спритно та жорстко заходився знімати запорожців з насиджених місць. Більшість була змушена підкоритися. Кінець 1780 та початок 1781 року виведені козаки провели в Пазарджику (нині обласний центр у Південній Болгарії) [8, *арк. 12 зв.*]. Очевидно, ця зимівля була нічим іншим, як лише тимчасовою зупинкою на шляху козаків до місць, відведених під оселення у Південній та Східній Фракії, на узбережжі Егейського та Мармурового морів.

Зрозуміло, що переведення настільки далеко від рідних місць не могло не стурбувати запорожців. Знайшлося чимало невдоволених. Їх очолив полковник Степан Писарець. Навесні 1781 р. він з'їздив до Константинополя, де нібито був прийнятий султаном та отримав фірман з дозволом повернутися на Очаківський степ. Вірогідніше за все, в даному випадку мала місце відверта інсинуація, оскільки подібний фірман ніяк не ув'язувався ні з попередніми, ні з наступними наказами уряду. Та байдуже, представникам "партії Писарця" потрібна була бодай формальна підстава. Такою і став сфальшований кимось (можливо, тим же М. Штригелем) документ. Фактично, відбувся розкол, оскільки частина запорожців під проводом Писарця самочинно пішла з Пазарджику на старе місце, на Тилигул. Тут вони відновили Кіш та церкву, головною реліквією якої став нібито справжній султанський фірман [8, *арк. 13*].

* Відомості про гайдамацького ватага Тягуна та його загін взято з протоколу допиту запорожця Ничипора Карагуля.

Окрім Тили гулу, ще 2 запорозьких "коші" стали на Дністрі – в Маячці, неподалік від його гирла, та в самому гирлі. По суті, ці коші являли собою лише риболовецькі заводи з невеликою кількістю куренів. Кількість неводів на них була такою: 4 на Тилигулі (один із них – церковний), 2 в Маячці та 5 на Гирлі (Дністровому). Загальна кількість козаків у всіх трьох поселеннях була трохи більше 300 осіб [8, *арк. 13 зв.*].

У цей же період запорожці знову "виринають" у Балті. Так, у грудні 1781 р. російський посланник у Константинополі Яків Булгаков скаржився на запорожців, які служили в Балті стражниками місцевого яничарського аги, та відлупцювали його кур'єра, прапорщика Петрова, коли той проїздив через це містечко. У зв'язку зі згаданим інцидентом Булгаков ще раз просив султанський уряд (Порту), аби той прискорив виведення турецьких запорожців за Дунай [5, *арк. 56-60*]. Тобто, ще й наприкінці 1781 р. запорожці, які не перейшли, згідно зі султанським фірманом, за Дунай, а продовжували знаходитися на Очаківському степу, ставали причиною напруженості у стосунках не тільки прикордонного командування, але й дипломатичних відомств Російської та Османської імперій. При цьому то були не тільки свавільці-гайдамаки, але й козаки, які перебували на службі у місцевих можновладців.

Подібні звернення були неодноразовими, однак безуспішними, оскільки й в середині 1782 р. запорожці не тільки стояли кошем на Тилигулі, але й нікуди звідти йти не збиралися. Їх Кіш підпорядковувався новому очаківському паші – Хаджі-Алі Чатаджали, який поставив отаманом Гната Басанського. Клопотаннями військового осавула – Гаврила Близнюка [8, *арк. 14 зв.*], який як представник усього Війська знаходився при очаківському паші, їм було офіційно дозволено мати стаціонарну церкву, що свідчило про наміри цієї частини запорожців і надалі залишатися на землях Єдисану [8, *арк. 11-11 зв.*].

22 лютого 1782 р. очаківському, бендерському та хотинському пашам було чергового разу надіслано султанський фірман про необхідність переводу запорожців з Очаківського степу за Дунай, однак він був проігнорований як козаками, так і турецькими можновладцями [8, *арк. 14, 26-27 зв.*]. Так само ігнорувалися й наступні фірмани – аж до 1786 р. включно: частина запорожців вперто не бажала покидати територію Єдисану.

Це було зрозуміло – шлях на південь, до берегів Мармурового та Егейського морів, був шляхом у невідоме. За таких обставин навіть ті із запорожців, які залишалися на Балканах, намагалися влаштувати своє життя якось по-іншому. Деякі пропонували свої послуги турецьким можновладцям. Зокрема, згідно з донесеннями російського конфіденту з Сілістри, у травні 1783 р. запорозькі депутати відвідали місцевого пашу. Подробиці їх переговорів були йому невідомі, однак достеменно відомо, що запорожці у місті довго не затрималися. Можемо припустити, що предметом зносин був вступ їх на службу до паші [6, *арк. 8*].

На початку 1784 р. бажання повернутися на батьківщину охопило велику кількість запорожців, що перебували на теренах Очаківського степу та Буджаку. Головним чином це було пов'язано з рішучими заходами, яких вживав турецький уряд у справі переведення козаків на правий бік Дунаю. Зокрема, маємо кілька звісток про відповідні звернення представників козацьких громад до російського військового командування та дипломатичних представництв. Важливу роль відіграла, як нам здається, й російська агітація. Російські конфіденти та розвідники з числа тих же самих запорожців під видом подорожуючих купців усе так же часто відвідували запорозькі коші та передавали тамтешнім старшинам маніфести, грамоти, листи від імені можновладців усіх можливих титулів та рангів. Причому тон цих послань уже не нагадував погрозливі писання року, скажімо – 1776-го, а був напрочуд пафосним, сповненим високої патетики, з упором на релігійність запорожців: *"Православные! Устыдитесь нынешнего своего места пребывания, представьте себе для тоголи спаситель наш Иисус Христос искупил вас честною своею кровью,*

чтобы вы служили басурманам, гонителям Веры и Имени Христового!" (лист Г. Потьомкіна-Таврійського. 1784 р.) [10, *арк. 1*].

Зрештою, запорожці почали всерйоз розглядати можливість повернення на територію Російської імперії та вступу на військову службу. Між кошем на Тилигулі та російським консульством у Ясах розпочався обмін кореспонденцією. Так, 6 лютого 1784 р. датовано лист військового старшини Гната Басанського до Івана Северина. Його доставив у Яси наприкінці того ж місяця чернець Далмат, який служив при військовій церкві Покрови Богородиці. Від імені всіх запорожців, що перебували на Дністрі та Тилигулі, було подано прохання відносно прощення провин та дозволу на повернення. За свідченнями священика, кількість козаків, які перебували там, сягала 300-400 осіб [1, *арк. 40-41*]. Чи всі вони бажали повертатися - питання спірне. Принаймні інші джерела приблизно того ж часу (березень 1784 р.) подають більш скромну цифру потенційних репатріантів - 200 козаків, тобто половина, або трохи більше від загалу [15, *арк. 4*].

Своїм зворотним листом (22 лютого) російський консул І. Северин пропонував запорожцям з'явитися в Ясах для отримання подорожніх документів та грошей на проїзд [1, *арк. 56-56 зв.*]. Наприкінці лютого аналогічне звернення від запорожців, що мешкали на Очаківському степу, отримав і новоросійський губернатор (невдовзі - правитель Катеринославського намісництва), бригадир Іван Синельников. Обидва державні діячі невідкладно повідомили про це у своїх донесеннях князю Г. Потьомкіну-Таврійському. Останній чергового разу підтвердив цілковиту амністію та гарантії безпеки для всіх козаків, які побажали повернутися з Османської імперії [15, *арк. 8-9*].

У результаті цього, вже з початку весни 1784 р. до Яс почали прибувати запорожці як з території самого Молдавського князівства (землі сучасних Молдови та Східної Румунії), так і з Буджаку та Єдисану. З них, а також з донських козаків та козаків-старообрядців (некрасівців і дунаків), липован, дезертирів з регулярного російського війська формувалися переселенські партії. Всього за період з весни 1784 до літа 1786 років було сформовано та відправлено 12 таких партій (за консульською нумерацією - з 6-ї по 17-ту), загальним числом переселенців 1352 дорослих переселенці-чоловіки (жінки та діти спеціально не обліковувалися). Серед місцевостей на півдні Російської імперії, до яких із Яс на поселення відправлялися запорожці, згадуються нещодавно заснований Херсон та Олешки, в яких запорожці стояли Січчю за часів кримської протекції [2, *арк. 13*; 3, *арк. 2-3*; 4, *арк. 22*].

Поділ запорожців на "задунайську", "тилигульську", "молдавську" та "очаківську" частини тривав аж до кінця російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Згідно з донесеннями російського розвідника капітана Герасима Чернова, наприкінці 1787 - початку 1788 рр., загальна диспозиція запорожців у турецьких володіннях була такою: до самого початку війни "задунайці" стояли Кошем у Катирлезі, трохи нижче дунайського гирла, але з початком війни знялися та виступили в похід (згодом, у 1778 - 1779 рр., їх місце зайняли некрасівці, які втекли від росіян з Кубані); до 500 козаків перебувало в Ясах, при молдавському господарі; ще 300 на чолі з полковником Люлькою (*"которой сам не из бывших запорожцов"*) знаходилися в Очакові при тамтешньому паші; решта ж, традиційно, стояла на Очаківському степу, здебільшого на Тилигулі [16, *арк. 11*].

Загалом же Кіш, очолюваний отаманом Якимом Гардовим, простояв *"в урочище Тузле, или в верховье Тилигула"*, аж до середини 1788 р., до того часу, коли під зовнішніми обставинами - турецький тиск та російська агітація, частина козаків перейшла на російський бік - у чорноморці, а друга подалася за Дунай, де об'єдналася з рештою запорожців [16, *арк. 5-5 зв.*].

Буткали - запорожці, які на момент початку російсько-турецької війни 1787-1791

рр. знаходилися в турецькому підданстві, практично з самого її початку взяли участь у військових виправах. Функції запорожців на турецькій службі були подібними до тих, які виконували чорноморці у російському війську – дозорна та розвідувальна служба, диверсійні рейди та захоплення "язиків". Діяли вони здебільшого на морі. Маємо звістки про те, що невелика флотилія буткальських човнів увійшла до Буго-Дніпровського лиману та намагалася висадити десант поблизу російської фортеці Кінбурн, однак була відбита [25, *с. 12*]. Епізодів, подібних до згаданого, військові кампанії наступних років мали чимало. Серед них можна згадати хоч би й напад буткалів на російську залогу на о. Березані, який стався на початку вересня 1788 р. [25, *с. 45-46*] або ж їх участь у морських боях під Хаджибеєм влітку 1789 р., причому тоді їх флотилія налічувала вже близько трьох десятків суден [18, *арк. 17*].

Попри те, що під час війни колишнім запорожцям, які опинилися по різні сторони війни, неодноразово доводилося схрещувати зброю [22, *с. 36-37*], відчуття комплементарності, розуміння спільності долі не покидало ні тих, ні інших. Часто-густо у тогочасних документах згадуються "братання" колишніх січовиків, їх мирні зустрічі та навіть пиятики. Кілька показових прикладів: 2 жовтня 1790 р. в очеретах понад Очаковом зустрілися чорноморець Карпо Шевченко з Калниболоцького куреня та турецький "буткал". Замість стріляти один в одного, вони розцілувалися, причому чорноморець отримав у подарунок золотого, з наказом неодмінно пропити його разом із братчиками [9, *арк. 12*].

При цьому чорноморці подекуди залишалися у буткальських запорожців та навпаки. Інколи подібні переходи були цілком добровільними, інколи ж носили форму захоплення у полон та утримання силоміць, як-от в околицях Тульчі, 5-7 травня 1791 р. [9, *арк. 37-37 зв*. Опубліковано: 24, *с. 286-287*]

Саме подібні особи ставали цінним джерелом інформації відносно того, що в даний момент відбувалося в тій чи іншій запорозькій громаді. Завдяки свідченням турецького запорожця Леонтія Скока відомо, що ще влітку 1790 р. значна кількість запорожців все ще перебувала на Дністровому гирлі, причому одне з їх поселень навіть носило назву Барвінкова Стінка, на згадку про однойменну військову слободу на старому Запорожжі. Військовим отаманом цієї групи був Григорій Абдула, писарем Іван Іванко, суддею Яків Гончар, а хорунжим Григорій Таран [9, *арк. 7-7 зв.*]. Чимала кількість турецьких запорожців за власним бажанням переходила на російський бік, оскільки у складі Буткальського війська опинилися випадково, як-от Ничипір Байда, родом із Польської України, – перед війною він пішов із чумацькою валкою до Молдавського князівства, а коли та почалася, його силоміць було вписано обозним до запорозької команди, яка вирушала на російську війну [9, *арк. 25*].

В цілому ж, в перше десятиріччя по ліквідації Січі ані російський, ані турецький уряд не спромоглися запропонувати запорожцям умови, на яких би вони могли нести військову службу, отримавши натомість відроджену військову організацію, відповідну "нішу" в соціумах тієї чи іншої монархій, чітко окреслену територію під поселення. Лише чергова російсько-турецька війна розставила все на свої місця, і відбулася інституалізація двох "постзапорозьких" військ – російського Чорноморського та турецького Буткальського.

Джерела та література

1. Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АЗПРІ). – Ф. 69. – Оп. 69/1. – Спр. 26.
2. АЗПРІ. – Ф. 69. – Оп. 69/1. – Спр. 38.
3. АЗПРІ. – Ф. 69. – Оп. 69/1. – Спр. 45.
4. АЗПРІ. – Ф. 69. – Оп. 69/1. – Спр. 61.

5. АЗПРІ. - Ф. 89. - Оп. 89/8, 1781 г. - Спр. 589.
6. АЗПРІ. - Ф. 89. - Оп. 89/8, 1783 г. - Спр. 1197.
7. АЗПРІ. - Ф. 90. - Оп. 90/1, 1781 г. - Спр. 839.
8. АЗПРІ. - Ф. 90. - Оп. 90/1, 1781 - 1783 гг. - Спр. 882.
9. Державний архів Краснодарського краю. - Ф. 249. - Оп. 1. - Спр. 22.
10. Російська національна бібліотека, відділ рукописів. - Ф. 588. - Оп. 3. - Спр. 82.
11. Російський державний архів давніх актів (далі - РДАДА). - Ф. 15. - Оп. 1. - Спр. 185.
12. РДАДА. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 797. Ч. 8.
13. РДАДА. - Ф. 1274. - Оп. 1. - Спр. 126.
14. Російський державний військово-історичний архів (далі - РДВІА). - Ф. 52. - Оп. 1. - Спр. 79.
15. РДВІА. - Ф. 52. - Оп. 1. - Спр. 304. Ч. 1.
16. РДВІА. - Ф. 52. - Оп. 1. - Спр. 304. Ч. 2.
17. РДВІА. - Ф. 52. - Оп. 1. - Спр. 315. Ч. 1.
18. РДВІА. - Ф. 52. - Оп. 1. - Спр. 526. Ч. 1.
19. Російський державний історичний архів. - Ф. 1146. - Оп. 1. - Спр. 3.
20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф. 229. - Оп. 1. - Спр. 285-285а. Ч. 2
21. *Бачинський А. Д.* Січ Задунайська. 1775 - 1828. Історико-документальний нарис. - Одеса, 1994.
22. *Короленко П. П.* Черноморское казачье войско (1775-1792) - Екатеринодар, 1892.
23. *Сапожников І. В.* Іван Сухина - невідомий кошовий отаман Чорноморського війська // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII - XIX століття. - Вип. 5. - Запоріжжя, РА "Тандем-У", 2000.
24. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска / Собраны и изданы И. И. Дмитренко. В 3-х томах. - СПб., 1896. - Т.2.
25. Собрание всех помещенных в ведомостях обеих столиц, с 1787 по 1791 год включительно, реляций о военных действиях против неприятелей Российской империи. - М.: В Университетской типографии, 1791. - Ч. 1.

С. М. Каюк

КОНТАКТИ ЗАДУНАЙСЬКИХ ТА ЧОРНОМОРСЬКИХ КОЗАКІВ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

Знищення Запорозької Січі у 1775 р. не призвело (попри бажання російського уряду) ні до знищення назви запорожців, ні до повної ліквідації ролі козаків в житті Південної України. Ще кілька десятиліть російські урядовці мусили розв'язувати козацьке питання і вирішувати долю людей, які продовжували називати себе запорожцями і розуміти себе єдиним товариством або окремою верствою, навіть незважаючи на різне державне громадянство. 1775 рік розділив запорозьке товариство на "вірних" та "невірних" по відношенню до російського уряду. Але для самих козаків такий розподіл був достатньо умовним. Наша розвідка присвячена тим стосункам, які існували між "вірними" козаками, з яких згодом було утворене Чорноморське козацьке військо, та турецькими запорожцями, які стали підданими Османської імперії.

Вже влітку та восени 1776 р. російські урядовці, ще не зовсім переконавшись у чисельній втечі запорожців за кордон, але вже розуміючи, що якась кількість козаків знаходиться в межах Османської імперії, стали посилати до них довірених людей з метою повернути їх назад до Росії. Цікаво, що з такою пропозицією мали звернутися саме колишні січовики, яким російське керівництво довіряло. Так, у рапорті від 31 грудня 1776 р. князь О. О. Прозоровський повідомляв генерал-фельдмаршалу П. О. Румянцеву-Задунайському, що в жовтні на вимогу Г. О. Потьомкіна послав до Очакова двох довірених йому запорожців та наказав їм "проживающим в околичностях Очакова и яко большею частию дезертировавших из полков сказать не столько ласкою, как тем скорее в них упрямство можно возбудить, а единственно чтобы они яко верно подданные Российской империи ... скорее возвращались в отечество" [2, *арк. 103*]. У своєму рапорті вищезгадані колишні запорожці Григорій Кривецький та Семен Кислицький повідомляли, що були послані спеціально до Очакова з метою умовити "бывшего запорожского войска серомах" повернутися до Росії. Діяли вони відкрито, відсилали з подібними пропозиціями козаків у різні місцевості и "сколько там живущих запорожцев уговаривали, однако турки хотя и знали, но ни в чем нам не препятствовали" [2, *арк. 104*]. На цей час князь О. О. Прозоровський настільки довіряв "вірним" запорожцям, що саме їм доручав виконання найделікатніших завдань (як, наприклад, перехоплення урядового османського кур'єра) [2, *арк. 101 зв.*].

У наступні роки відбулося офіційне визнання статусу запорожців в межах Османської імперії та прийняття їх у підданство. Відповідно ставлення до них російських урядовців стало більш різким та менше терпимим. Однак ще довго російський уряд докладав чимало зусиль, щоб повернути їх назад. Тому до переходів державних кордонів, на той час ще достатньо умовних, колишніми запорожцями російські прикордонні варти ставилися толерантно. Самі ж козаки перетинали їх достатньо часто у різних напрямках, не розуміючи ще чітко, де саме їм краще зупинитися. Так, у червні 1777 р. колишній запорожець Іван Білий був спеціально посланий П. Текелією до Очакова з розвідувальною метою. Повернувшись, він повідомив, що бачив по різних місцевостях багато колишніх запорожців "и прикреплясь часто к оным под видом покупки неводов, в которых они большею частью при речках Березане, Телегуле и Карабаще упражняются; часто слыхал между разговорами, что многие из них намеревают переходить на нашу сторону по-прежнему" [3, *арк. 28*]. Через кілька місяців, а саме у листопаді 1777 р. П. Текелії повідомили про перехід Антона Легкоступа – козака Поповічевського куреня, "по раскаянии возвратившегося сюда с Телигульского лимана" [3, *арк. 80*]. Останній свідчив, що "живущих при рыбных ловлях запорожцев многое число в подданство к

турку поклонилось, коим и присягу учинили, и отправлены на устье Дуная, на назначенное место новой сечи..." [3, *арк. 80*]. Отже, наприкінці 1770 – на початку 1780-х рр. самі колишні запорожці ще не дуже усвідомлювали свою подальшу долю, шукали собі нового притулку, намагаючись відродити Січ. Однак, незважаючи на перебування по різні боки держав, які до того ж мали напружені, практично ворожі стосунки, самі козаки усвідомлювали себе як колишні запорожці з відповідними правами і особистими відчуттями, в якій би країні вони не перебували.

Османський уряд швидко відреагував на новостворене російським урядом "козацьке питання", надав запорожцям землі і дозволив заснувати Січ на старих засадах, тим більше, що відповідні (як з точки зору природно-географічної, так і політичної) землі існували в пониззях Дунаю. Для російського уряду це ж саме "козацьке питання" було більш болючим, відповідно розв'язувалося довше. Однак існування такого питання в достатньо гострому стані все-таки змусило і російський уряд піти на певні поступки і створити Чорноморське військо вірних козаків, надавши йому достатні права і привілеї, а згодом і окремі землі на Таманському півострові. Відтоді контакти між турецькими та чорноморськими козаками (як називали їх тогочасні російські урядовці) набули дещо іншого статусу, але принципово не змінилися. Рух козаків за Дунай та звідти на Кубань відбувався постійно, але з різною інтенсивністю, що залежало від звичайних життєвих умов, якими могли користуватися козаки та політики уряду по відношенню до запорожців.

Наприкінці 1770 – на початку 1780-х рр. переважав дунайський напрямок переміщення запорозьких козаків. Утворення Чорноморського війська його на певний час пригальмував, надавши поштовх збільшенню руху у зворотний бік. Так, у рапорті командира колишніх запорожців козачої команди секунд-майора С. Білого бригадиру М. Синельникову від 15 лютого 1784 р. повідомлялось про прибуття "с Очаковской стороны в свое отечество из числа бежавших запорожцев до двух сот человек на сю сторону реки Буга", які були приєднані до команди С. Білого [5, *арк. 2*]. Однак цей рух не набув масового характеру і не поставив під загрозу існування Задунайського Коша. Внутрішні реформи уряду Катерини II у південноукраїнському регіоні, ревізії 1782 та 1795 рр., рекрутські набори, навпаки, збільшили рух козацького населення за Дунай. О. Рябінін-Скляревський навів низку документів з Одеського крайового архіву, яка дозволяє стверджувати, що початок 1790-х рр., між ревізіями 1782 та 1795 рр., позначився значною хвилею втікачів на Кубань та Дунай [9, *с. 9*]. І хоча процес закріпачення захопив запорожців, що залишились на півдні України, значно менше, ніж селян та втікачів з Гетьманщини та Правобережної України, вони все одно прагнули приєднатися до своїх головних осередків – чорноморського та задунайського товариств. Крім того, турецькі запорожці брали до уваги особисту неприязнь Катерини II до запорожців, а тому за часів її царювання побоювались переходити на російський бік.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у південноукраїнському регіоні існували такі козацькі групи, об'єднані спадщиною Запорозької Січі, як "чорноморські козаки", "турецькі запорожці" та "козаки запорозького званія" Після закінчення російсько-турецької війни 1787-1791 рр. багато козаків розійшлося по новоприєднаному до Росії чорноморському узбережжі й осіло по хуторах, на рибальських промислах та по містах. У 1790-х рр. вони самі себе називали (і офіційні документи це підтверджували) "козаками запорозького званія" [9, *с. 11-12*]. Вони трималися права вільного громадянського стану і не визнавали ані міщанських, ані будь-яких інших обов'язків, а для суду вимагали притягати їх тільки в Коші чорноморських козаків. "Козаки запорозького званія" почували себе досить впевнено в цьому регіоні і на початку XIX ст., користуючись особистою підтримкою херсонського військового губернатора Е. Й. Ришельє. Так, у розпорядженні Е. Й. Ришельє одеському повітовому суду (1805 р.) зазначалося: "Впредь, корда подобные казаки будут за что-либо подвергаться ответственности по законам,

отсылать таковых в суд для суждения в означенную черноморскую восковою канцелярию за караулом, но отнюдь не в уездный суд. Поелику казаки черноморские имеют особые права и привилегии за собственноручным е.и.в. предписанием грамот войску изображенные" [9, *с. 12*]. Отже, протягом трьох десятиліть після знищення Нової Січі "козаки запорозького званія" трималися свого стану і козацького права. В цей час Кубань, Степ і Дунай в уявленні козаків жили одним життям, історія зв'язувала їх спадщиною Запорозької Січі. Крім того, такі уявлення значно покращували їх особисте існування, надавали певні переваги, тож їм вигідно було підтримувати такий свій статус і часто нагадувати російським урядовцям про своє окремішнє становище.

А. Д. Бачинський зазначав, що 1797 р. у зв'язку зі смертю Катерини II кошовий задунайських запорожців ставив питання про перехід до Росії і звертався з відповідним проханням до російського дипломатичного агента в Галаці П. Ренського. Але на прохання П. Ренського надати козакам рекомендаційного листа генеральний консул в Ясах відповів відмовою, враховуючи можливість провокації, і вказав на маніфест про амністію, який торкався всіх біглих за кордон з Росії [8, *с. 32*]. Саме з цього часу запорожці почали брати участь у внутрішньотурецьких подіях, і питання про повернення до Росії на деякий час затихло. Після придушення заколоту опозиціонерів на чолі з Османом Пазванд-оглу, що відбувалося в Румелії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. і в боротьбі з яким активну участь взяли задунайські козаки, Порта дозволила козакам оселитися по узбережжю Дунаю в округах Кілійській та Акерманській для "укомплектования и усиления потери их людей российскими дезертирами" [4, *арк. 2*].

Поява значної кількості турецьких запорожців поблизу російського кордону та запорозьких вожаїв – спеціальних емісарів, які засилалися в Росію для агітації та виводу людей на Задунайську Січ, – безпосередньо на російських територіях, викликала занепокоєння прикордонних чиновників і стала значною складовою офіційного листування російських урядовців протягом 1804-1805 рр. (справа "О намерениях турецких запорожцев" [4]) Тому поява полковника турецьких запорожців Йосипа Білецького в російських прикордонних установах викликала підозру. Херсонський цивільний губернатор О. Акулов у своєму поданні міністру внутрішніх справ В. Кочубею від 18 квітня 1804 р. таємно повідомляв, що Й. Білецькому дозволено вирушити у Сімферополь, але "о прибытии же его туда я извещу г. Таврического гражданского губернатора, коему дам знать о моем сомнении, что сей человек пришел не для обращения себя по прежнему в российское подданство, но вместо того может бать для подговора некоторых из черноморских казаков к переходу в Войско Порты Оттоманской. Об усугублении же бдительности, чтоб беглые елико можно останавливаемы были в переходах через Днестр, я сделал должное кордонной страже предписание" [4, *арк. 13 зв.*]. Рух козаків за Дунай в цей час був більш численний, ніж реемігаційний потік до Росії. Тому херсонський губернатор мусив підсилити діяльність прикордонної варти, а особі Й. Білецького було приділено особливу увагу.

Незважаючи на недовіру і посилену перевірку російських керівників, Й. Білецький досяг своєї мети, яку висловив від самого початку, і приєднався до чорноморського війська. Перехід Й. Білецького до Росії поклав початок новій хвилі запорозької реемігації. 1 червня 1805 р. військовий отаман чорноморців Бурсак рапортом повідомив херсонському губернатору Дюку де Ришельє, що Й. Білецький влаштувався на Ачуєвському риболовецькому заводі, "в месте, для его состояния очень выгодном... и я, оказав ему все ласки, приобрел ныне его ко мне доверенность, и потому приступлю ныне же ко исполнению того же его високопревосходительства предписания стороною предложить ему, чтобы он отозвался к брату своему, находящемуся между турецкими запорожцями, об указанных ему у нас милостях... и что впрочем он по ласковому приему и по выгодности своего состояния весьма доволен, и приглашает и их воспользоваться подобною монаршею милостию..." [4, *арк. 59 зв.*]. Отже, тепер Й. Білецький став

"вожаєм навпаки", тобто мав заохотити турецьких запорожців повернутися до Росії і своїм власним прикладом довести, що умови для життя козаків в Росії кращі і що вони можуть лишитися так само в козацькому стані і приєднатися до чорноморського козацького війська.

Незважаючи на незначний реемігаційний потік запорожців у 1804-1805 рр. (поодинокі випадки), сподівання чорноморського отамана Бурсака, як і мрії деяких новоросійських урядовців (у першу чергу Дюка де Ришельє) виявилися не даремними. У фонді новоросійського генерал-губернатора (Державний Архів Одеської області) міститься справа, яка дозволяє простежити подальшу долю задунайського полковника Й. Білецького. Справа має характерну назву "Дело по рапорту Черноморского войска Войскового Атамана Бурсака с письмом козака Белецкого о вызове из Турции в Россию Черноморцев" [1]. Специфічна назва, яка використана у назві справи - "Чорноморці з Туреччини", вжита працівниками архіву не даремно, оскільки саме така назва зустрічається у документах справи. Окрім цієї назви можна побачити в документах справи такі формулювання: "турецкоподданные запорожцы", "турецкоподданные Российской нации запорожцы", "запорожцы Российской империи", "Российскоподданный черноморского войска черноморец" тощо [1]. Зміст справи коротко можна передати таким чином: у серпні 1805 р. Бурсак повідомив рапортом Дюка де Ришельє, що Й. Білецький погодився написати листа своєму брату Гнату Ковалю, який знаходився серед турецьких запорожців (Батуринський курінь) "с самого разрушения Сечи". Цей лист, який "заключает в себе важный предмет, относящийся до вызова его с прочими товарищами в Россию", через начальника прикордонних справ Катарджи було таємно відправлено на Задунайську Січ [1, *арк. 2*]. Як продовження цієї історії в справі приведено рапорт Бугської військової канцелярії Е. Й. Ришельє від 24 вересня 1806 р. про прибуття з Туреччини запорожця П. Ценоряна [1, *арк. 3*]. Е. Й. Ришельє наказав відправити цього запорожця "для причисления в Черноморское войско, яко принадлежащее тому сословию" [1, *арк. 4*]. Крім цього випадку Севастопольська карантинна контора також рапортом від 30 липня 1806 р. доповіла віце-адміралу Алексіано, що "прибыли к здешнему порту на лодке пять человек запорожцев турецкоподданных, которые просят допустить их выдержать здесь карантин, и потом отпустить их в Атамань" [1, *арк. 6*]. Отже, самі турецькі запорожці бачили своє перебування в межах Російської імперії можливим лише в складі Чорноморського козацького війська. Новоросійське керівництво таке бажання турецьких запорожців підтримало, і успішно врегулювало процедуру їх повернення до Росії і приєднання до чорноморського товариства.

Спочатку реемігаційний рух турецьких запорожців внаслідок добре спланованої акції новоросійських керівників був нечисленним. Однак новоросійське керівництво скористалось поодинокими випадками переходу запорожців для того, щоб поставити це питання перед урядом. У зв'язку з загрозою нової російсько-турецької війни питання запорозького війська набувало значної актуальності.

У листопаді 1806 р. розпочалась російсько-турецька війна, і Молдавська армія під керівництвом генерала І. І. Міхельсона почала швидко, майже не зустрічаючи опору турецьких військ, просуватися по Молдавії та Валахії. Незабаром майже все дунайське пониззя та чорноморське узбережжя Бессарабії були зайняті російськими військами, і задунайські запорожці опинилися в безпосередньому сусідстві з ними (грудень 1806 р). На цей час Е. Й. Ришельє вже встиг заручитися підтримкою уряду на випадок переходу їх на бік Росії. 31 грудня 1806 р. імператор Олександр І підписав указ на ім'я херсонського військового губернатора Дюка де Ришельє, в якому зазначалося: "Министр внутренних дел донес мне по отзыву вашему к нему о вышедших из Турции двух запорожских казаков с женами и детьми их в намерении поселиться на землях черноморского войска. Одобряя распоряжения ваши в разсуждении отправления их на те земли с некоторым по бедности их денежным на продовольствие в пути пособием, я поручаю

вам поступать таким образом и впредь в случае выхода сего рода людей" [7, *арк. 11*].

У січні 1807 р. Е. Й. Ришельє повідомляв І. І. Міхельсону про перехід козака Т. Майдабури із 103-ма турецькими запорожцями: "... из турецких запорожцев Трофим Майдабура собрав 103 человека таких же черноморцов объявил желание служить российской державе" [7, *арк. 4*]. Командуючий Молдавською армією І. І. Міхельсон звернувся з відповідним проханням до імператора і висловив власні міркування щодо розв'язання такого питання: "полагая между тем, что войско сие есть ближе к роду войска черноморского нежели к какому-либо другому, и как войско таковое есть особенно нужно и полезно на Дунае, признаю не непременным поставляя их на ноге черноморцев дать наименование им войска усть-дунайскаго, не обнадеживая до времени совершенно в том, что могут они получить тут образование по примеру войска Черноморскаго, но подавая виды только к тому, когда таким же образом черноморцы право на то заслужат, я думаю, что сие привлечет и всех других сего роду людей, у турков находящихся" [6, *арк. 57 зв.*].

Усть-дунайське буджацьке козацьке військо було утворене, до його складу ввійшли як задунайські, так і чорноморські козаки, однак його історія потребує окремої уваги. Варто лише підсумувати, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. колишні запорозькі козаки та ті, хто бажав продовжувати їх традиції, твердо трималися козацького права, називали себе запорожцями і розуміли себе єдиним товариством, навіть незважаючи на перебування в межах різних, воюючих між собою держав.

Джерела та література

1. Державний архів Одеської області. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 4.
2. Російський державний військово-історичний архів (далі РДВІА). – Ф. ВУА. – Спр. 183.
3. РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 192.
4. РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 348.
5. РДВІА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 304. Ч. 1.
6. РДВІА. – Ф. 14209. – Оп. 5/165. – Зв. 43. – Спр. 7.
7. РДВІА. – Ф. 14209. – Оп. 5/165. – Зв. 36. – Спр. 23.
8. *Бачинський А. Д.* Січ Задунайська. 1775-1828. Історико-документальний нарис. – Одеса: МП "Гермес", 1994.
9. *Рябінін-Скляревський О.* З життя Задунайської Січі // Україна. – 1929. – № 4-5.

Д. Г. Каюк

ЗАУВАГИ ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ ЗАПОРОЗЬКОЇ СТАРШИНИ У ФОРМУВАННІ КОМАНДНОГО СКЛАДУ ЧОРНОМОРСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

Експансія Російської імперії у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї у другій половині XVIII ст. відбувалася за добре відпрацьованим і доволі ефективним, як довела попередня практика, сценарієм. Зазвичай він мав наступний вигляд. Спочатку певні території проголошувалися такими, що знаходяться під юрисдикцією Російської імперії, потім вживалися заходи для якомога швидшої їх інтеграції до власне імперії, тобто розбудови імперських управлінських, соціальних, економічних, культурних структур на новоприєднаних територіях. Зокрема, неабияка роль відводилася питанням інкорпорації місцевих соціальних еліт до імперської. Де шляхом залучення до співробітництва, підкупом, а де й репресіями російський уряд намагався схилити на свій бік пануючі соціальні еліти. Не мав особливих відмінностей процес розбудови імперської моделі і в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Кримсько-татарська феодальна верхівка була змушена почасти втікати, а почасти іти на співробітництво із росіянами в обмін на збереження частки прав та привілеїв. Не обійшли російські можновладці своєю увагою й іншу регіональну соціальну еліту – старшину запорозького козацтва.

Після подій 1775 р. козача верхівка внаслідок диференційованої політики російського уряду розділилася на декілька груп. Невеличка частина найбільш завзятих старшин, що до останнього боронили січові права та вольності, була репресована, їх майно конфісковано, а самі вони зазнали покарання різного ступеню. Ще одна, також нечисельна група старшин вийшла за межі Російської імперії й осіла в турецьких володіннях, де очолила задунайське січове товариство [7]. Нарешті, дехто з старшин та заможних козаків перебрався на терени Лівобережної України.

Більша частина колишньої запорозької верхівки залишилася на місцях. Вже 18 червня 1775 р. Г. О. Потьомкін вимагав від генерал-поручика П. А. Текелії "... о заслуженных же из них (старшин. – *Д. К.*) и достойных уважения людях прислать ведомость" У жовтні він ще раз нагадав про необхідність мати докладний реєстр дружньо налаштованих старшин. Вони залишалися на державній службі і мали право отримувати жалування та провіантське постачання [6, *с. 111*].

Крім того, старшина зберігала свої земельні володіння та майно. Наприклад, в салвогвардії від 30 липня 1775 р. на ім'я полкового осавула І. Малого значилося: "... запрещается чинить в тех зимовнике и дворе каких-либо и малейших обид и ограблений, но еще оттого защищать и поступать с ним и его людьми снисходительно и благородно" [5, *с. 343*]. В іншому документі – грамоті на земельну дачу підпоручику Андрію Байдаку від 12 червня 1777 р. – наказується: "... буде же найдутся там какие селения и зимовники то оным сколько они земли имеют в их владениях не препятствовать и в отвод не занимать" [13, *с. 225*]

Найбільш підприємливі старшини підключилися до земельних роздач, які якраз досягли свого піку у перші п'ять-шість років після знищення Січі на її колишніх теренах. Будучи добре обізнаними з географією краю та користуючись симпатією уряду, багато хто з колишніх січовиків не тільки закріпив за собою вже існуючі земельні ділянки, а й отримав нові, залюднив їх, розбудував господарство. Отже, вони перетворилися на поміщиків, і іноді доволі великих.

Проте в умовах дворянського панування безперешкодне володіння набутою землею та підданими міг забезпечити лише дворянський статус. Найпростішим шляхом до цього для колишніх запорожців було надбання табельного офіцерського чину. Відповідно до тогочасного законодавства, він автоматично надавав дворянство. Російські

можновладці сприятливо поставилися до цього бажання старшини. Всього, за нашими підрахунками, як мінімум 161 колишній запорожець став офіцером тільки в перші п'ять років після знищення Січі. Якщо взяти до уваги, що за даними відомості, укладеної за наказом П. А. Текелії, у серпні 1775 р. нараховувалося 197 старшин-землевласників [12, *с. 169-170*], то стає цілком очевидним той факт, що більшість запорозької верхівки спромоглася зберегти своє привілейоване становище, але вже у якості імперського табельного чиновництва. Наведені нами дані коригують думку відомого історика козаччини В. О. Голобуцького, що: "Непривілейована старшина, що залишилася на території Запорожжя і перетворилася на казенних поселян, представляла собою більшу частину всієї колишньої запорозької старшини" [6, *с. 115*].

Січовики, що здобули землі та табельні чини, стали повноправною складовою часткою регіональної соціальної еліти - дворянства Південної України. В списках землевласників Катеринославської та Херсонської губерній на початку XIX ст. є особи, яких ми можемо ідентифікувати як колишніх запорозьких старшин або їх родичів: капітан Височин (полковий старшина, власник 3250 дес. землі в Павлоградському повіті [2, *арк. 230*]), капітанша Вірменко (дружина січового полковника, а пізніше капітана О. Вірменка, власниця 4500 дес. землі та 70 селян в Катеринославському повіті [2, *арк. 214*]), прапорщик Перехристов (хорунжий, власник 4881 дес. землі та 114 селян в Павлоградському повіті [2, *арк. 232 зв.*]), дворяни Семен та Яків Рудь (сини полкового осавула, а пізніше підпоручника Миколи Рудя, володіли 13644 дес. землі та 72 селянами в Павлоградському повіті, крім того мали землі у співвласності з поміщицею Бельченвовою [2, *арк. 229 зв., 232*]), капітан Остроухов (січовий полковник, власник 1500 дес. землі в Херсонському повіті [2, *арк. 459 зв.*]), капітан І. Я. Золотарьов (військовий товариш, власник 3000 дес. землі та 68 селян в Єлисаветградському повіті [2, *арк. 540*]), поручник Геєнний (полковий осавул, власник 1683 дес. землі та 110 селян в Павлоградському повіті [2, *арк. 229*]), М. Ковпак (син відомого полковника О. Ковпака, власник 8345 дес. землі та 516 селян [2, *арк. 224 зв.*]) та інші.

Однак далеко не всі з тих, хто хотів отримати офіцерські чини, змогли одразу досягти бажаного. Гонитва за ними не вщухала і в 80-ті рр. XVIII ст. У збірці документів Г. О. Потьомкіна (Російський державний військово-історичний архів, Ф.52) зберігаються прохання більш ніж 80 старшин про надання їм армійських чинів [4, *арк. 63-173*].

Отже, чимало колишніх січовиків, що спромоглися отримати земельні ділянки, і навіть залюднити їх, постійно знаходилися під загрозою втрати набутого через відсутність дворянського статусу.

Блискучі можливості отримати офіцерський чин, а отже, й омріяне дворянство, відкрилися перед усіма бажаючими, а не тільки перед колишніми запорожцями, з початком формування у 1787 р. Чорноморського козацького війська. Перспектива стати офіцером, дворянином та можливість отримати з земельного фонду ділянку або ж закріпити вже наявну приваблювали до служби доволі строкатий в соціальному відношенні люд. В козаки записувалися дрібнопомісне українське панство, колишні реєстрові козаки з Лівобережної України, купецтво, відставні офіцери та солдати, міщани, іноземці тощо. Але основна маса чорноморців була представлена колишніми запорожцями [6, *с. 138-142*]. Серед командного складу вони становили явну більшість. Проте іменний аналіз списків командного складу чорноморців дозволяє дійти висновку, що в переважній більшості до нового козацького війська вступили ті січові старшини, що не відігравали помітної ролі в період Нової Січі. На момент створення Чорноморського козачого війська вони не мали табельних офіцерських чинів і не були заможними землевласниками. Виключення становили лише декілька осіб. Це прапорщик Тимофій Котляревський (був полковим хорунжим), підполковник Сидір Білий (був військовим осавулом), капітан Харько (Захар, Харитон) Чепіга (був полковником), капітан Петро Велегура (був полковником), поручик Іван Неживий (був полковим старшиною),

капітан Семен Письменний (був отаманом), капітан Ігнат Писанка (був полковником), капітан Давид Білий (був отаманом), капітан Семен Письменний (був отаманом) та ще декілька осіб.

Зазначимо, що з моменту розгрому Січі минуло вже дванадцять років. За цей час ті представники старшини, що проявили господарські таланти, обзавелися землею та підданими, набули табельні чини, звикли господарювати, а не воювати. Та й вік більшості з них, вочевидь, вже був чималенький. Отже, для більшості з них перспектива військової служби нічого позитивного не мала. А ось для тих, хто не спромігся досягти успіху після руйнації Січі відновлення козаччини було тим шансом, використавши який можна було підвищити свій соціальний статус, а можливо, й добробут. Припускаємо, що не в останню чергу вступ до служби обумовлювався надією отримати військовий табельний чин, а за ним, відповідно, і дворянство. Це гарантувало узаконення набутої землі та підданих. Можливо, прикладом може слугувати історія колишнього військового хорунжого Мокія Семеновича Гулика. У 1784 р. він звернувся з проханням надати йому армійський чин. До цього М. Гулик у 1779 та 1782 рр. вже намагався стати офіцером, але невдало [4, *арк. 17- 17 зв.*]. Вочевидь, і третя спроба не завершилася успіхом, оскільки в списках чорноморських козаків у 1789 р. він названий козацьким полковником [10, *с. 151*] і тільки 1791 р. у списку, поданому для нагородження чинами старшин Чорноморського козацького війська, зустрічається секунд-майор і кавалер Мокій Гулик [9, *с. 43*].

Надії колишніх січовиків цілком виправдалися. Вже від самого початку формування війська почалося масове наділення старшин, що вступили до служби, армійськими офіцерськими чинами. Оскільки військо невпинно зростало, а командний склад під час боїв ніс втрати (тільки під час штурму Ізмаїла було вбито 5 та поранено 20 старшин та офіцерів чорноморців [10, *с. 168-171*]), то нагородження чинами траплялося досить часто. Крім того, чини надавалися за вербунок козаків [6, *с. 136-137*]. Так, у 1787 р. С. Білий та А. Головатий представили до нагородження чинами два списки. В одному було наведено 91 особа, в другому - 74 [6, *с. 136*]. 25 грудня 1788 р. за наказом Г. О. Потьомкіна стали прем'єр-майорами військовий писар та осавул, секунд-майорами – 9 козачих полковників, капітанами – 11 полкових старшин, поручниками – 46 полкових осавулів, прапорщиками – 75 полкових хорунжих. Всього офіцерами стали 143 особи [11, *с. 79-80*]. 10 лютого 1791 р. Г. О. Потьомкін видав ордер на ім'я кошового З. Чепіги, в якому сповіщав про надання чинів козачій старшині (155 полкових старшин стало поручниками та 273 полкових хорунжих – прапорщиками, разом 428 чоловік). Ті, хто вже мав офіцерські чини, нагороджувалися наступними (2 – підполковника, 3 – прем'єр-майора, 10 – секунд-майора, 25 – капітана, 34 – підпоручика). Всього було нагороджено 502 чорноморці [9, *с. 42-48*].

У 1791 р. більша частина командного складу Чорноморського козачого війська вже мала офіцерські чини. З 732 командирів 584 особи були офіцерами від прапорщика до бригадира (ним був кошовий отаман З. Чепіга) і лише 148 – залишалися з козачими рангами [10, *с. 200-204*]. Всі набуті табельні чини закріплювалися патентами відповідно до імператорської грамоти, жалуваній Чорноморському козацькому війську 1 липня 1792 р. [10, *с. 215-216*].

Від самого моменту створення козацького війська постало питання його поселення. В 1790 р. місцем розташування було обрано Буго-Дністровське межиріччя. Чорноморці одразу ж приступили до освоєння регіону. Вони засновували слободи, хутори, рибні заводи. Однак у 1792 р. було прийнято рішення про їх переведення на Кубань. В козацькому середовищі ця звістка викликала неоднозначну реакцію. Частина з них відмовилася переселитися. Окремі старшини взагалі числилися у війську лише формально. Завербувавши у козаки декілька найманців, вони отримували чини й одразу ж виходили у відставку [6, *с. 136-137*]. Не мали бажання покидати терени Південної

України і ті, хто мав тут маєтності. Отже, певна кількість колишніх січових старшин, отримавши табельні чини, тобто досягши поставленої мети, залишилася на місці.

Внаслідок переселення Чорноморського козацького війська на Кубань значна кількість колишніх запорожців покинула терени Південної України. Однак не всі з них залишилися на Кубані назавжди. Частина чорноморців, вислуживши відповідний табельний чин, воліла повернутися назад. Так, 1798 р. зазначалося, що 55 чорноморських старшин мешкало "на прежних жилищах" [10, *с. 178*], тобто в Південній Україні. Наприклад, серед поміщиків південного краю ми бачимо майора Гараджу (полковий старшина Іван Гараджа, з 1779 р. – капітан, з 1791 р. – полковник Чорноморського козачого війська в чині армійського секунд-майора, власник 6300 дес. землі та 91 селянина в Павлоградському повіті [1, *арк. 230 зв.*]).

Вирахувати колишніх чорноморців з-поміж сотень поміщиків Північного Причорномор'я та Приазов'я досить складно. Отримавши офіцерські чини, вони, за рідким виключенням, розчинялися серед чисельних поручиків та капітанів. Проте те, що вони були, підтверджують такі джерела, як документи комісії щодо розгляду дворянства Катеринославського намісництва. Так, рішенням комісії від 24 липня 1794 р. було визнано дворянином чорноморського полкового осавула в чині поручика Федора Білого. Разом з родиною він був занесений до другої частини Родовідної книги Катеринославської губернії [3, *арк. 23 зв.*]. Якби Ф. Білий продовжував служити у Чорноморському козацькому війську або жити на його теренах, справа нобілітації розглядалася б у канцелярії Головнокомандуючого Чорноморським військом [11, *с. 80*], а не на Катеринославщині.

Розгром Запорозької Січі призвів до втрати високого соціального статусу, що його мала січова старшина. Її частина, переважно січова верхівка, спромоглася адаптуватися до нових реалій й перетворитися на поміщиків. З-поміж них тільки одиниці зголосилися відновити козацьку службу. До служби у Чорноморське козацьке військо вступали переважно ті колишні січові старшини, що не спромоглися отримати табельні чини. Для них це був шанс набути землі та чини, тобто поліпшити свій добробут і соціальний стан. Саме вони становили більшу частину командного складу чорноморців. Вислуживши право на дворянський статус, старшини нерідко припиняли службу і поверталися до своїх маєтностей на півдні України. Маючи землі, підданих, офіцерські чини та дворянські дипломи колишні запорозькі та чорноморські старшини стали частиною нової соціальної еліти Південної України, що прийшла на зміну січовій верхівці та кримсько-татарським феодалам.

Джерела та література

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. Управление Новороссийского и Бессарабського генерал-губернатора. – Оп. 219. – 1830 р. – Спр. 8. О составлении комиссии для разбора татарских и греческих дворянских родов.
2. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 220. – 1804 р. – Спр. 1. Ч. II. О раздаче в Новороссийском крае земель.
3. Інститут рукопису. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – Ф. II. Історична колекція (Збірка Я. П. Новицького). – Спр. 24720. Дело предводителя дворянства Александровского и Мариупольского уездов. Дворянский род Белых.
4. Російський державний військово-історичний архів. – Ф.52. Дела князя Потемкина-Таврического. – Оп. 1/194. – Спр. 311. Челобитные офицеров и старшин бывшего запорожского войска об определении на службу, награждении, производстве по службе, отставке и др.; аттестаты и формулярные списки.
5. *Беднов В. А.* Краткие сведения об архиве Самарского Пустынно-Николаевского монастиря // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1908. – Вып. 4. – С. 337-356.
6. *Голобуцкий В. А.* Черноморское казачество. – К.: Издательство академии наук Украинской ССР, 1956. – 415 с.
7. *Каюк С. М.* Задунайська Січ (1775-1828 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 1999. – 202 с.

8. *Короленко П. П.* Предки кубанських казаков на Днестре и Днепре. – Екатеринодар: Тип. П.Ф. Бойка, 1900. – 203.

9. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: (док. извлечены из Кубанского войскового арх.) / Собраны и изданы И.И. Дмитренко.– Бумаги Императрицы Екатерины II, Потемкина-Таврического, Суворова-Рымникского, Голенищева-Кутузова, де-Рибаса, де-Нассау-Зиген, П.Е. Потемкина, Меллера-Закомельского, Горича, Кречетникова, В.В. Каховского, М.В. Каховского, Ферзена, Мекноба, Гудовича, Пустошкина, Репнина, Толстова, Мордвинова, Жегулина, Габлица, Зубова, Дерфельдена и Дивова: 1787-1795 гг. – Спб.: Тип. Штаба Отд. корпуса жандармов. – 475 с. – Т.II.

10. Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415-1797 роки): до 210-ї річниці штурму Хаджибейського замку. – Одеса: ОКФА, 1999. – 400 с.

11. *Шевченко Г. Н.* Формирование черноморского дворянства в конце XVIII – начале XIX веков // Проблемы истории СССР. Вып. 6. – М., 1977. – С. 77-89.

12. *Щебальський П.* Потемкин и заселение Новороссийского края // Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей принадлежащих. – М.: В университетской типографии (Катков и К), 1868. – С. 130-143.

13. *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов для истории запорожских казаков. – Спб.: Типографія И.Н. Скороходова, 1888. – XIX, 248.

Л. М. Маленко

КОЗАЦЬКІ СТАНИЦІ ТА ХУТОРИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В XIX СТОЛІТТІ

Існування на Півдні України в XIX ст. офіційно визнаних урядовою адміністрацією козацьких формувань призвело до появи в краю військових земель, а відтак і населених пунктів – станиць та хуторів. Із огляду на особливості створення південноукраїнських іррегулярних військ у вказаний період їх мешканців селили переважно на ще не освоєних пустинних, маловодних степових ділянках регіону. До уваги бралася необхідність мати в межах військових земель хоча б незначних водоймищ, як-то річок, ставків чи джерел з питною водою. На наданих військам ділянках землі були відсутні будь-які лісові насадження. Зустрічалися тільки незначні чагарники та зарості очерету в заболочених місцях річечок, що пересихали в літню пору. Водночас слід наголосити, що відмежовуючи територію для поселення козаків, уряд включав до її складу один-два населених пункти, створені й освоєні мешканцями переважно некозацького стану. Це робилося з метою одразу ж мати адміністративний центр військових земель. Урядову адміністрацію, яка йшла на такий крок, мало цікавило питання, чи бажають мешканці вже існуючих населених пунктів ставати козаками. Всі питання вирішувалися з огляду негайного взяття під контроль військової та цивільної влади мешканців новостворених козацьких формувань.

Помилково було б вважати, що в південному регіоні в згаданий період утворені козаками населені пункти існували тільки на території козацьких військ. Російський уряд хоча й удався до перетворення добре облаштованих, міцних зимівників та хуторів колишніх запорозьких козаків на адміністративно-територіальні центри краю або ж до їх руйнації в разі відсутності "загальнодержавної" користі від таких господарств, проте заснованих запорожцями населених пунктів у першій половині XIX ст. було ще багато. Та не вони в уяві населення Південної України (особливо прийшлого) стали уособлювачами запорозьких традицій у забудові, побуті, а саме населені пункти, створені офіційно визнаними козацькими формуваннями. Наскільки козацькі станиці та хутори XIX ст. виправдовували уяву населення про запорозькі традиції у господарюванні та повсякденному житті, ми простежимо через розгляд стану населених пунктів у межах військових земель Азовського та Дунайського козацьких формувань.

Ядром названих іррегулярних військ були запорожці та їх нащадки. Саме в середовищі козацтва поновлених іррегулярних з'єднань, в яких запорозький елемент був значним і фактично визначальним, добре простежується намагання мешканців військових земель зберігати та підтримувати запорозькі традиції протягом усього терміну існування козацьких формувань. Козаки південноукраїнських іррегулярних військ зазвичай селилися не у включених до війська населених пунктах, а окремо, засновуючи таким чином власні станиці. Це робилося для того, щоб не ускладнювати стосунків із місцевими мешканцями, які ще не звиклися з думкою про те, що стали козаками. Через брак лісу на військових землях, дорожнечу будівельного матеріалу, відсутність необхідних коштів козаки спочатку будували тимчасові напівземлянки з підручного матеріалу. Ззовні вони нагадували собою козацькі бурдюги, добре описані Д. І. Яворницьким [10, *с. 189-190*]. Це були невеликі прямокутні чи чотирикутні, здебільшого однокамерні приміщення з покритою бур`яном (переважно кураєм) чи очеретом покрівлею, половина яких знаходилась у землі, в ямах, а стіни яких будувались із дерев'яного плетеного каркасу, обмазувалися кізяком і глиною та мали невеликі отвори-віконця. У таких тимчасових житлах козацькі сім'ї мешкали 2-3 роки. З отриманням від держави коштів, необхідної кількості матеріалу для будівництва, знарядь праці мешканці військових земель почали братися і за зведення традиційних для козацтва стаціонарних

будівель. Будувалися вони переважно із саману чи дерева, відносно вулиці – боковою чи "глухою" (задньою) стіною і в глибину подвір'я; покривалися бур'яном, очеретом, соломою. Конструкційними особливостями окремих жител було те, що житлове приміщення і стайня знаходилися під одним дахом, а з'єднувалися між собою сіньми. Місця для будівництва будинків вибиралися господарями з урахуванням життєвого досвіду і порад старих людей та священиків.

Особливістю населених пунктів, заснованих козаками, була обов'язкова наявність центральної частини, на якій знаходилися площа, церква чи молитовний будинок, будівлі для правління, арсенал тощо. Церкви на військових землях мали архітектурні особливості, бо були не тільки місцем, в якому козаки виконували свої духовні треби, а ще й громадським закладом, де вирішувалися важливі для мешканців військових земель питання, зберігалися військові регалії чи містився військовий арсенал. Для них характерна наявність просторих, капітально збудованих підсобних приміщень. Знову ж таки, місця під церкву ретельно обирали старі козаки і священики. Переважно це були підвищення з огляду на те, щоб церква і майдан були добре видні звідусіль та, за висловами самих козаків, щоб "дзвони лунко звучали", "благодать Божа відчувалась у тому місці"

З часом, коли козацькі сім`ї обзавелися господарством і стали отримувати прибутки, мешканці військових земель почали зводити цегляні будинки, покриті черепицею чи жерстю. Будівництво стайні під одним дахом з житловими приміщеннями вже не практикувалось. Будинки зводилися так, щоб не порушувати положень про благоустрій козацьких станиць. Традиційне для південноукраїнського регіону житло зі збереженням кращих запорозьких традицій будувалося лише на ділянках землі, відведених під хутори козакам та офіцерам.

Протягом всього терміну існування козацьких станиць внутрішнє начиння та оздоблення помешкань залишалося традиційним, характерним для населення Південної України. Як приклад, наведемо перелік домашніх речей із будинку козака середнього статку зі станиці Каїри І. Римського. В описі внутрішнього начиння житла значилися: дерев'яний сундук пофарбований, великий, обкований залізом; прості прядив'яні скатертини; старі полотняні рушники з червоними квітами; килим шерстяний, великий; набивники вовняні прості старі – чотири; намисто коралове з 10 шнурків; корит дерев'яних середніх – два; казан чавунний – один; подушок – п'ять" [6, *с. 105*]. У козацьких родинах неукраїнського походження досить стійко зберігалися національні особливості побуту. Особливо це помітно на циганських, молдавських та сербських сім'ях Дунайського козацького війська.

Надана військам земля стала основним багатством козаків. Саме з нею було пов'язане їхнє майбутнє, статок. Тому і робили козаки все можливе, щоб із пусток зробити по-господарськи доглянуту територію. Вони розводили сади; насаджували лісосмуги, чагарники з метою попередження утворення байраку чи рову (насадження як сприяли збереженню вологи в ґрунтах, так і попереджували їх ерозію); стежили за джерелами з питною водою; намагалися не допускати пересихання невеликих степових річечок, які протікали через військові землі (чистили джерела, русла річок, у разі необхідності укріплювали береги); бездумно не виснажували культивовані ділянки землі тощо.

Шанобливе ставлення козаків до землі приємно вражає. Адже вони не були її власниками. Власниками земель виступали війська. По відношенню до козацьких формувань козаки були лише землекористувачами. Водночас слід зазначити, що козацькі сім'ї намагалися використати будь-яку можливість, щоб закріпити за собою надану при першому розподілі ділянку землі, а згодом і стати її господарями. Першим кроком у досягненні цієї мети було отримання ділянки під хутір. У станичному юрті дозволялося заводити хутори, але лише там, де вони не могли заважати громадському землекористуванню, і тільки за згодою станичної громади. Козаки, отримавши ділянку

землі під хутір, намагалися якомога швидше засадити її насадженнями або ж збудувати греблю, млин. Такі прагнення південноукраїнського козацтва мають пояснення. За існуючою на Півдні України законодавчою традицією, за власниками заводських і фабричних підприємств, водяних млинів, греблей, фруктових садів чи лісосмуг земля закріплювалась у довічну власність. Щоб мати більше аргументів на закріплення за собою землі в довічне володіння, козаки намагалися водночас збудувати на хуторах греблю та млин, а поруч посадити фруктові дерева чи лісосмуги. Таким, наприклад, був хутір азовського козака Олександра Сергєєва. На відведених йому під хутір 15 десятинах землі він збудував греблю, добротний млин, виростив сад із 150 фруктових дерев та посадив понад греблею 1000 осокорів і верб [4, *арк. 19, 4, 94*]. Козаки та військова старшина Дунайського війська намагалася якомога швидше засадити надані їм у користування землі виноградними плантаціями та фруктовими садами [6, *с. 156*]. Хутори офіцерів та козаків південноукраїнських військ дивували сучасників фруктовими садами великих розмірів, значною кількістю лісосмуг, вітряками та млинами. За свідченнями сучасників приватні господарства південноукраїнського козацтва першої половини XIX ст. були схожими і забудовою, і формами та методами господарювання на запорозькі зимівники другої половини XVIII ст. Переважна їх більшість була досить прибутковою. Майно ж таких хуторів оцінювалося щонайменше 3000 карбованців сріблом. Гостра нестача землі у військах не давала можливості всім бажаючим отримати землю під хутір. Із появою у козацьких формуваннях досить заможних козаків проблема отримання землі для закладення садів і виноградників, заснування власних хуторів була вирішена шляхом її купівлі чи довгострокової оренди поза межами війська. Однак такими привілеями могли скористатися одиниці, і переважно це були козаки Торгових товариств, в яких вдало йшла торгівля. До купівлі ділянок за межами військових земель в основному вдавалися офіцери південноукраїнських військ. Так, наказний отаман Азовського війська Й. Гладкий купив за 6000 карбованців хутір Ново-Петриківку і став його повним власником [8, *с. 64*]; сотник Дунайського війська І. Павличенко мав в Акермані "будинок з обзаведенням та при ньому виноградний сад в 6,5 десятин"; військовий старшина М. Томачинський мав також в Акермані п'ять ділянок землі, які й засадив садами [5, *арк. 133*; 6, *с. 134*].

У хуторах та станицях постійно підтримувалися порядок і чистота. Вулиці постійно впорядковувалися; домівки мешканців, громадські і військові будівлі періодично білилися, підмальовувалися, фарбувалися; покрівлі з очерету чи бур`яну регулярно перекривалися; нечистоти постійно вивозилися; двори і вулиці підміталися, навесні і восени саджалися дерева, облагороджувалися палісадники і городи. Сучасник і дослідник військового побуту Ф. Берьозкін вказує на домінуючу у козацьких господарствах роль жінки, на плечі якої була звалена не тільки хатня робота та догляд за дітьми, а й утримання власних господарств, а також робота на громадських ланах. Його дивувало, як при такій кількості роботи українки-козачки ще й устигали один-два рази за тиждень вимазувати долівки, білити хати, підмальовувати вікна, причілки, печі, виполоти городину, палісадники і т.п. Тому дослідник і наголошує: "Працьовитість жіночої статі дивовижна!" [7, *с. 198*]. Разом із тим Ф. Берьозкін відмічає, що "вони від надмірної праці скоро старіють. Козачка тридцяти років здається п'ятдесятирічною, а сорокалітня - вже стара в повному розумінні цього слова" [7, *с. 199*]. Навіть німецьких колоністів, які жили на суміжних із військовими землями ділянках, приємно дивували доглянуті присадибні ділянки і квітники, козацькі чепурні, охайні будівлі, впорядковані населені пункти. Водночас слід наголосити, що схильність до порядку, чистоти й охайності, була притаманна не всім мешканцям військових земель. Якщо в Азовському війську за підтриманням порядку та чистоти у господарствах і станицях в основному слідкували самі козаки, то в Дунайському війську про необхідність наведення порядку в населених пунктах і господарствах постійно "нагадувала" військова адміністрація [6,

с. 106-107]. В першу чергу це стосувалося станиць із компактним проживанням козаків-циган, військових мешканців молдаванського та російського походження.

Всі існуючі умови: обмеженість військових земель; політика урядової адміністрації, спрямована на надання пільг господарствам, що спеціалізувалися на землеробстві; практика закріплення земель у довічну власність у залежності від розвитку землеробства; збільшення щільності населення військ; зростання на внутрішньому та зовнішньому ринках попиту на хліб; наявність у південному регіоні української зернової культури та культивування на землях козацьких станиць найкращих зернових сортів - сприяли тому, що провідною галуззю господарства мешканців станиць та хуторів у XIX ст. стало хліборобство. Для отримання добрих врожаїв козаки застосовували переважно двопільну систему обробки землі. Свої наділи вони ділили на 2 частини: перша відводилася під посіви, друга – під пасовиська чи толоку. Землі, що пускали в толоку чи під випас худоби, не розорювали протягом 2–3-х років. Це дозволяло за допомогою тієї ж худоби позбутися бур`яну і добре вдобрити органікою землю. Після цього терміну на ділянці сіяли високосортну пшеницю або льон, який також користувався значним попитом на внутрішньому та зовнішньому ринках. Земля, яка за 2-3 роки відпочила і добре вдобрилася, за умови врахування сівозміни давала можливість протягом 3-5 наступних років вирощувати високі врожаї. Поле, що відводилося під посіви, поділялося в свою чергу ще на дві частини. Одну частину відводили під озимину, другу – під ярину. Козаки ретельно дотримувалися сівозмін. На тій частині, що раніше була під толокою чи пасовиськом, сіяли льон або пшеницю, наступного року засівали житом, третього року іншими зерновими, як-то вівсом, ячменем, просом. Кількість посівів залежала від числа робочих рук, кількості худоби і положення самої ділянки відносно зручностей для збуту зерна. У 30-х роках XIX ст. під посіви зернових в Азовському війську відводилося 33,8 % всіх військових земель (20000 із 59022 десятин) [2, *арк. 6*; 8, *с. 101*], у Дунайському – близько 30 % [6, *с. 129*]. Поступово посівні площі під зернові збільшуються. Із збільшенням посівних площ збільшується і кількість зібраного зерна.

Із року в рік для засіву досвідченими козаками вибиралося найкраще зерно. Перед косовицею серед полів знаходили "острівки" рослин з добірним якісним зерном. Його збирали, просушували, зберігали у відповідних умовах, а навесні після свята Благовіщення висівали. Як наслідок, пшениці, вирощені на військових землях, високо цінувалися. А передусім, болгарська жовтоколоса та чорноколоса з синіми остюками, принесена козаками з-за Дунаю. Її вирощували переважно на чорноземних та піщаних ґрунтах станиць Азовського війська [3, *арк. 59-60*; 8, *с. 103*]. Болгарська пшениця коштувала вдвічі дорожче за звичайні сорти. Аналіз документів з канцелярії новоросійського та бессарабського генерал-губернатора свідчить, що показники врожаю в Азовському війську дещо вищі за показники врожаю в найкращих господарствах німецьких колоністів, де з 1848 по 1858 рік врожай хліба озимого доходив до сам-5, а ярового до сам-7. В Азовському козацькому війську в 50-х роках середній урожай складав: озимого – близько сам-5 ½ з долями і ярового – близько сам-8 ¾ з долями [9, *с. 347*]. Складна ситуація була з врожайністю в Дунайському війську. Як зазначає О. Бачинська, врожаї хліба у дунайських козаків у 40-60-х роках в середньому не перевищували сам-3 [6, *с. 130*].

Із 50-х років XIX ст. у межах військових земель помітна тенденція до поширення інтенсивного господарювання, за якого при зменшенні посівних площ урожаї поступово збільшуються. Причинами збільшення врожаїв при зменшенні посівних площ були: 1) застосування двопільної системи обробки землі; 2) використання природних добрив; 3) дотримування чіткої сівозміни; 4) застосування основ агротехніки та інше. Саме завдяки таким факторам козацькі станиці мали стійку тенденцію збільшення врожаїв.

Розміри козацьких паїв у південноукраїнських військах були меншими за установлені законодавством ділянки. Азовці, наприклад, отримали землі вдвічі менше, паї дунайських козаків становили 10-15 десятин. З часом виявилося, що для вправного

господаря досить і таких розмірів паю, щоб отримувати прибутки. У межах військових земель була поширеною оренда землі під різні види сільськогосподарських робіт. Близькість до портів, шляхів сполучення, значних пунктів торгівлі підвищувала ціни на землю і стимулювала розвиток товарного виробництва на землях козацьких населених пунктів. Оренда військових земель була вигідною справою і для військ, і для станиць, і для самих козаків. Офіцерські та козацькі сім`ї постійно здавали земельні ділянки в оренду, бо самі не могли обробити наданої їм у користування землі через відсутність чоловіків у станицях чи хуторах по справах служби. Від оренди строкових ділянок вони мали добрі гроші. Адже оренда кожної десятини в 50-х роках XIX ст. давала прибуток до 3 карбованців сріблом щорічно. Головним у справі оренди було правильно скласти кондиції. У них мали бути детально прописані права і обов'язки кожної зі сторін. Військова адміністрація постійно наглядала за дотриманням умов та виконанням правил оренди. За будь-які порушування нараховувався штраф, що компенсував збитки. Позитивним моментом було й те, що орендовані землі не розорювалися, а використовувалися переважно під пасовиська та толоки. Таким чином земля за термін оренди відпочивала, а згодом добре родила. Оренда землі в межах військ була вигідною не тільки для козаків, а й для самих орендарів, які не шкодували 100 карбованців сріблом на внесок за право брати участь у торгах.

Враховуючи значний попит на хліб на внутрішньому і зовнішньому ринках, козаки відмовилися від вирощування на своїх ланах городини у повному обсязі, а необхідну для споживання і заготовки на зиму кількість овочів закуповували на недільних базарах і сезонних ярмарках. Вони засівали свої земельні ділянки тільки злаковими культурами, на які був великий попит. Витрати на купівлю овочів були незначними у порівнянні з розмірами прибутку від проданого зерна.

Наступною провідною галуззю господарства південноукраїнських козацьких станиць було скотарство. Його успішний розвиток був зумовлений рядом причин, а саме: 1) значний попит на продукти скотарства на внутрішньому та зовнішньому ринках; 2) сприятливі для заняття скотарством природні умови південного краю; 3) наявність витривалої сірої степової породи великої рогатої худоби. Через малу кількість військових земель козаки змушені були постійно регулювати кількість поголів'я худоби в населених пунктах. Тому і використовували у своїх господарствах ті породи тварин, які могли повноцінно виконувати різні функції. На військових землях значного товарного напрямку скотарство не набуло. Не отримала товарного напрямку і бажана для козаків перспективна на Півдні України галузь скотарства – вівчарство, знову ж таки через обмежену кількість військових земель. При цьому господарства південноукраїнського козацтва були забезпечені худобою і на одну родину в Азовському війську припадало по 4 воли, 2 корови з телицями, по 6 штук овець і по одному коневі [8, *с. 104*], у Дунайському формуванні козаки мали по одній-дві пари робочої худоби [6, *с. 136*]. Серед населення козацьких станиць Дунайського війська були такі родини, які намагалися надати своїм господарствам тваринницького характеру. Так, брати Григорій та Тимофій Албули мали 12 коней, 14 волів, 26 голів великої рогатої худоби, 1760 штук овець; козак Валерій Сарбул – 4 коня, 6 волів, 15 голів великої рогатої худоби, 100 овець; у станиці Волонтирівці в 30-х роках XIX ст. шість родин намагалися торгувати худобою [6, *с. 141*]. Але таким козакам постійно доводилося конфліктувати з станичними громадами, які намагалися контролювати як поголів'я худоби, так і сінокоси.

У першій половині XIX ст. у козацьких станицях значну роль у господарстві продовжував відігравати традиційний козацький промисел – рибальство. Подальший розвиток рибного промислу був зумовлений рядом факторів: 1) наявність багатих рибних угідь (Дніпровський та Бузький басейни, Азовське та Чорноморське узбережжя); 2) існування запорозької традиції рибного промислу, яка продовжувалася на рибних заводах останньої чверті XVIII – XIX ст. Протягом вказаного терміну зберігалася запорозька

технологія вилову риби та її переробки. Збереженню технології в першу чергу сприяли запорозькі та задунайські козаки новоутворених військ, для яких риба довгий час також була основою господарського добробуту та головним предметом торгівлі; 3) прибутковість рибного промислу, а від того і конкурентна боротьба за володіння рибними угіддями, що ще більше підвищувала попит на продукти рибальства на загальноросійському внутрішньому ринку. У XIX ст. козацьким військам разом із землею для остаточного поселення їх мешканців надавалась і обмежена кількість рибних угідь "на підпору господарства". Рибні заводи, які існували в деяких станицях, працювали не на повну потужність і переробляли таку кількість риби, якої було досить тільки для задоволення власних потреб козацьких сімей. Частіше за все рибні угіддя військ за рішенням козацьких громад здавалися в оренду для збільшення загальновійськового прибутку. Здача рибних угідь в оренду була досить вигідною справою і поповнювала військову скарбницю щорічно на третину, а то й половину. Не поодинокими були і випадки, коли орендатори (як правило, це були власники сусідніх смуг рибних угідь) за погодженням органів внутрішнього військового управління користувалися послугами і козацьких рибних заводів для вилову і переробки риби. Досвід козаків у цій справі робив їх бажаною робочою силою у нових роботодавців. Водночас слід зазначити, що обмеженість військових рибних угідь не давала можливостей перетворити традиційний рибний промисел у головну запоруку господарського добробуту населення військових земель.

Інші ж традиційні запорозькі промисли - млинарство, бджільництво - продовжують активно розвиватися протягом XIX ст. не тільки з ініціативи самого населення південноукраїнських станиць, але й за підтримки їх урядом. Розвиток млинарства регулювався спеціальними нормативними актами. Будувати млини та вітряки дозволялося всім бажаючим козакам у разі погодження двох третин станичної громади. Кількість землі, яку громада могла виділити під млин, обмежувалася десятиною на 2 постави. Власники млинів платили на користь війська або станиці грошовий податок. Власники мали право продавати млини та вітряки, за умови продажу їх козакам чи громаді станиці. Якщо млин заводив військовий чиновник, він мав право наймати 2 робітників для нагляду за роботою млина чи вітряка. Млини та вітряки приносили значні прибутки їх власникам. Суми, затрачені на їх будівництво, покривалися протягом 2-3 років. На будівництво вітряка чи млина витрачалося в середньому 800 карбованців сріблом, а чистого прибутку вони давали близько 200-300 карбованців сріблом щорічно. Розвиток млинарства був пов`язаний із збільшенням питомої ваги хліборобства на землях козацьких військ, тому і підтримувався урядом. В Азовському війську на момент його ліквідації було 49 водяних млинів та вітряків [8, *с. 110*], а в Дунайському - 83 [6, *с. 146*]. Найбільшу кількість млинів мала станиця Волонтирівка (Дунайське військо), в якій нараховувалось у 1858 р. 24 млини [6, *с. 146*].

Протягом усього терміну існування козацьких військ на півдні України не останнє місце серед промислів станичників займало нелегальне корчемство. Незважаючи на загрозу суворого покарання з боку державних інстанцій козаки все ж таки в домашніх умовах виготовляли горілку з пшениці та жита, а також займалися виноробством. Протягом усього періоду існування військ у Південній Україні повітові суди регулярно порушували корчемські справи про незаконне виробництво горілки і торгівлю нею козаками південноукраїнських станиць. Та виробництво горілки і вина було настільки вигідною справою, що деякі козаки намагалися перетворити його в справжній напівлегальний промисел. Не лякали їх навіть суворі урядові постанови та високі штрафи. Самі ж мешканці козацьких населених пунктів частіше вдавалися до послуг козаків, що виробляли горілку, ніж до закладів відкупщиків. У мемуарах XIX ст. читаємо, що козаки рідко відвідують "питні" будинки, хіба що в свята і то більше для розмов ніж для пияцтва" [7, *с. 195*]. Такі спогади тільки підкреслюють значення

корчемського промислу серед населення козацьких станиць XIX ст.

Особливе значення для економічного розвитку південноукраїнських козацьких станиць мала торгівля. Збереження попередньо встановлених податків та зборів, право вільного пересування південним краєм промисловиків шляхом надання спеціальних білетів сприяло розвитку роздрібної та сезонної торгівлі у межах військових земель. Пожвавлення торгівлі на землях козацьких військ у середині XIX ст. був пов`язаний із товарним напрямком сільського господарства, особливо хліборобства. Основним предметом торгівлі станичників та хуторян стала сільськогосподарська продукція, переважно пшениця. Більшість козаків відвозили товари на великі базари, на ярмарки в сусідні регіони, у найближчі портові міста - Одесу, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Бердянськ. Організаційних форм торгівля в іррегулярних формуваннях набула в 30-х роках XIX ст. і регламентувалася "Торговим статутом" У межах військових земель велася періодична, стаціонарна та відкупна торгівля. З появою серед козаків досить заможних людей, які в грошах, векселях та товарах мали не менше ніж 1500 карбованців сріблом, у військах оформлювалося Товариство торгових козаків. Вступ козака до цього товариства надавав йому можливість за встановлену плату звільнятися від несення військової служби і повністю присвятити себе торгівлі. Вирішальне значення для запису в розряд торгових козаків знову ж таки належав станичним громадам. На загальних зборах мешканців станиць під головуванням статечних, поважних козаків вирішувалися питання матеріальної спроможності бажаючого торгувати та його порядності. Якщо на адресу козака, який вирішив зайнятися торгівлею, нарікань з боку станичників не було, тоді громадою давались у вищі інстанції рекомендація та поручительство про його фінансову спроможність. Саме ці папери відігравали вирішальну роль при наданні козаку прав вести торгівлю. Торгових козаків у станицях було небагато, однак вони досить успішно торгували і приносили значні прибутки війську, станиці.

Утворення в іррегулярних формуваннях Торгових товариств було яскравим проявом господарських досягнень населення військових земель. Ретельний відбір козаків, які бажали торгувати на рівні з купцями, свідчить про те, що серед них було багато заможних людей, які наважилися ризикнути власним майном і заощадженнями. Торгівля була прибутковою і виправдовувала витрати. У зв`язку з цим збільшувалася кількість козаків, що бажали торгувати. Розвиток торгівлі був корисним не тільки для самих торгових козаків, а й для станиць, військ, у скарбниці яких йшли значні прибутки. Загальний рівень розвитку господарства дозволяв козакам поступово налагоджувати внутрішнє життя станиць, збільшувати витрати на медичне обслуговування, освіту, церковні справи, на утримання громадських закладів. Завдяки цьому можемо говорити про певні здобутки козаків як у господарській діяльності, так і в забезпеченні власного добробуту.

Відведення землі під поселення козакам та надання їм пільгових років зумовили тимчасове невтручання держаних структур у внутрішнє життя населення козацьких станиць. Старі козаки та власна старшина слідкували за дотриманням мешканцями населених пунктів "дідівських", себто козацьких, звичаїв та традицій. У перші роки існування іррегулярних формувань бачимо, як у станицях, так й у військах в цілому найважливіші питання вирішують козацькі ради; старі, поважні козаки, за проханням громад, судять мешканців військових земель і вирішують спірні господарські та побутові справи; козацькі сім`ї займаються традиційними галузями господарства; святкуються традиційні для запорозького й українського козацтва храмові свята; у церквах священики козацького походження правлять службу "по старинці" - без довгих, декілька разів повторюваних молитов, надмірного ідолопоклонства, з освяченням зброї; у військах продовжують складатися сім`ї "на довіру" (згодом козаків звинувачували в двоєженстві, а священиків за освячення таких шлюбів усували від виконання ними церковних обов'язків). Під наглядом старих досвідчених козаків у станицях навчали та виховували молодь. Від останньої вимагався високий рівень самоконтролю. Порушників системи цінностей козацтва

повчально карали – привселюдно шмагали кийками, позачергово посилали на виконання різного роду громадських робіт, тощо. Якщо ж дівчата порушували норми моралі, то покарання були також дуже повчальними – змазування воріт дьогтем, співання вночі біля двору батьків сороміцьких пісень і т.п. Слід відмітити досить суворий контроль станичної громади за молодіжними вечорницями, гуляннями, "вулицями"

Із досягненням юнаками 17 (рідше 15)-річного віку їх записували у "малолітки" і ставили в обов'язок готуватися до зовнішньої служби. Хлопці проходили військові навчання під наглядом представників військових урядів станиць та поважних старих козаків, відбували "сиденьки" по війську, виконували різного розпорядження військової старшини. Так у станицях (як у військах в цілому) чітко виокремилася статево-вікова група – молодіжна, якій були притаманні субкультурні особливості: форма відпочинку, фольклорного репертуару, зачіски, одяг, зброя. Виокремлення цієї групи сприяло відповідно оформленню дитячої групи та дорослого населення і стариків. Помітним у станицях був поділ і на чоловічу та жіночу групи зі своїми обов'язками та правами, а отже і своїми ритуалами, особливостями фольклору і т.п.

Необхідність нести постійну військову службу сприяла виділенню у козацьких станичних громадах (знову ж таки як у військах в цілому) такої соціальної групи як служилі козаки. З її появою з'являються нові свята – полкові, сотенні, виробляються ритуали проводів і зустрічей козаків зі служби, складаються нові зразки фольклору, наприклад, приказки, пісні (одну з таких зафіксував Ф. Берьозкін, описуючи військову службу та побут військових козаків) [7, *с. 190-191*], легенди про військові подвиги козаків, тощо. Дедалі стають помітними стирання міжетнічних граней і вироблення єдиного культурного простору з єдиною системою цінностей. Цьому процесу сприяло установлення зв'язків на рівні: станиця – команда – військо (військова адміністрація, отаман).

Проте дотримуватися випробуваних часом дідівських (козацьких) звичаїв та традицій ставало дедалі тяжче. Із закінченням пільгових років посилився контроль держави над військовою організацією козацтва, внутрішнім життям мешканців військових населених пунктів. Одразу стають помітними зміни в матеріальній сфері життєдіяльності козаків: зачісках, одязі (вимога носити військову форму), у будівництві населених пунктів, окремих будівель. Водночас слід зазначити, що по мірі підкорення військових общин державою під впливом необхідності нести військову службу і займатися сільським господарством роль станичних громад не зменшується, а навпаки збільшується. Вони у межах військових земель поступово перебирають на себе функції колишніх курінних козацьких рад і вирішують всі питання, пов'язані з внутрішнім життям станичників. Провідна і вирішальна роль у винесенні рішень чи вироків станичних громад знову ж таки належала старим козакам, які користувалися загальною повагою. Азовські козаки, наприклад, домоглися ще й того, щоб очолював станичний уряд "свій" козак, обраний на станичній раді. Ігнорування присланого урядовими інстанціями військового чиновника і постійні прохання до наказного отамана про його відкликання мали позитивні наслідки [1, *арк. 1-6*; 8, *с. 60*]. Азовськими станицями з 30-х років XIX ст. управляли станичні управи на чолі з головою, вибраного з мешканців станиці. Так, у культурному середовищі південноукраїнського козацтва формується поняття "свій" – "чужий", "своє" – "чуже". Під поняттям "чужий", "чужинець", розуміли не тільки ворога (козаки служили на різних ділянках російського кордону, на Кавказі, брали участь у воєнних кампаніях), а й присланих у війська армійських офіцерів на посади по внутрішньому управлінню, армійських священиків, цивільних чиновників, відкупщиків, згодом осіб некозацького походження, що орендували ділянки військової землі і проживали у станицях. "Чужою" для козаків була як територія поза межами військових земель, так і місця кордонної і морської служби: по Дунаю, чорноморському узбережжю, на Кавказі. З розширенням функцій і збільшенням ролі станичних громад у вирішенні повсякденних побутових, а іноді й внутрішньовійськових справ, розуміння чужої те-

риторії переносилась і на землі інших станиць, козацьких хуторів. Розмежовувалися землі станичних юртів річечками, струмками, лісосмугами, ставками, курганами. Звідси вислови у військах: "випити на межі", "розпрощатися над ставком", "провести до кургану" тощо.

Перебування козаків на півдні України наклало відповідний відбиток на всі сфери життєдіяльності мешканців військових населених пунктів. У часовому аспекті культурних надбань південноукраїнського козацтва слід виділити декілька важливих моментів. Насамперед це очевидна мінливість традиційної культури в рамках історичного часу. Зі змінами території помешкання, умов життєдіяльності, національного і соціального складу, політики урядових адміністрацій зникають чи еволюціонують окремі елементи традиційно-побутової, духовної культури і з'являються нові. Так, особливістю проведення церковних свят у козацьких станицях було те, що до народних ритуалів додавались і військові – військові паради, виніс регалій, проведення військових рад. Окремі свята супроводжувалися військовими іграми: двобоями, кінними змаганнями, стрільбою.

Важливе місце серед календарних свят у станицях посідали військові і загальновійськові свята. Мешканцями козацьких населених пунктів урочисто святкувалися Покрова, День Святого Миколая (в Азовському війську), Георгія Побідоносця, Сергія Радонежського та інші. Щорічно кожна станиця відмічала своє храмове свято. Святкувалися у станицях ювілеї військових і державних діячів та пам'ятні дати військ, воєнних кампаній.

Особливістю святкової обрядовості південноукраїнського козацтва була відсутність розвинених форм виробничих ритуалів, пов'язаних із початком та закінченням важливих польових робіт. Їх початок і закінчення супроводжувалися короткими молитвами, залишанням на угоду святому незжатого снопа пшениці, жита, тощо. Слід зазначити, що початок весняно-літніх польових робіт і збір урожаю суворо контролювалися військовими урядами та станичними управами. Кожна статево-вікова група мала чітко визначене коло обов'язків. Зорати землю, посіяти зерно, провести сінокіс вважалося суто чоловічою роботою. Жінки займалися власними городами, складали зернові у снопи, трави у копи, брали участь у перевезенні сіна, займалися збором і переробкою овочів, фруктів. Діти під час польових робіт виступали переважно погоничами тварин (волів, коней), пастухами. Характерною особливістю періоду збору врожаю, сінокосу було те, що станиці майже в повному складі, крім старих людей, дітей молодшого віку та хворих, виїжджали в поле. На цей період збільшувався і трудовий день. Однак навіть у таку пору, в степу було заведено виділяти молоді декілька годин на гуляння. Саме в цей період молодь активно знайомилася, домовлялася про засилання сватів восени і т.п.

Важливою складовою обрядовості були пости. Їх у станицях та хуторах суворо дотримувалося неслужиле населення. Служилі козаки, готуючись до військових походів, вживали звичайну їжу. В цей період заборонялися будь-які веселощі, дозволялися тільки "тихі" вечори. Мешканцям населених пунктів дозволялося співати тільки сумних пісень та складених козаками у військових походах.

Бачимо, що протягом всього терміну перебування іррегулярних військ на Півдні України козацькі населені пункти – станиці та хутори – відігравали певну роль у збереженні й продовженні запорозьких традицій у забудові, господарюванні, побуті, а в уяві населення південного регіону ще й виступали яскравими уособлювачами цих звичаїв та традицій. До запорозьких культурних надбань мешканців військових станиць XIX ст. відносимо: вибори козаками власної старшини, вирішальна роль громади у вирішенні господарських і побутових справ, шанобливе ставлення до старих козаків і їх головування та винесення вироків на зібраннях громади, у господарюванні, будівництві житла, козацьких поселень, в одязі, зовнішньому вигляді, у ставленні козаків до церкви, храмові свята, складання сімей "на довіру", навчання молоді і піклування про її майбутнє, у частковому збереженні звичаєвості козацтва, ставленні до військової служби тощо.

Однак з часом у козацьких станицях дедалі помітнішими стають тенденції до викорінення звичаєвості козацтва шляхом поширення на військові землі статутів і положень, вироблених вищими органами влади. Чітко простежуються строга підпорядкованість війська відповідним органам військової та цивільної влади, зміни у забудові населених пунктів і окремих садиб, регламентація внутрішнього життя козаків та їх сімей, поширення нових форм землекористування, землеволодіння, уніфікація одягу, зачісок, військові і полкові свята, складання нових стройових, військово-побутових пісень та інших зразків фольклору тощо. Із значної кількості функцій, які виконувала традиційно-побутова культура козацького населення (де під традиційно-побутовою культурою слід розуміти систему, що включає духовну, матеріальну, соціонормативну культуру та зв'язки з іншими соціальними системами) особливе значення мали інтеграційна і виховна. Це пояснюється як великим прагнення козаків зберегти свою належність до козацького стану, так і прагненням об'єднатись із Чорноморським козацтвом. Останнє в уяві південноукраїнського козацтва поставало прямими нащадками запорозьких козаків і гідними продовжувачами запорозьких традицій та звичаїв. Однак у 60-х роках XIX ст. офіцер Генерального штабу В. Павлович, який збирав матеріали для статистики та географії Катеринославської губернії, відмічав, що козацька служба мешканців військових земель впливає на спосіб їхнього життя та методи ведення господарства і різнить їх від населення краю. Разом із тим наголошував, що права та звичаї азовських козаків мало чим відрізняють їх від звичайних заможних казенних селян.

Пролити світло на еволюцію традицій і звичаїв мешканців козацьких станиць та хуторів Південної України допомагає ще не введена до наукового обігу рукописна розвідка під назвою "Відомості про Стародубівку Маріупольського повіту. XIX ст.", що зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. В. Вернадського. Вона являє собою коротеньке за обсягом дослідження, підготовлене згідно з традицією військово-топографічних описів XVIII ст. Такого роду історичні довідки готувалися з метою розміщення інформації в літературі довідкового характеру чи на запит відповідних установ (наприклад, статистичних комітетів). Автор "Відомостей..." невідомий, однак знаємо, що він учитель за професією. Більш того, текст дослідження дає підстави говорити, що ця людина зовсім недавно з'явилася в населеному пункті. Учитель доволі неупереджено, без емоцій та глибоких знань із історії становлення Стародубівки викладає добуту ним інформацію про колишню козацьку станицю. Складається враження, що "Відомості про Стародубівку Маріупольського повіту. XIX ст." взагалі підготовлені сторонньою людиною.

У "Відомостях..." названо рік заснування населеного пункту; описано його місцезнаходження, клімат та якість ґрунтів; вказано кількість населення; зроблено наголос на національному походженні та віросповіданні стародубівських мешканців; охарактеризовано їх основні заняття, рівень господарювання та статку, елементи традиційно-побутової культури, риси характеру. Вчитель особливу увагу звертає на бездоганний стан церкви, школи, інших громадських будівель; чистоту та охайність садиб, вулиць; декількома рядками характеризує традиції та звичаї мешканців населеного пункту. Однак у доробку й натяку немає про козацьке минуле частини мешканців Стародубівки. Сумнівно, що він про це не знав. Ймовірно, що виконував урядове замовлення. В незначному за обсягом доробку чітко простежуються й деякі козацькі звичаї та традиції, на яких робився наголос сучасниками в бутність Стародубівки ще козацькою станицею. Так, автор розвідки, як і його попередники, відмічає високу релігійність стародубівських мешканців; особливе ставлення до молоді та старих людей; шанобливе і дбайливе відношення до церковних установ і освітніх закладів; звичай тримати свої домівки, вулиці, населений пункт у чистоті та охайності; тверезий, зорганізований спосіб життя; схильність до негайного виконання наказів і разом із тим взаємоповага один до одного як у родинному, так і в громадському житті. Учитель відмічає високий

рівень статку мешканців Стародубівки. Він наголошує, що й одяг їх не з домотканого "селянського" полотна, а все з "бавовняної та сукняної матерії" (див. додаток). Та й живуть вони в добротно збудованих, чистих, світлих будинках, і їжу вживають поживну та смачну. А спосіб життя ведуть праведний і не роблять нічого такого, за що могли б бути засуджені згідно з церковними чи світськими законами.

Бачимо, що "Відомості про Стародубівку Маріупольського повіту. XIX ст." містять інформацію, яка не зустрічається в джерелах іншого походження. Зіставлення такого роду матеріалу з різними категоріями джерел дає можливості до певної міри відтворити всі сторони життєдіяльності мешканців населених пунктів Південної України і дослідити впливи козацького населення південного регіону на представників інших суспільних верств краю.

Джерела та література

1. Російський державний військово-історичний архів (далі - РДВІА). - Ф. 405. - Оп.6. - Спр. 1054.
2. РДВІА - Ф. 877. - Оп.1. - Спр. 50.
3. РДВІА - Ф. 877. - Оп.1. - Спр. 55.
4. РДВІА - Ф. 877. - Оп.1. - Спр. 185.
5. Філія Державного архіву Одеської області в м. Ізмаїлі - Ф. 755. - Оп.1. - Спр. 145.
6. Бачинська О. Дунайське козацьке військо. 1828-1868 рр. (До 170-річчя заснування). - Одеса, 1998.
7. Березкин Ф. Азовские казаки: их происхождение, состав, служба, обычаи, нравы и занятия // Журнал для чтения воспитанников военных учебных заведений. - 1852. - Т. 99.
8. Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828-1866). - Запоріжжя, 2000.
9. Материалы для георафии и статистики России, собранные офицерами Генераль- ного штаба. Екатеринославская губерния. - СПб., 1862. - Т. 6.
10. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків в 3-х тт. - Львів, 1990. - Т. 1.

ДОДАТОК

Кінець XIX століття. - Відомості про Стародубівку Маріупольського повіту

1. Селение именуется Стародубовка, а почему получило такое название, никому неизвестно. Расположено улицами на наклонном месте. Жителей имеется 300 душ обоего пола. Стоит селение от уездного города в 40 верстах.

2. Местность вообще возвышенная, состоит более из черноземной почвы. Особых удобств для жизни нет, а если протекает маленькая речка, то жители пользы от нее почти не извлекают. Климатические условия не представляют резких перемен, а по временам дуют юго-восточные ветры довольно удушливые и порывистые в летнее время, зимой с той стороны резкие и с сильными продолжительными метелями; но от того в воздухе ничего не происходит вредного и разрушительного.

3. Селение возникло с 1839 г. Приселялось выходцами разных губерний. Нация жителей - малороссы. Все православного вероисповедания. Жители с характером мирным, ровным, но малообщительным.

Жизнь ведут нравственную, не делают никаких безобразий, за которые осуждают церковные и гражданские законы, а вместе с этим и религиозны. Церковь и школа есть, благоустройство их безупречно. Усердие к храму имеет и расположение к школе немалое. До сих жителей с посторонними, т.е. прихожан 700 душ, а учеников 38.

4. Хозяйство жителей основано на земледелии и занятие единственное, посредством с которого удовлетворяют все потребности жизни. Местом сбыта произведений служат 2 города: Мариуполь и Бердянск. Живут безбедно.

5. В среде как общественной, так и семейной, держаться согласия, мира, повиновения и взаимного [уважения].

Живут в домах построенных, чистых и светлых, употребляют пищу питательную и вкусную. Одеваются даже щегольски: невидно деревенской ткани, а по большей части употребляют бумажные и шерстяные материи. Выдающихся обычаев домашних нет. К числу религиозных обычаев принадлежит тот, что накануне Рождества ставят под окнами, в углу на сене кутью и взвар, и ходят по домам, преимущественно молодежь, славят Христа. Поверий никаких нет.

Преданий сохранилось одно и постепенно начало утрачивать свое значение. В [слово нерозбірливо] утрене Нового года дети ходят по домам, посыпают зерном и при том произносят несколько доброжелательных слов домохозяину о том, чтобы на следующий год Бог же оставил с хорошим урожаем. Но это скорее надо назвать [детским] обычаем. А преданий почти между жителями не существует.

Увеселения бывают изредка летом. Молодежь сходится к мельницам и на выгон, чтобы провести время и спеть некоторые песни, содержание их неведомо. К музыке расположения не имеют. Инструментов музыкальных нет.

6. Лиц, обращающих на себя внимание, нет. Замечательных вещей церковных, памятников древности, камней с надписями тоже.

Учитель - (підпис).

ІР НБУ ім. В. Вернадського. - Ф. V. - № 707. - Арк. 2. - Оригінал.

І. І. Лиман, В. М. Константінова

МАТЕРІАЛИ ПРО АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО В ЩОДЕННИКАХ "БЕРДЯНСЬКОГО ЛІТОПИСЦЯ" В. КРИЖАНІВСЬКОГО

Такими вже є примхи долі, що для того, аби "увійти в Історію", не обов'язково бути винятковою, непересічною особистістю, яка уславилась героїчним життям. Не обов'язково мати високі державні посади. Не треба зробити вчинок, який сколихне світ. Історія сама може "вихопити" з небуття, "піднести на щит" людину через багато часу після її смерті. Звичайно, бажано, аби людина все ж зробила за свого життя щось, що дало Історії цю змогу.

Прикладом подібних "взаємин" Історії та особи може служити доля Василя Костянтиновича Крижанівського. На перший погляд: ну чим може запам'ятатись провінційний чиновник, кар'єра якого не склалась і який, до того ж, не володів якимись особливими талантами?! Тим не менш, ім'я цієї людини, яка померла в позаминулому столітті, добре відоме не лише в Бердянську, але і далеко за межами цього міста, яке Василь Костянтинович, за влучним висловом одного з кореспондентів газети "Одеський Вісник", "любит..., словно своего родного" [2, *с. 123-124*].

Не можна сказати, що самому В. К. Крижанівському було байдуже, чи будуть пам'ятати про нього нащадки. Благодійництво, заповідання на користь міста і Бердянської чоловічої гімназії нерухомості, написання газетних кореспонденцій, нарешті, ведення щоденників – усі ці його дії можна трактувати як такі, що спрямовані на збереження пам'яті про себе.

І дійсно, деякі з них нагадували бердянцям про В. К. Крижанівського і після його смерті 24 липня 1883 р. У 1887 р. преса повідомляла про підготовку і відкриття в будинку, заповіданому Василем Костянтиновичем Бердянську, Павлівської богодільні [3, *с. 3*; 4, *с. 3*]. І у виданій в 1897 р. з нагоди чвертьвікової річниці місцевої чоловічої гімназії книжці [10, *с. 89-90*], і в документах цього навчального закладу початку XX ст. згадувалось про садову ділянку в тодішньому передмісті Бердянська, Макортах, прибутки з якої Крижанівський заповів використовувати на оплату навчання бідних гімназистів, на придбання для них одягу та їжі [1, *арк. 32*]. У 1909 р. на могилі Василя Костянтиновича Крижанівського був поставлений новий пам'ятник, на якому, між іншим, було викарбувано: "От признательного Бердянского Городского Управления за пожертвованный в 1883 г. дом для богадельни"

Та плинув час, а з ним згасала і пам'ять про жертвувателя. Буремні події початку XX ст. багато що змінили в місті. Залишились у минулому і Павлівська богодільня, і чоловіча гімназія. Експропріації нерухомості, які відбулися внаслідок зміни влади, зробили вже зовсім неактуальними питання, хто, кому, коли і що заповідав...

Минали роки, десятиліття. Йшли з життя ті, хто колись були знайомі з В. К. Крижанівським. А з пам'яті тих, хто продовжував жити, вир змін 20–40-х років XX століття витісняв згадки і про самого Василя Костянтиновича, і про його пожертви та колись злободенні газетні кореспонденції.

Аж ось, коли ім'я бердянського чиновника XIX ст. було порядком позабуте, примха долі нагадала про нього. На перший погляд може здатись дивним, але "виною" тому – спорохнявіння старого дерев'яного столу. Саме коли цей предмет меблів вийшов з ладу, в ньому був виявлений тайник. А в ньому, в свою чергу, – щоденники В. К. Крижанівського. Удачею стало не лише те, що сам стіл вцілів тоді, коли гинули цілі імперії, коли війни знищували десятки мільйонів людських життів, коли спустошувались тисячі міст, не кажучи вже про розташовані в них будівлі. Талан полягав і в тому, що стіл, а отже, і щоденники, потрапив до людини, яка зрозуміла, що старі записи мають цінність, а не годяться лише, скажімо, на розпалювання пічки. Пощастило і тому, що

після виявлення щоденників вони не були закинуті власником столу кудись на полицю у власній оселі, де потім припадали б пилом, ніким не прочитані.

Сміємо запевнити, що пишемо це не тому, що недооцінюємо здатність своїх земляків оцінити значущість таких, що потрапили до їхніх рук, рукописів. Пишемо тому, що нам довелось чути про сумну долю інших щоденників чи то мемуарів XIX або початку XX ст., знайдених при знесенні старого будинку в Бердянську. Один із будівельників забрав ці записи собі додому, де вони тривалий час і знаходились. Кілька років тому син цього будівельника, який колись сам бачив ті рукописи, розповів про них одному з нас. Звісно, відповіддю стало щире обіцяння багато чого за можливість побачити записи. Та як ретельно сам мій співрозмовник та члени його родини неодноразово після цього не "переривали" будинок в пошуках жаданого скарбу, останній не знайдено і досі.

Не такою стала доля щоденників В. К. Крижанівського. Останнім власником старого столу, у схованці якого вони знаходились, був нащадок відомого в Бердянську дворянського роду Туржанських. Туржанські здали свою знахідку до бібліотеки педагогічного інституту, за що їм було виплачено 200 карбованців. У цій бібліотеці щоденники зареєстровані 12 лютого 1959 р. Втім, ця дата вельми умовна, оскільки на записах є штампи 1947 і 1953 рр. З щоденників були зняті машинописні копії, що зберігаються у Бердянському краєзнавчому музеї.

За спогадами З. Шумі (Осецької), родички Туржанських, в тайнику було виявлено 7-8 щоденників, але пізніше частина їх зникла. До наших днів дійшли записи 1865, 1866, 1870, 1875 і 1876 років. У 1980-х рр. щоденники були тимчасово взяті з інституту, але повернені не в повному обсязі. З того часу оригінали 1875 та 1876 рр. вважаються втраченими.

Як би там не було, але знахідка Туржанського повернула бердянцям ім'я їхнього земляка. По відношенню до нього все частіше стало вживатись словосполучення "бердянський літописець". І ось вже близько півстоліття ті, хто звертається до історії Бердянська, черпають інформацію з щоденників Василя Костянтиновича Крижанівського. Адже ці записи були чи не єдиним доступним в Бердянську більш-менш цілісним джерельним комплексом з історії міста у XIX ст. Щоправда, тривалий час коло самих дослідників було досить вузьким, включаючи переважно місцевих краєзнавців і викладачів та студентів інституту.

Своє "третє життя" записи В. К. Крижанівського отримали вже на початку цього століття. У 2001 р. ректор Бердянського державного педагогічного інституту В. В. Крижко передав щоденники за 1865, 1866 і 1870 рр. у дар місцевому краєзнавчому музею. Незадовго до цього була розпочата робота з підготовки їх до видання. А в 2002 р. щоденники були опубліковані в одній книзі з дослідженням "Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского" [5].

Тепер і інтерес, і можливості доступу бердянців до джерела суттєво зросли, адже примірники книги були передані до всіх міських і шкільних бібліотек Бердянська. Велика серія статей про щоденники з'явилась у місцевій пресі.

Але не менш важливим було те, що про "бердянського літописця" стало широко відомо далеко від його рідного міста. Багато хто і з вітчизняних та зарубіжних дослідників, і з нефахівців тоді відкрили для себе вельми інформативне цінне джерело з історії позаминулого століття. А разом із ним — і сам Бердянськ, який виявився не лише колишньою "всесоюзною здравницею". Тож зараз посилання на щоденники бердянця зустрічаємо вже в монографіях, у кандидатських та докторських дисертаціях з досить широким тематичним спектром.

Разом із тим, чим більшою ставала увага до щоденників і безпосередньо до персони їхнього автора, тим більше питань виникало. Тож не дивно, що після того, як книга "Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского. Крыжановс кий В. К. Дневники" побачила світ, пошук відповідей на ці питання не тільки не

припинився, але отримав новий імпульс. Як наслідок – нещодавно видана книга "Бердянський літописець Василь Крижанівський" [6], матеріали якої не тільки дозволяють дещо по-новому подивитись на постать Василя Крижанівського, але і значно розширюють наші уявлення про Бердянськ XIX століття. Адже фактично біографія В. Крижанівського – це і історія перших десятиліть існування Бердянська.

Серед багатьох подій, які знайшли відображення на сторінках щоденників за 1865 і 1866 рр., були і ті, що пов'язані з історією Азовського козацького війська. Створене Іменним указом від 27 травня 1832 р., воно кілька десятиліть відігравало важливу роль у розвитку як території, на якій розташовувалось, тобто земель північного узбережжя Азовського моря між Бердянськом і Маріуполем, так і Південної України в цілому.

На середину 60-х років XIX століття Азовське козацьке військо мало 1699 кам'яних і 4 дерев'яних будинки, 2 церкви, 3 молитовних будинки, 2 інструментальних заводи, 49 млинів, 2 рибних заводи, 15144 голови свійських тварин. Крім того, воно володіло грошовою сумою, що становила 92679 крб. 10 ¾ коп., що приблизно дорівнювало річним витратам держави на утримання всіх 12 козацьких військ Російської імперії [8, *с. 117*]. За 30 років перебування в регіоні, з 1832 по 1862 р., чисельність Азовського козацького війська зросла майже в 5 разів, і в 1862 р. дорівнювала 10911 особам (5361 чоловік і 5550 жінок) [8, *с. 87*].

Вагомими були досягнення азовців у землеробстві. У 1851 р. військо представило на Всесвітній виставці продукції сільського господарства і промисловості, що проходила в Лондоні, болгарську пшеницю, яку воно вирощувало. За цю пшеницю Лондонська королівська комісія нагородила азовців медалями 2-го ступеня. Показники врожайності в Азовському війську були навіть вище, аніж в кращих господарствах німецьких колоністів. Цей факт є вельми важливим, оскільки німці в Бердянському повіті вважались "полезнейшим населением", яке "отлично ведет сельское хазяйство" [7, *с. 237*]. В той час, як в 1848-1858 рр. врожай озимого хліба в німецьких господарствах доходив до сам-5, а ярового хліба до сам-7, в Азовському війську середній врожай становив відповідно близько сам-5½ і сам-8¾ [9, *с. 102-103*]. Успіхи в веденні сільського господарства дозволили азовцям в останні два десятиріччя свого існування повністю перейти на самозабезпечення, і козаки не обтяжували державну казну проханнями про надання матеріальної допомоги [9, *с. 101*]. Але в щоденнику В. Крижанівського за 1865 р. зафіксована ситуація, коли економічний добробут війська опинився під загрозою. Кілька разів В. Крижанівський згадує, що посівам зернових у регіоні нанесені колосальні збитки. 13 липня з цього приводу було зроблено запис: "Говорять, что на земле Азовского войска овражок и прус совершенно уничтожил посевы, и козаки так обеднели, что начальство их вошло уже с представлением о доставлении им продовольствия от правительства" Записане далі підтверджує той факт, що населення регіону добре знало про колишні господарські успіхи азовців: "К подобной мере, кажется, со дня учреждения войска Азовскаго еще начальство их не прибігало".

Одним із важливих джерел прибутків козацтва була здача військової землі в оренду. Оренда кожної десятини в 50-х роках давала прибуток до трьох карбованців сріблом. Висока орендна плата була пов'язана з близьким розташуванням морських портів – Бердянська і Маріуполя. Авторитетна дослідниця Азовського козацького війська Л. Маленко виявила в Російському державному військово-історичному архіві ряд цінних документів, що дозволили їй реконструювати процедуру та принципи здачі військом землі в оренду [8, *с. 96-98*]. Щоденники В. Крижанівського дають нам додаткову інформацію з цієї проблематики. В 1865 р. Василь Костянтинович чимало писав про негаразди, які спіткали багатьох орендарів земель Азовського козацького війська у зв'язку з неврожаєм, що був викликаний навалою гризунів. Зокрема, серед таких орендарів згадуються Богаєвський, Кобозєв, Фіалковський. 30 липня В. Крижанівський відзначив, що Іван Богаєвський надіслав наказному отаману Азовського козацького

війська клопотання про "сложение или рассрочку" орендної плати, яку він був винен війську. Підставою для задоволення цього клопотання І. Богаєвський назвав "страшное опустошение полей" Ймовірно, таке клопотання було надіслане і на ім'я генерал-губернатора. 3 листопада 1865 р. І. Богаєвський повідомив В. Крижанівському, що генерал-губернатор задовольнив клопотання ряду "оброкосодержателей" Азовського війська і наказав відстрочити плату за землю, але "с взятием обеспечения". Серед тих, хто отримав відстрочку, був і Фіалковський, але це не врятувало його від розорення. З приводу смерті Фіалковського 3 травня 1866 р. титулярний радник записав, що цей бердянський купець раніше досить успішно вів торгівлю хлібом, сколотив чималий капітал. Але зайнявшись самостійно вирощуванням зернових та льону на землях Азовського війська, Фіалковський "так в 5-ть лет просеялся, что не только свой капитал потерял, но от горести и неудачи умер", залишивши чималі борги. Підтверджують масштабність господарювання Фіалковського на козацьких землях документи, знайдені Л. Маленко. Згідно з ними, в 1863 р. цей купець отримав у найм 14 ділянок площею 2319 сажнів. Того ж року Фіалковському були надані без торгів ще 4 ділянки площею 800 десятин 1392 сажні. Загальна площа орендованих купцем земель склала 3120 десятин 1213 сажнів [8, *с. 98*]. Ці ж документи свідчать, що Фіалковський займався орендою принаймні з 1859 р., коли вже наймав 17 ділянок площею 2599 десятин 1094 сажні. Тут же знаходимо й причину звернення купця з клопотанням про відстрочку платежу за землю саме в 1865 р. – 12 жовтня того року закінчився трирічний термін, на який встановлювалась оренда [8, *с. 379*].

Відмітимо, що згаданий випадок невиконання Фіалковським і Богаєвським умов оренди не був поодиноким. Дещо раніше вони були викриті в невиконанні орендних контрактів, а саме в оранці землі, яку дозволялось використовувати тільки під сінокіс і випас худоби. За це порушення на Фіалковського, який раніше вже був помічений у подібному, був накладений штраф в розмірі подвійної орендної плати за незаконно орану землю. Богаєвський же, як і інші особи, які були вперше помічені в порушенні, уникнув штрафних санкцій, але був попереджений, що в разі повторення порушення у нього буде відібрана ділянка і він буде зобов'язаний заплатити штраф [8, *с. 383-384*].

В щоденниках В. Крижанівського згадуються кілька козаків Азовського війська. Серед них – К. Ф. Решетілов. Нагадаймо, що Костянтин Федорович Решетілов (1793 р. – 25 травня 1867 р.) – генерал-лейтенант, наказний отаман Азовського козацького війська. Народився на Дону. Належав до дворянського роду Таврійської губернії. У дитинстві зарахований до одного з гвардійських полків, брав участь у війні 1812 р. Наприкінці 1856 р. призначений наказним отаманом і залишався на чолі азовців до остаточної ліквідації козацького формування. У 1860-х рр. отримав чин генерал-лейтенанта. Був височайше пожалуваний великою земельною ділянкою в Бердянському повіті. У самому Бердянську також володів землею і кількома будинками. Загалом у володінні родини К. Ф. Решетілова знаходилось близько 700 десятин. Костянтин Федорович організовував переселення Азовського козацького війська на Кубань; пішовши у відставку, решту життя провів у своєму маєтку і в Бердянську.

В кількох місцях автор щоденників пише про Семена Івановича Гонтіна. Так, В. Крижанівський 16 червня 1865 р. повідомив, що С. І. Гонтін, колишній військовий старшина, повернувся з Петербурга, де був пожалуваний у підполковники і нагороджений орденом Святого Станіслава на шию за участь у церемонії поховання Отамана всього козацького війська, наслідника цесаревича Миколи Олександровича. 8 липня з приводу нового чину і нагороди С. Гонтін приймав гостей. 1 вересня підполковником був влаштований черговий прийом, цього разу з приводу власних іменин. З Бердянська поздоровити С. Гонтіна поїхали князь Максутов, інженер фон Дезін, купець Кісіс Оглу і доктор Пайкос.

Зауважимо, що період складання В. Крижанівським двох перших щоденників,

які дійшли до нас, був переломним в історії Азовського козацького війська. В 1862 р. почалося поетапне переселення азовців на Кубань. За 4 роки було переселено 5238 осіб, або майже половина складу війська [8, *с. 142*]. А 11 жовтня 1865 р. було затверджено "Положение об упразднении Азовского казачьего войска". 27 серпня 1866 р. припинила свою роботу військова канцелярія (яка теж згадується в щоденниках В. Крижанівського). З її закриттям Азовське козацьке військо було остаточно ліквідовано [8, *с. 140*]. Втім, багато з колишніх азовців залишились мешкати на Бердянщині і в самому місті. Козаки, які залишились у Приазов'ї, були переведені в цивільне відомство, офіцери зачислені в дворяни, а рядові козаки віднесені до державних селян.

Джерела та література

1. ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 2079.
2. Одесский Вестник. – № 28. – 9.III.1863.
3. Одесский Вестник. – № 286. – 24.X.1887.
4. Одесский Вестник. – № 314. – 21.XI.1887.
5. *Баханов К. А., Лыман И. И.* Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского. Крыжановский В. К. Дневники. – Запорожье: Просвіта, 2002. – 218 с., ил.
6. "Бердянський літописець" Василь Крижанівський // Упорядники: І. І. Лиман, В. М. Константінова. – Бердянськ-Київ – Едмонтон: РА "Тандем – У", 2007. – 300 с.
7. Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб., 1862. – Т. І.
8. *Маленко Л. М.* Азовське козацьке військо (1828-1866). – Запоріжжя, 2000.
9. *Маленко Л. М.* До питання відродження козацьких традицій в Україні // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П. Д. Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2000. – С.101 – 103.
10. *Муретов И. Д.* Двадцатипятилетие Бердянской мужской гимназии (1872-1897). Краткая историческая записка. – Бердянск: тип. Г.А. Эдигера, 1897.

О. А. Прігарін

НА КОРДОНІ ІМПЕРІЙ: ПОГЛЯДИ М. С. ЧАЙКОВСЬКОГО (МЕХМЕД САДИК ПАШІ) НА ФОРМУВАННЯ КОЗАЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДОБРУДЖІ

Відповідно до спільного місця у наукових розробках інтелектуальної історії, XIX століття сприймається як час стрімкого зростання "національних" ідеологій [1; 6; 11 та інші]. Явною опозицією цьому сприймається шовінізм імперій. Цій діахтомії призначено було з'ясовувати відносини вже протягом бурхливого XX століття і, на жаль, у XXI... Художнє осмислення зіткнення цих двох типів світосприйняття дивно показано у фільмі Іствана Шабо "Полковник Рель"

Однак на історичну сцену вже тоді виходять і напрямки думки, які можна характеризувати як "транснаціональні" або "космополітичні". Одні з них були ефективно застосовувані надалі - наприклад, марксизм як соціально-позитивістський світогляд одночасно гармонійно "вріс" і до мета-державницьких, і до антиколоніальних дискурсів. Інші ж були лише оказіональними породженнями часу. До таких альтернативних форм ментальності варто особливо пильно ставитися історикам, щоб вони зненацька не стали актуальними у суспільній практиці. Периферійні форми ідентичності можуть раптом бути вийняті із запасників минулого й зіграти свою нову роль. І прикладів такому конструктивізму та претензій на перегляд балансу сил і прав безліч - багато які з них прикриваються на початку етнічно-ренесансними гаслами, а згодом переходять до метропольної риторики. Рідко якій ідеології вдається утриматися у межах власне космополітизму, що розуміється як патріотизм поза існуючими кордонами.

До таких феноменів можна віднести й ідеї Міхала Станіславовича Чайковського (Мехмеда Садик Паші, Чайки). Еволюція його поглядів, рівно як і особиста яскрава біографія, привертала [4, *с. 94-97*; 12; 15, *с. 159-198*; 5, *с. 25-29*] і, ми впевнені, буде привертати увагу фахівців ряду дисциплін. Однак він ніяк "не хотів" вписуватися до категорій державних, революційних або націоналістичних схем. Різнопланова діяльність цієї постаті - виразний приклад космополітизму: служачи справі польської революції, пропагандував ідеї "незалежної України" і віддано виконував військові й адміністративні функції в Османській імперії, послідовно доставляючи розвідані дані на користь Франції...

Кульмінацією кар'єри цієї неординарної особистості слід вважати створення і функціонування штучного "Османського козачого війська" (1853-1868) [9, *с. 17-28*]. Чайковський створив його на свій страх і ризик, легалізував в обставинах "Кримської війни". До складу цього війська увійшли українські і російські мешканці Добруджі, польські емігранти в Османській імперії, планувалося приєднання іншого слов'янського населення держави. Сам М. С. Чайковський бачив мету цього війська у "відтворенні козацької народності у Південній Русі, або, як мінімум, утворенні з Добруджі самостійної козацької держави під моїм керівництвом як султанського васала" [13, *с. 108-109*]. Варто вказати, що діяльність цього військового підрозділу ще очікує свого дослідника.

У контексті нашого завдання перебувають питання, яким чином М. С. Чайковський обґрунтовував історичні права такого об'єднання; як уявляв минуле свого війська. В історіографії питання з кінця XIX століття домінує критика Ф. К. Волкова (Вовка): "невиразні й уривчасті відомості цього письменника... настільки заплутані й тенденційно оброблені, що не можуть мати ніякого значення без самої ретельної перевірки кожного з наведених їм фактів" [7, *с. 29*]. Безумовно, з погляду документальної позитивістської парадигми, твори "отамана" наповнені явно ангажованою позицією, надмірним егоцентризмом і наявністю фактографічних недоліків. Однак навряд чи варто оцінювати з позицій професійного історика - його завдання були, звичайно ж, іншими, ніж у кабінетного вченого.

Результати його творчості можна характеризувати як продукт, середній між белетристикою (з художнім вимислом, метафорами та іншими атрибутами подібного жанру) і пропагандою. Тому, мабуть, не треба шукати вірогідності у викладі М. С. Чайковського минулого – воно для нього володіло не стільки джерельною цінністю, скільки виступало предметом натхнення та скарбницею фактів, які можна було використати для агітації власних уявлень. Уявляється продуктивним звернуться до його спадщини як до своєрідної моделі, яка шукала в історичному досвіді підстави для конструкції нових форм ідеології. У цій якості важливо не стільки простежити відповідність реальності попередньої історії , скільки з'ясувати на які семіотичні (знакові) сюжети та події опирався автор у своєму бажанні обґрунтувати правомірність своїх дій. Завдяки такому підходу стає доступним продемонструвати, як погляди романтика наповнюються прагматикою суспільного мислителя. У результаті будемо мати справу з явищами соціальної пам'яті, з усіма властивими даному типу свідомості міфотворчими аспектами, до яких навряд чи ефективно застосовувати науково строгий корпоративний "костюм" вимог.

Виходячи з цього посилання, охарактеризуємо подання творця і першого літописця Османського козачого війська – М. С. Чайковського (Мехмеду Садик Паші). Сфокусуємося на його поглядах, що відображали практику минулої життєдіяльності "козацького" населення Добруджі. Як приклад візьмемо уривок з його оригінальної збірки – "Kozaczyna w Turcyi" / "Козаччина у Туреччині" (Париж, 1857) [14], а саме - параграф, присвячений виникненню Добруджанських козаків.

Варто відзначити, що цей твір не виправдано "забутий" в історіографії – навіть у спеціально присвяченій літературі найчастіше використовуються мемуарні виправдання "Записки" [13], складені на два десятиліття пізніше в Києві, після повернення в Російську імперію. Аналізований збірник підготовлений поза цензурними рамками, у безпосередній часовій відстані від подій, у момент щирої віри у майбутнє свого дітища. Книга є компіляцією фольклору, документів, описів власних спостережень, які написані польсько-українсько-російською мовною сумішшю. Вийшла вона невеликим накладом і вже при житті автора стала бібліографічним раритетом, що частково пояснює рідкість її використання в історіографії. У цьому зв'язку варто було б перевидати цю безумовно унікальну працю, що має низку достоїнств і викликає інтерес у широкого кола вчених. Але поки, з огляду на ситуацію, приводимо фрагмент збірника в додатку у нашому перекладі із збереженням оригінального стиля. Це третій параграф першої частини збірника. Публікується під авторським заголовком. Заголовні букви та абзаци залишені вслід за М. С. Чайковським.

Другим рівнем наших завдань є підготовка коментарів до тексту у позначеному вище ключі. У контексті цього наведемо кілька попередніх міркувань.

Однієї із пропагандистських функцій збірника і самої діяльності Садик Паші було об'єднання зусиль різнорідного населення Туреччини в єдиній боротьбі проти Російської імперії. Тому він і намагався показати спільність долі та подібність призначення різних груп населення (насамперед - української і російської) Добруджі. І в силу романтизму часу, і в наслідок своїх подань він використав узагальнююче поняття "козаки" Хоча навіть із фрагмента стає зрозумілим, що ця ідентичність не була актуальної для більшості населення: українське козацтво після ліквідації Задунайської Січі перейшло на сторону Росії [2], а основна маса росіян козаків-некрасівців або поступило також, або пішло у глиб Османських володінь [8, *с. 29-41*; 10]. За "козацькі" риси і прояви приймаються, видаються збройні дії Добруджанських ногайців, які цілком органічно вписуються в систему керування цих регіонів Османської імперії. І таких "припущень" досить багато.

Показовим є також свідоме удавнення та підкреслення історичності прав цих козаків. Час появи старообрядців-некрасівців, рівно як і запорожців, зв'язується не стільки

з реальними фактами, скільки з легендарними сюжетами – Розколом церкви (у першому випадку) і діями Мазепи (в іншому). Важливим вектором міфологізації сприймаються вже зовсім далекі часи – Візантія та її підкорення русичами / варягами. Навіть до реальної хронології Міхал Станіславович ставиться неохайно – російсько-османська війна 1828-1829 рр. у нього позначена «1827 і 28».

Для розуміння ідеалізації минулого досвіду М. С. Чайковським є також теза про "демократичні" традиції – Москва виштовхувала волелюбних і кмітливих людей на окраїни та за свої межі. Звідси вказівка на Батьківщину вихідців – "республіканські" Новгород, Псков і Київ з "Барською конфедерацією" Такому населенню сам Бог (незважаючи на конфесіональні розбіжності) волів продовжувати відстоювати свободу!

Дивними є етнічні границі у викладі М. С. Чайковського. Розуміючи, що має справу з різними групами, і неодноразово це підкреслюючи, він оцінює їх за наявністю польського компонента ("польщизни"). Українці, більше піддані польському впливу, сприймаються ним як оплот Речі Посполитої. Їхня політична воля в сполученні з торговельною кмітливістю й силою россіян-липован повинна була стати основою для спільного протесту Росії. Як раз у цей Картині Світу він і виступає як «космополіт» - опозиція Росії – єдина риса, навколо якої узагальнюються та сприймаються етнічні кордони – як можна не об'єднатися проти єдиного ворога?! Він ніби то не помічає різниці між незадоволеннями старовірів, українців, поляків, турків ті інших.

Більш вірогідно виглядають події першої половини XIX століття. Мимохіть вказана ворожнеча між запорізькими й некрасівськими козаками [3, *с. 7-31*], автор докладніше розповідає про спільні дії. І тут він уперше в історіографії висунув ідею про заміну липованами некрасівців зі збереженням традиційного положення й імені. Схематичність історії переходить у детальні нариси упорядкування Османського війська під його керівництвом. Короткий виклад дій і нагород козаків повинен підтвердити важливість як самого Мехмеда Садик Паші, так і значний потенціал на майбутнє.

З позицій початку XXI століття, коли багато фактографічних відомостей було реконструйовано, можна легко вказати на міфотворчі подання М. С. Чайковського. Наприклад, очевидно помилкові твердження про формування українського населення за Дунаєм з початку XVIII століття. При цьому документальними свідченнями можна вважати описи структури та створення "Османського козачого війська", знання про яке мало просунулися із часів Мехмеда Садик Паші. У контексті поставленого завдання вкажемо, що минулий досвід російських старообрядців і запорожців сприймався автором насамперед як семіотичний ресурс для створення єдиного руху опору Російському впливу в Східній Європі. Саме із цим, антиколоніальним настроєм можуть бути пов'язані виникнення й розвиток своєрідного варіанта панславізму в османському його варіанті. Така суспільна позиція й визначила увагу творця Османського козацтва до сюжетів найбільш яскравого протистояння українського та російського населення Москви / Санкт-Петербурга...

Хто знає, як склалися би наукові знання, якби цьому варіанту космополітизму вдалося б закріпитися та перемогти, одержати статус офіційного дискурсу?! Що б вивчали діти на уроках історії у цьому випадку?!

Про Козаків Добруджанських [14, *с. 57*]

Виникнення та розвиток цих нових Козаків на правому березі Дунаю відбувається не пізніше середини XVII століття. Так множилися частини нащадків вихідців із глибини Росії, з Новгорода та зі Пскова. Пізніше прибували до них мешканці Чернігівської, Смоленської та інших губерній, і навіть із самої Москви.

Втечам тим було два приводи: переслідування релігійні й бажання заробітків купецьких.

Сектанти Росіяни, Розкольники, Безпопівці, Скопці, Духоборці й інші мали свої відносини зі Старовірами – найсильнішою сектою; а через них з Донцями.

Зачули про щирі положення Некрасівських під скіпетром Османських Султанів, про їхню волю, про їхні [14, с. 58] *привілеї, яка велика терпимість релігійна – швидко збиралися під військове крило того положення, особливо з огляду на переслідування московського уряду проти спокійних прихильників і своїх предків, що визнають вільну віру.*

З іншого боку, Новгородці та Псковчани, ці заповзятливі купці двох Республік слов'янських, пригадали собі про традиції торговельних своїх предків у Царьграді й у Візантійській Державі, коли користувалися повагою й опікою дружини Варягів шведських, зв'язуючи Царів Сходу; як Міст, служачи при цьому монархам Заходу.

Були вони принижені і пригноблені різними урядами московськими – повстанці Мазепи; що осіли ці козаки Запорізькі в царстві Османському, дало їм надію, що вони будуть християнськими Яничарами Султанськими, що вони під їхньою опікою, може бути, відновлять святу торговельну честь Новгорода, Пскова й Києва; заселили з родинами вихідців над Дунаєм у Туреччині.

Варто відзначити особливо, що Кияни не пішли на це запровадження в бажанні торгувати – вони бігли під корогви Запоріжжя й входили в запорізькі Курені.

Запорожців, що осіли в Туреччині, Отаманів і старшину завжди давав Київ і київська Губернія - Запорожці не мали зв'язків з іншим містом, тільки з Києвом.

Ця форма поповнення Запорожців з місця Києва, прихильність цього місця конфедератам Барським [14, с. 59], *певні ознаки радості, висловлені в часи знаходження на Царстві російському Наполеона Першого. Ознаки ці виявилися явними та сильними у 1831 році. Вираження останніх зумовило долю та призвело до знищення тієї старої Гвардії київської, Інституції провідний свій початок від Болеславів і від Князів литовських.*

Нарешті прихована ця польщизна в Університеті київському, котрий видав Гордонів і йому подібних. Це все позначилося, що Київ, це значне Царське Місто слов'янське, в іншому дусі зв'язав цю Козаччину вихідцями, як Новгород і Псков.

Старі-Київські вихідці з духом Болеславом, Баторія, Вишовських, Мазепів і їхніх спадкоємців політичних – Псков і Новгород, вірні традиціям торговельного світу своїх старих Республік, як новий Ізраїль у слов'янстві. Через своїх вихідців створили, а може, будуть і далі створювати таку міць реальну, міць Ротшильдів, що їм дозволить не мечем, не правом, не уставом, але грішми радувати слов'янські долі.

Сектанти і торговці прибігали до обох вихідців козацьких, що влаштувалися тут, у Туреччині. Некрасівці дозволили сектантам осісти під своїм заступництвом. Пригріли їх як братів по переслідуванню одного уряду, єдиного політичного принципу.

Купці, що прийшли до Запорожців, конкурували з євреями, конкурували безсовісно тому, що капітал їх грунтувався на пияцтві та розгулі Запорожців, на їх непорядках і розпусті моральній і політичній. Нехтували [14, с. 60] *їх у тому суспільстві непристойному і п'яному й також віддали цих під опіку Некрасівців. З ними вступили у відносини торговельні і промислові, а Запорожців брали на виробництво, платячи монетою або алкоголем, і у такий спосіб приймали їх у положення козаче над Дунаєм у Добруджі.*

Некрасівці, скільки їхні лідери не намагалися, щоб їхнє суспільство військове міцніло та множилося, але похитнулися вони через дружбу із сектантами і торговцями, та через це їм дали загальну назву Липовани. І це до сьогоднішнього дня є їхньою назвою.

Коли почалися суперечки і бійки між Некрасівцями й Запорожцями, і коли перші були змушені покинути Добруджу, аби тільки раз і назавжди відскіпатися від неспокійних, п'яних і розбійницьких сусідів, декілька родин Некрасівських, зв'язаних торгівлею і промислом з Липованами, залишилося у Добруджі.

Липовани, коли села спорожніли від Некрасівців, горілкою та медом відкупилися від Запорожців, від приниження, і там осідали ці численні та чималі. Через перебування між ними декількох родин Некрасівських, у влади турецької одержали положення своє на правах і привілеях війська Гната Некрасова козаків. Поробили собі копії Фірманів Некрасівців і цим засобом підтвердили права та де-факто обгрунтували свій стан.

Некрасівці анітрошки не визнали їм тих прав і воль, якими їх з таким благородством і щедрістю обдарували. Просили тільки собі, щоб Сотні Липован не носили імені Некрасівського війська, але просто[14, с. 61] *звалися Липованськими козаками. Вони ж, щоб не нашкодити перед урядом турецьким, взяли собі назву Кубанські козаки.*

У лицарській шляхетності і цю аферу зробили, хоча і не люблячи Липованів, швидко цим ім'ям їх наділили – однієї з їхніх умов було не зловживати ніде перед виступами офіційними або публічними, стрімко тому новому Козацтву, створеному по своєму проханню. Звичайно, що всі пункти у захисті Липованів є яскравими показниками благородства їхнього роду, тому як кров, душа та серце були шляхетними.

Історія спільного існування війська Добруджанських Козаків починається від 1809 року. Покликані на війну, поставили кілька сотень козаків кінних. Дуже мало між ними було Липован – зате були найманці Цигани, Волохи, щоб навіть і бурлаки різних народів, які випадково приїхали на запорізьку Січ.

Офіцерами нижні й Отаман похідний були з роду Некрасівського, і досить довго тривало, що тільки родинам Некрасівським зв'язане старшинство військове.

У попередніх компаніях перед учинком сміливим не відзначали їх Липовани. У 1827 і 28 сотні їх були покликані в один Корпус нерегулярної частини з Добруджанськими Татарами, і командував ними командир Саїд Мірза Татар, людина смілива, [14, с. 62] *енергійна, добрий вояка, але великий злодій – тому як за професією був конокрадом, чим неодноразово діставав Шахів Татарських.*

Цей пройдисвіт Татарський викликав їх для секретних набігів у своєму власному краю, рідко на ворога водив, тому що їм не довіряв: воював Татарами, а крав і розбійничав Липованськими Козаками.

Сотні Липованські прийшли у таку непокору та розпусту, що захопили Гареми декількох Пашей при проходженні до Шумли, між Базарджиком і Проводами. Жінки втекли, а багатства та спорядження пограбували – Саїду Мірзі довелося терміново з Татарами пограбувати на свою користь жінок, що втекли, доставити кілька сотень Козаків до Шумли.

Власно у той саме час Липовани розселилися по всій Добруджі, одна частина добровільно перейшла на лівий берег Дунаю під підданство Російське, інша частина торгувала з військом Московським, служачи їм провідниками і перекладачами.

Пішло змішання та поступово Сотні так настроїли уряд Турків, що по закінченню війни розбійні сотні Липованські відправлені до Стамбула та потім взагалі від Султана Махмуда розпорядження одержали на галери піти років на п'ятнадцять – вислані до Тершані (в'язниця (вежа) Адміральська) і до каторжних робіт. Після року ув'язнення, на прохання Козаків Кубанських, у нагороду за їхні заслуги та [14, с. 63] *вірності, Липованські сотні випустили з-під варти та повернулися по будинках.*

У цей же час частина Липован, яка переселилися на лівий берег Дунаю, повернулася знову до Туреччині. А ще більше нових прибуло, з тих, хто вийшов до Бессарабії через деспотизм Російського царя та через нетерпимість релігійну. Кілька сотень, а може і кілька тисяч контрабандистів, яких розчарувала Москва, ухвалили релігійну ідею використати лицарство і шляхетність Некрасівців. І ця ідея наповнила товариства Липованські мораллю. Матеріально необхідно було удержати свої волі та щиру службу військову у Туреччині, тому що уряд Турецький докоряв їм, не даючи їм ні привілеїв, ні воль, прийнявши, як давню службу військову у воєнний час.

Із цих переселенців на лівий берег Дунаю та назад був й Осип Семенов Ганчаров з родини Некрасівської, подавець юний, що побував у складі різних делегацій до Урядів Московських, і навіть – до самого Царя Миколи.

Маючи здатності передбачати, що є Уряд Московський, і знання до нього краще підходи – пізнав, як це сам не раз виражав, "що Цар не є Цар чоловік, але система Царська втілювала у людині Пануючи". Він таким правдивим став апостолом, визволителем і колективістом суспільства Липованського відносно віри та з такою душою у собі, що удержав організацію, яка розпадалася, Козаків.

У році 1853 вийшов Указ Султанський, котрий віддавав під Командний Початок, Міріміара Паші [14, с. 64] *Мехмеда Садика (перед тим – Міхала Чайковського) всіх козаків Анатолії і Румелії. Татари, Греки і Всеслав'янці Добруджі, включені до цього Указу, знали дух і настрої нового Проводиря і бачили його близькі відносини з Осипом Семеновичем Ганчаровим.*

Москва, яка під час війни мала свої зв'язки з Добруджею через своїх шпигунів і агентів, Чорбайджі Грецьких, володаря одного Дімітракі і навіть через самих Мусульман, як те, потурчанця Решид Аги прозваного Решидка. Свої зусилля приклали до посилення залякування про вплив і панування в Добруджі.

Не могли знищити або змінити Указ Султанський, котрий за допомогою Меджлісу військового Шумланського, в якому засідав Татар Хадж-Ал-Паша, родич Решидки, Хана Мірзи начальника Татар, зробили в Сердара Екрама Омера: з яких причин Мехмед Садик Паша організував перший Полк Козаків регулярних у Стамбулі, не так прудко може бути на лінії боїв. Віддав Козаків Добруджанських тимчасово в командуванні Татарських нерегулярних вершників, що були під командуванням Хана Мірзи.

Хан Мірза і його намісник над Козаками Іслам Бий, сподіваючись на підофіцеру із четвертого полку Уральських Козаків Московських, призвали Козаків до розбою фуражу, худобини й інших речей, які були звезені до Чіфліку Хана Мірзи та Іслам бея – честь людей і честь із безчесних під ім'ям Козацьким були приводом до цього [14, с. 65].

Мехмед Садик Паша як тільки прибув до Шумли, знепацька віддав Добруджанських Козаків і офіцерів, у правді не імуща й несімейних полонених повинність, які були вислані через нього до Добруджі за рекрутчину в перший полк козаків. Дімітракі Чорбайджи і підрядник Рашидка, як уміли рух упорядкувати і владу виробити, але вони не одного бажаючого не знайшли.

У той момент військо Московське перейшло на правий берег Дунаю – Військо Турецьке перебувало під командуванням Маршала Мустафю Китиб Паші, не здатне до оборони у деяких місцях відступило безладно на лінію Карасу. Татари і Козаки Хана Мірзи розбіглися разом з Башибузуками Шиблі-Бея, розаряючи і спустошуючи свій власний край.

Тоді Мехмед Садик Паша видав наказ зібратися й об'єднав під своїм командуванням Добруджанських Козаків. По трохи, по кілька сотень почали вони стікатися з різних місць, без зброї, без коней, без найменшої дисципліни, розкладені.

Новий Командир вигнав стару Старшину, сам призначив нову – увів суворі правила дисципліни, озброїв, без коней на коней посадив і організував дві сотні Добруджанські: одна Журіловська, а друга Сарикейська. Незабаром ті сотні [14, с. 66] *привели до порядку, командування через Мехмеда Бея Люборадського, Махмуда Муше, Яна Піотровського і їхніх офіцерів з першого полку Козаків регулярних, домоглися таких результатів і моторності, що про неї можна було почути: де їх учили, як довідатися, то скрізь як би диявольські Козаки!*

Говорять, те було, але солдати (жовніри), якщо треба, і диявола самого б не перелякалися і до пекла б як біси заскочили – як тільки наказ: "по конях і вперед!" – спека, холод, голод їм не почім. Від усюди у призначений час перебували вчасно. Правдиві Осадчі.

У Делі-Ормані, під Сілістрою, під Джуржувем, у Бухаресті, у Браїле, над Серетом і Прутом і у Добруджі службу робили та боролися з ворогом, завжди моторні і ділові.

Старшина їх складалася з добрих офіцерів, із чималих людей – самі штрафували їх на подобі полку регулярних Козаків – і не можна про неї було почути іншого, тільки що це були регулярні сотні, ділові й чималі. У році 1856 одержали медаль почесну за участь у компанії, і в тій війні відстояли своє добре ім'я й свою честь військову. Після разу першого під єдиною корогвою і єдиним командуванням служили з Кубанцями.

Література

1. *Андерсен Б.* Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001.
2. *Бачинський А. Д.* Січ Задунайська (1775–1828). – Одеса: Гермес, 1994. – 123 с.

3. *Бачинський А. Д.* Дунайські некрасівці і задунайські запорожці // Історичне краєзнавство Одещини. - Вип.6. З історії та етнографії росіян Одещини. – Одеса, 1995. – С. 7-31.
4. *Борисёнок Ю.* Атаман Садык-паша // Родина. – 1998, № 5-6. – С. 94-97.
5. *Гросул В. Я.* Российские революционеры в Юго-Восточной Европе. – Кишинев: Штиница, 1973. - 539 с.
6. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999.
7. *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. – 1883, № 1. – С. 27-66.
8. *Прігарін О. А.* Козаки-некрасівці на Дунаї: кінець XVIII - перша третина XIX ст. // Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст. / Гол. ред. В.А.Смолій. – Одеса: Друк, 2000. – С. 29-41.
9. *Прігарін О. А.* "Козацтво в Туреччині" М.Чайківського як джерело вивчення козацьких формувань в Оттоманської Порті середини XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XIII. – Запоріжжя: Прем'єр, 2001. – С. 17-28.
10. *Сень Д. В.* "Войско Кубанское Игнатово Кавказское": исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. – конец 1920-х гг.). – Краснодар: Кубанькино, 2002.
11. *Сміт Е.* Націоналізм. – К.: К.І.С., 2004.
12. *Смоховска-Петрова В.* Михаил Чайковский – Садък паша и българското Възраждане. – София, 1973. – 152 с.
13. *Чайковский М.(Садык-Паша).* Записки // Киевская старина. – 1891. – Т. 33-35.
14. Kozaczyna w Turcyi. – Paryz: w drukarni L.Martinet, 1857. – 391 p.
15. *Rawita-Gawronski F.* Kozaczyna za Dunajem // Atencum wileiskie. – R.IX. – 1933-1934. – S.159-198.

Н. А. Гангур

ФОРМИРОВАНИЕ УСАДЕБНОГО КОМПЛЕКСА ОФИЦЕРОВ ЧЕРНОМОРСКОГО КАЗАЧЬЕГО ВОЙСКА (1800–1860)*

Черноморское казачество, будучи отдельным сословием, не было социально однородным. В привилегированном положении по сравнению с основной массой рядового казачества находились офицеры и чиновники войскового сословия, или чиновно-служилое дворянство, со своим особым укладом жизни. В Черноморском войске старшина (лица, занимавшие военные и административные должности) назначалась войсковым правительством из наиболее богатых и влиятельных людей. По указу Александра I от 13 ноября 1802 г. вся казачья старшина Черноморского казачьего войска уравнивалась в чинах со штаб- и обер-офицерами регулярных войск и тем самым включалась в ряды служилого дворянства. Таким образом, войсковая старшина превратилась в потомственную корпорацию людей, обладавшую богатством и имевшую большое влияние в войске.

Черноморское дворянство на первых этапах своего существования не являлось еще "сословием в сословии" и не имело эндогамии и принципиальных отличий в традиционной культуре (за исключением независимого и частного хозяйства, а также ориентиров на письменную культуру) от остального казачества [25, *с. 227*]. Однако в Черномории, с самого начала ее заселения, ярко проявилась имущественная и статусная дифференциация казачества. Это особенно четко прослеживается при изучении всего корпуса источников первой половины XIX столетия.

Традиционное жилище рядовых казаков, безусловно, составляло основную массу сельской застройки. Однако наибольшим разнообразием отличались дома офицеров и чиновников войскового сословия. Жилища представителей этого социального круга, приближаясь к поместной или городской архитектуре, сохраняли до 1860-х гг. многие архитектурные приемы традиционного народного зодчества. В рассматриваемый период городские усадьбы в Черномории по структуре и особенностям застройки практически не отличались от сельских. Войсковой город Екатеринодар, по замечанию И. Д. Попко, имел "вид большого села, главная особенность которого состоит в том, что он служит вывескою всех остальных сел в крае" [26, *с. 58*]. Многие офицеры имели усадьбы в куренных селениях и на хуторах. "Чиновные и сколько-нибудь состоятельные жители рассеяны в одиночку, по хуторам" [26, *с. 68*].

На раннем этапе заселения кубанской Черномории преобладали двухкамерные жилища (*изба, хата, дом*), состоявшие из комнаты и сеней [5, *л. 493*; 6, *л. 520*; 10, *л. 3*]. Наряду с ними получают распространение и дома-шестистенники, включавшие три смежных помещения с сенями посредине ("*связные дома*"). Это могли быть два жилых помещения – "чистая комната" (*горница*) и кухня либо жилая комната и будка, т.е. кладовая, амбар: "дом об одной чистой комнате с кухнею и посредине сенцы", "хата и через сени будка", "горница с сенцами и будкою" [8, *л. 31*]. Дифференциация помещений была слабо выражена. Все комнаты, не имевшие строго определенного назначения, назывались "покоями" Устойчиво сохраняется термин "горница", но в начале 1820-х гг. в источниках уже фигурирует термин "зал", обозначающий самое большое помещение, составляющее ядро планировочной композиции и непременную принадлежность усадебного дома.

Третью группу составляют многокомнатные дома с тремя–семью жилыми комнатами (*покоями*), одними либо двумя сенями (*сквозными, выходными*) и внешними помеще-

* Работа выполнена при поддержке РГНФ и Администрации Краснодарского края, проект № 07-03-8305а/Ю

ниями – галереями, коридорами, крыльцами [1, *л. 40, 47, 51, 56, 58, 60, 65*; 2, *л. 236*; 3, *л. 571*; 11, *л. 28*; 12, *л. 11*; 14, *л. 52*; 15, *л. 52*, 139; 16, *л. 27-28*; 17, *л. 95-96*; 23, *л. 112*]. Многокомнатный дом имел обычно два входа: передний (парадный) у бокового фасада и задний ("черный"). Парадные крыльца оформлялись в классическом стиле – деревянные колонны, антаблемент (полный или неполный), треугольные фронтоны. Фасады каретников и конюшен в соответствии со стилистикой архитектуры усадебного дома также иногда имели входные "портики". Колонны в зависимости от характера отделки стен окрашивались белою масляною краскою или штукатурились. Коридоры появляются в новых многокомнатных домах примерно с середины XIX в. В то же время еще устойчиво сохранялся в архитектуре сельских усадеб и традиционный принцип устройства навесов (*поддашков*).

Здания имели различную планировочную структуру и определенный набор парадных, жилых и хозяйственных помещений. Парадные помещения – передняя комната ("передняя"), кабинет, зал, гостиная – располагались обычно рядом, в передней части дома. Жилые комнаты – спальня, детская, вседневная столовая – размещались позади парадных интерьеров. Служебные помещения выносились в отдельные здания во дворе или устраивались в главном корпусе, в его торцовой задней части. В кухню был вход из вторых, не парадных сеней. Служебные помещения, приспособленные для определенных целей, а именно "гардеробная" (располагалась рядом со спальней), кладовая и коридор, устраивались и в служебной (имели отдельный выход во двор), и в парадной части дома.

В первые десятилетия XIX в. войсковая аристократия строила преимущественно рубленные деревянные или комбинированные (*на подплете*) дома ("о четырех покоях с сенями") [11, *л. 28*; 12, *л. 11*; 19, *л. 589*; 20, *л. 457*; 23, *л. 112*; 24, *л. 166*]. Один из вариантов планировочной композиции – четыре комнаты, размещенные парами по сторонам узких сеней, т.е. два пятистенка с сенями между ними [18, *л. 555*; 13, *л. 203*; 22, *л. 135*]. Одна из половин такого дома иногда отводилась под службы (кухню, людскую).

Основным строительным материалом служило дерево (бревна, пластины, горбыли), так называемое "чернолесье" (тополь, дуб, карагач), а для каркасных домов – лоза, хворост (турлук), камыш с глиной. Деревянные дома строили в основном в столбовой (закладной) технике. В первые три десятилетия XIX в. широко распространены были комбинированные жилые и хозяйственные постройки (*на подплете*), при возведении которых использовалась каркасная (турлучная) и столбовая (закладная) техники: нижние две трети стен выполнялись плетневой техникой на столбах, а выше окон клалась срубная обвязка из венцов. Нижняя обвязка выполнялась из хвороста или камыша ("*на камышовом подплете*" или "*турлучном подплете*"). Комбинированная техника чаще всего применялась при возведении двух- и трехкамерных жилищ (реже – многокомнатных). В "связных" домах одна половина могла быть срублена из дерева, а другая – "на подплете" [9, *л. 13*; 11, *л. 28*; 21, *л. 9*]. Наряду с ними широко применялась в "чистом" виде и каркасная плетневая (турлучная) техника. В ряде случаев стены между столбами заполнялись камышом: поперечные жерди обвязывались снаружи и внутри "стоймя" камышом (с дальнейшею обмазкою глиной и побелкою). Деревянные дома войсковой аристократии нередко ставились на каменный, кирпичный фундамент или деревянные стулья. Каменных, кирпичных домов в рассматриваемый период было еще очень мало. В качестве кровельного материала использовали чаще всего камыш, реже – солому, луб и тес, в середине столетия начинают входить в употребление кровельное железо и черепица. Металлические крыши с целью предохранения их от ржавчины традиционно красили в красный или зеленый цвет. Со второй половины XIX столетия в архитектуру жилых домов входит новый компонент – деревянный (пропильная резьба) и металлический декор, который обогащает декорацию фасадов зданий.

Постройки "господской усадьбы" обычно состояли из трех частей. В первую входи-

ли жилые помещения владельца усадьбы. Вторую составляли жилые и подсобные помещения дворовых людей (*людская, изба людская*). Третью - хозяйственные постройки: амбары, погреба, ледники, конюшни, хлева, бани и др. Постройки, близкие по функции, соединялись в один блок; например, каретный сарай (каретник) и конюшня, каретник и будка, кухня и людская. В хуторских усадьбах обязательно имелись особые дворы - скотные (*базы*), конюшенные.

По обычаям XVIII века кухня выносилась в отдельное здание во дворе. Эта традиция сохранялась и в первой половине XIX столетия. Кухня представляла собой турлучную или "на подплете" двух- и трехкамерную постройку, чаще всего крытую камышом. В усадьбах с большим числом надворных помещений кухня объединялась с людскою либо располагалась в одной из половин "блочной" постройки или флигеля. В городских многокомнатных домах кухня могла размещаться в главном корпусе - в его торцовой задней части. В это служебное помещение, как правило, был вход из вторых, не парадных сеней.

Помещения для крепостных дворовых - *людские* - находились в одной из половин господского дома или также выносились в отдельное здание во дворе. В первом случае такие помещения имели выход во двор и иногда даже не были связаны с другими комнатами усадебного дома. Во втором случае "людская" (хата, "дом простой людской") представляла собой отдельную "связную" постройку - "о двух покоях с сенцами", "о двух через сенцы покоях"

Амбары (*анбары*) - холодные складские строения для хранения зернового хлеба в закромах, муки и других ценных продуктов, товаров, а также домашнего имущества, подразделяются по функциональному признаку на "хлебные" и "складочные" (кладовые). В основном это были деревянные постройки, на каменных, деревянных "стоянах", с дощатым полом (*на помосте*) и потолком. При строительстве деревянных амбаров применяли столбовую (закладную) технику. Материалом служил местный и привозной пиленый лес, в частности вершковые и двухвершковые сосновые доски, для кровли - камыш, исключительно редко - дерево (тес) и черепица. Дощатые крыши, как и железные, окрашивали в красный цвет мумией. Амбары обычно ставились отдельно от других построек, иногда два помещения объединялись под одной крышей, причем в одном из них устраивали каменный погреб, ледник.

Помещения для содержания лошадей - конюшня и размещения экипажей - каретник (сарай *подъездной, поткатный, подлетный*) часто также объединялись в один блок с другими хозяйственными помещениями - будкой, кладовой. Значительно реже встречался другой вариант блочной постройки, состоявшей из двух помещений - конюшни и кладовой или каретника и будки. При возведении конюшен и каретных сараев применялись различные строительные материалы и техники: каркасная закладная и плетневая (турлучная), комбинированная (на подплете). Крыши имели двух- и четырехскатную конструкцию и по стропилам (*кроквам*) покрывались под гребень камышом. В некоторых помещениях настилались дощатые полы и потолки. Вдоль переднего фасада устраивались открытый навес на столбиках либо крыльцо над входом, иногда оформленное в "классическом стиле" - с колоннами и треугольным фронтоном. В "поткатных" сараях размещался полозовый и колесный транспорт: конские повозки, легковые щегольские экипажи (тарантасы, брички, коляски, кареты).

В комплекс усадебных служебных помещений входила и кладовая (*комора*) - деревянная рубленная (иногда обшитая досками), турлучная квадратная или прямоугольная в плане постройка под камышовой крышей, чаще всего с потолком и полом (*на помосте*). Кладовую размещали отдельно от других надворных строений либо объединяли под одной крышей несколько помещений (две кладовых с погребом или кладовую и сарай), иногда к ней пристраивали поветь. Войсковая старшина ставила в своих усадьбах преимущественно деревянные кладовые, рубленные из тополевого, берестового

и другого дерева (пластин и полупластин), или обшитые сосновыми вершковыми досками. Крыши чаще всего были камышовые, но в отдельных случаях применялось и листовое железо. В господских усадьбах деревянные кладовые выделялись цветом: дощатые крыши окрашивались в красный цвет (контрастный зеленому цвету железной крыши дома), а стены зелеными, белыми и красными полосами. Для окраски использовали медянку, белила и мумию шведскую – красную или красновато-бурую краску.

Поветь (*повить, поветка, шопа*) – это навес, открытый (кровля без стен) и закрытый, типа сарая без одной или двух стен. В хуторских усадьбах могло быть несколько различных по размеру – больших, небольших и малых поветей. Под навесом хранили сани, возы, плуги и другие сельскохозяйственные орудия, а также необходимые в домашнем обиходе предметы (рогачи, чауны, котлы и т.п.), складывали сено, дрова. В ранних источниках встречается и украинская лексема *"шопа"*, обозначающая навес для хранения сена [4, *л. 670*; 7, *л. 8*]. Под навесами содержали животных – волов, телят и др.

Сарай – хозяйственная постройка – камышовая, турлучная, деревянная с "растворчатыми" воротами или однополотной дверью. Турлучные и плетневые сараи делали на дубовых сохах, с обмазкой глиной или без нее, деревянные – на столбах, оббивали сосновыми вершковыми досками; встречались также постройки, сложенные из камня. Сараи имели разнообразное функциональное назначение: в них хранили домашнее имущество, сельскохозяйственный инвентарь, различную утварь, упряжь, строительные материалы и т.д. Конструктивно сарай мог быть связан с другими службами (кладовая, будка, кухня) или иметь обособленное местоположение во дворе. Нередко в сараях устраивали "выходные" погреба (*выход*).

Функцию амбара и кладовой выполняла *будка*. Она могла занимать одну из половин "связного дома", объединяться под одной крышей с другими службами (поветью, сараем), но чаще всего представляла собой отдельное строение – плетневое, турлучное (на сохах, столбах), деревянное и "на подплете". В этих строениях устраивали ледники и "выходные" погреба. В будках хранили посуду, кадушки, бочки с зерном, солью, жиром, медом, плетеные сапеты, "лозки" и "засеки" для хлеба, дежи, шаплики, мазницы, инструменты, различную "хозяйственную рухлядь" и т.п.

Бани в первой половине XIX в. встречались в усадьбах старших офицеров. Это были рубленные деревянные постройки (реже – турлучные) на каменном или кирпичном фундаменте, с камышовыми, иногда железными крышами.

В комплекс обязательных служебных построек входили летние и зимние погреба (*ледник, выход*) – помещения для хранения продуктов. В Черномории был широко распространен тип "выходного погреба", который устраивался под сараями, будками, кладовыми либо в одной с ними "связи". Погреба и ледники обставляли внутри дубовым частоколом, обшивали досками, обкладывали кирпичом.

В сельских усадьбах имелись различные строения открытого и закрытого типа для содержания домашних животных: сажи, хлева, птичники, чуланы для гусей, курятники, телятники и загоны (с навесами) для рогатого скота, обнесенные частоколом или сосновыми досками. Закрытые помещения в основном делали из плетня, и только *сажи* были деревянными рублеными (из круглых бревен, обаполов).

В некоторых сельских усадьбах войсковой старшины имелись специальные помещения для приготовления масла *(олійниця, олейница)* – маслобойни. Постройки для кузнечных работ (*кузни*) встречались также далеко не в каждой усадьбе. Это были преимущественно турлучные строения, крытые лубом, камышом либо землею.

Колодцы были в основном деревянными, рубленными, реже – каменными. Неотъемлемой принадлежностью и сельских, и городских усадеб составляли большие сады или небольшие садики с "родючими" и "простыми" деревьями (дуб, берест, верба, ясень, липа, акация). Среди плодовых деревьев и кустарников преобладают вишня,

слива, яблоня, груша, в меньшей степени – черешня, орех, виноград, абрикос, шелковица, персик, барбарис, калина, смородина и др.

В господских усадьбах, живописно раскинувшихся по берегам рек, насаждения из плодовых деревьев, верб и акаций располагались не только возле домов, но и в левадах и на небольших островках. Например, из "растворчатых" окошек многокомнатного дома войскового полковника Степана Кобеняки в селении Ведмедовском открывался прекрасный вид на реку и расположенный напротив дома, на противоположном берегу, остров с разными "родючими" деревьями [12, *л. 11*].

Усадьба, где дом и хозяйственные постройки стояли на некотором расстоянии друг от друга, имела ограду (*огорожу*), которая объединяла их в единое замкнутое целое. Преобладающими типами ограды в офицерских усадьбах были заборы из частокола и досок; внутри усадебные перегородки делали из плетня ("плетневая леса"). Встречались также комбинированные варианты внешних оград: плетень, дощатый забор и частокол. От улицы, как правило, усадьба отгораживалась частоколом и сосновыми досками. В рассматриваемый период "огорожи" и заборы "частокольные" особенно были характерны для усадеб войскового г. Екатеринодара. В сельских усадьбах чаще встречались дощаные и плетневые изгороди и частично "частокольные", устраивали изгороди также из колючих растений – "терновую гать" Частоколом часто огораживали загоны для скота, иногда сады. В больших усадьбах отмечается разнообразие внешних и внутренних ограждений.

Войсковая старшина имела несколько различных по структуре усадебных комплексов (городские, сельские, зимовники). Усадьбы, расположенные в юртах станиц, на хуторах были больше по площади, количеству и размерам построек.

Таким образом, к середине XIX столетия офицерская (господская) усадьба включала определенный набор служебных помещений: людская, кухня, амбар (будка), каретник, конюшня, погреб (летний, зимний), сарай (для склада дров). Состав служб был значительно большим в хуторских усадьбах. За сравнительно короткий промежуток времени внешний облик жилища офицеров-черноморцев эволюционировал от обычных построек сельского типа к более удобному многокомнатному дому с четко выраженной дифференциацией внутренних помещений. Этот процесс шел параллельно с консолидацией элитарного слоя казачества в особую замкнутую чиновно-сословную группировку.

Источники и литература

1. Государственный архив Краснодарского края (далее – ГАКК). – Ф. 249. – Оп. 1. – Д. 1973.
2. ГАКК. – Ф. 250. – Оп. 2. – Д. 38.
3. ГАКК. – Ф. 250. – Оп. 2. – Д. 58.
4. ГАКК. – Ф. 250. – Оп. 2. – Д. 70.
5. ГАКК. – Ф. 250. – Оп. 2. – Д. 96.
6. ГАКК. – Ф. 250. – Оп. 2. – Д. 234.
7. ГАКК. – Ф. 250. – Оп. 3. – Д. 5.
8. ГАКК. – Ф. 250. – Оп. 3. – Д. 6.
9. ГАКК. – Ф. 250. – Оп. 3. – Д. 7.
10. ГАКК. – Ф. 250. – Оп. 3. – Д. 12.
11. ГАКК. – Ф. 250. – Оп. 3. – Д. 35.
12. ГАКК. – Ф. 250. – Оп. 3. – Д. 36.
13. ГАКК. – Ф. 250. – Оп. 3. – Д. 38.
14. ГАКК. – Ф. 250. – Оп. 5. – Д. 53.
15. ГАКК. – Ф. 252. – Оп. 2. – Д. 451.
16. ГАКК. – Ф. 252. – Оп. 2. – Д. 658.
17. ГАКК. – Ф. 252. – Оп. 2. – Д. 1284.

18. ГАКК. – Ф. 252. – Оп. 2. – Д. 1350.
19. ГАКК. – Ф. 252. – Оп. 2. – Д. 1351.
20. ГАКК. – Ф. 252. – Оп. 2. – Д. 1352.
21. ГАКК. – Ф. 482. – Оп. 1. – Д. 4.
22. ГАКК. – Ф. 482. – Оп. 1. – Д. 17.
23. ГАКК. – Ф. 482. – Оп. 1. – Д. 26.
24. ГАКК. – Ф. 670. – Оп. 1. – Д. 22.
25. *Мануйлов А. Н.* Механизм трансляции культурной традиции и традиционные социальные институты кубанского казачества (конец XVIII – XIX в.) // Археология и этнография Северного Кавказа: Сб. науч. трудов. – Краснодар: КубГУ, 1998. – С. 221-250.
26. *Попко И. Д.* Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. – СПб., 1858. – 92 с.

С. В. Самовтор

ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИЙ КОМИТЕТ ЧЕРНОМОРСКОГО КАЗАЧЬЕГО ВОЙСКА (1821–1826)

С переселением черноморских казаков на Кубань в 1792–1793 годах сразу же обнаружилась малочисленность Черноморского войска, как для заселения местности, так и для охраны ее границ со стороны черкесов. Обширный край и значительное протяжение Черноморской кордонной линии требовали больше населения, чем его перешло из-за Буга [12, *с. 39*]. В начале XIX века в Черноморском казачьем войске демографические проблемы стояли особенно остро. В 1801 году в Черномории было 2 города, 42 куренных селения, 2763 двора с 23474 душами мужского пола и 9135 душами женского пола. Таким образом, на каждый населенный пункт, включая города, приходилось всего лишь 740 душ обоего пола, причем женское население составляло всего 28 % [12, *с. 39*]. Черноморское войсковое начальство через Херсонского военного губернатора генерал-лейтенанта Дюка де Ришелье неоднократно сообщало о катастрофическом недостатке населения в войске. В 1808–1811 годах (фактически с 1809 года) была сделана попытка восполнить этот недостаток за счет переселения 25 тысяч семейств малороссийских казаков из Черниговской и Полтавской губерний. Всего за 1809, 1810 и 1811 годы в Черноморское казачье войско переселилось казаков "двадцать три тысячи восемьдесят восемь мужеска и восемнадцать тысяч шестьсот семьдесят две женска пола душ" [9, *статья 28241*].

Однако и переселение в 1809–1811 годах казаков из Черниговской и Полтавской губерний не решило окончательно проблему нехватки населения в Черноморском казачьем войске. К 1820 году мужское население Черномории составляло всего около тридцати шести тысяч человек. "И вот это-то тридцатишеститысячное население обязано было держать на службе одиннадцать конных и десять пеших полков, в числе шестнадцати тысяч строевых казаков. Очевидно, население выставить их не могло, и полки были в постоянном некомплекте" [10, *с. 502*]. По данным И. В. Бентковского в 1821 году во всех селениях Черноморского войска имелось 64143 человека обоего пола, из них 37090 мужчин, 27053 женщины. Из этого числа Черноморское войско выставляло на службу 11707 человек, или 31,5 % мужского населения. На 100 мужчин в войске приходилось 73 женщины [6, *с. 96*].

19 апреля 1820 года последовал Высочайше утвержденный доклад управляющего Министерством Внутренних дел графа В. Кочубея "О умножении Черноморского войска переселением на земли, оному войску принадлежащие, 25000 Малороссийских казаков" [9, *статья 28241*]. В основу доклада легло поступившее от начальника Главного Штаба 2-й армии генерал-майора П. Д. Киселева обозрение Черноморского войска. В своем обозрении генерал-майор П. Д. Киселев отметил: 1) черноморские земли при обширном пространстве не имеют достаточного населения; 2) черноморские казаки, будучи со времени учреждения войска в непрестанном взаимодействии с соседними народами, привыкли к воинскому состоянию, но не смогли привести себя в цветущее состояние и скудость в войске весьма ощутима; 3) главные доходы Черноморского войска состояли в скотоводстве и рыбных ловлях, но и ими в полной мере казаки заниматься не могут, "по беспрерывному оборонительному своему положению"; 4) по этим же причинам хлебопашество "так мало соответствует плодородию земли, войску принадлежащей", и войсковое управление вынуждено закупать в соседних губерниях провиант для содержания кордонных полков; 5) постепенное оскудение Черноморского войска со временем привело бы к тому, что казаки не имели бы возможности собственными силами охранять границу и Правительство стало бы перед необходимостью "возобновить на сей предмет важные денежные издержки" [9, *статья 28241*].

Генерал-майор П. Д. Киселев предложил умножить число жителей Черноморского войска "переселением из Малороссии еще двадцати пяти тысяч казаков по прежнему примеру", т.е. по тем же правилам, по которым аналогичное переселение казаков производилось в 1809–1811 годах [9, *статья 28241*]. Правила переселения малороссийских казаков были изложены в Высочайше утвержденном докладе Министра Внутренних дел князя Куракина от 17 марта 1808 года [8, *статья 22902*]:

- число переселяемых назначить не больше 25000 душ мужского пола с их семействами;
- переселение производить на добровольной основе и исключительно из сословия казаков;
- приглашение к переселению ограничить теми местами, где жители наиболее нуждаются в земле;
- имена желающих представлять главному начальству для получения дозволения, необходимого для переселения;
- переселение предпочтительно разрешать семействам, в которых больше женского пола;
- списки переселенцев высылать к начальству Черноморского казачьего войска;
- переселяющимся дозволить продавать свои дома, земли и имущество;
- Черноморскому войску поставить в обязанность назначить переселенцам земли и сделать нужные денежные пособия для их водворения;
- Черноморскому войску не дозволять принимать других поселян, кроме назначенных в списках;
- все вопросы по переселению в Малороссийских губерниях предоставить главному ведомству Малороссийского генерал-губернатора;
- переход в пути и сопровождение переселенцев до места водворения определить правилами, изданными в 1806 году о переселении казенных крестьян Смоленской губернии.

Управляющий Министерством Внутренних дел граф В. Кочубей, признавая "новое переселение двадцати тысяч душ мужеска пола из сословия Малороссийских казаков на земли Черноморского войска весьма полезным", полагал произвести это переселение на основании правил доклада Министра Внутренних дел от 17 марта 1808 года с добавлением некоторых дополнительных распоряжений, "кои по встретившимся по оным неудобствам споспешествовать могут к успеху сего дела" [9, *статья 28241*]:

- все производство этого переселения поручить попечению Малороссийского военного губернатора с тем, чтобы он, руководствуясь правилами 1808 года, снабдил Полтавского и Черниговского гражданских губернаторов необходимым наставлением "для производства дела сего с успехом и сообразно цели Правительства";
- для изъявления желаний со стороны переселяющихся семейств и для полного переселения на земли Черноморского войска назначить трехлетний срок со времени объявления о том в каждом повете;
- Малороссийскому военному губернатору поставить в обязанность доносить об успехе переселения и доставлять ведомости о переселяющихся в Министерство Внутренних Дел, гражданские губернаторы ведомости о переселяющихся из вверенных им губерний казаках обязаны сообщать казенным палатам;
- Черноморскому войсковому начальству поставить в обязанность новым поселенцам отводить земли и размещать их наравне со старожилыми казаками и предоставить ему право размежевать эти земли по своему усмотрению;
- Малороссийскому военному губернатору и войсковому атаману Черноморского казачьего войска иметь надлежащее сношение с Министерством Внутренних дел "во всех случаях, кои по операции сей встретят затруднения, или потребуют изъяснения или дополнений, дабы они могли получать неотлагательное разрешение"

19 октября 1820 года командир отдельного Кавказского корпуса генерал от инфантерии А. П. Ермолов в своем предписании войсковому атаману Черноморского казачьего войска полковнику Г. К. Матвееву отметил: "вы предложите войсковой канцелярии о предварительном занятии отводом земель для имеющих переселиться казаков, не упустив из виду, дабы таковыя земли не были в близи к границам, ибо переселенные казаки, отыкнув уже от службы, не могут поставить надежную защиту, в случае неприятельских покушений" [6, *с. 83*].

В конце декабря 1820 года А. П. Ермолов, выехав в Санкт-Петербург, а затем в Вену и Варшаву, поручил временно управлять краем и командовать войсками отдельного Кавказского корпуса генерал-лейтенанту А.А.Вельяминову. Генерал-майора войска Донского М. Г. Власова он назначил "для наблюдения за лучшим управлением Черноморского войска, в особенности для распоряжения кордонною стражею, введения строгой и казакам незнакомой дисциплины и большей в охранении границы бдительности... дав ему степень приличной власти" [7, *с. 370*].

6 сентября 1821 года командующий отдельным Кавказским корпусом на время отсутствия А. П. Ермолова генерал-лейтенант А. А. Вельяминов дал предписание войсковому атаману Черноморского казачьего войска полковнику Г. К. Матвееву по вопросу предстоящего переселения [4, *л. 2-3 об.*]. В пункте 12 этого предписания указывалось: "Поелику круг действия о переселенцах составит нарочитое занятие, которое может обременить Войсковую Канцелярию и отвлечь ея от других дел не меньше нужных и важных, необходимо составить особый комитет под Вашим Господин Атаман председательством, и притом из благонамеренных и состоятельных людей, с тем, чтобы они посвятили себя на сие временное служение без особого жалованья. Комитет должны составить кроме Вас: непременный член 1, три Ассесора, Секретарь и четыре чиновника для исполнения разных поручений... Все бумаги касательно переселенцев как и сие повеление нужно передать в оный комитет" [4, *л. 3 об.*].

Согласно рапорту Черноморской войсковой канцелярии командиру отдельного Кавказского корпуса генералу от инфантерии А. П. Ермолову от 24 ноября 1821 года, "войсковая канцелярия для заседания в оном комитете назначила непременным членом подполковника Животовского, ассесорами майора Котляревского, полковых есаулов Быстрого и Дендеберина, секретарем хорунжого Грекова, а для исправления разных поручений полковых есаулов Рашпиля, Савву Комянченка, Проскуру и капитана Самсона Белого" [4, *л. 29 об.*]. По предложению походного атамана Донских казачьих полков в Грузии и на Кавказской линии генерал-майора М. Г. Власова от 2 декабря 1821 года вместо полковых есаулов Быстрого и Дедербина ассесорами комитета были назначены есаул Голуб и ассесор войсковой канцелярии Вербицкий [4, *л. 39 об.*]. Состав комитета еще несколько раз менялся за время его существования. Комитет для водворения переселенцев в войске Черноморском был торжественно открыт в г. Екатеринодаре 26 декабря 1821 года [4, *л. 78*]. Чиновниками для поручений, по предложению генерал-лейтенанта А. А. Вельяминова, 27 декабря 1821 года были назначены капитан Самсон Белый и полковые есаулы Быстрый, Рашпиль и Проскура [4, *л. 53*]. В ведение капитана Белого определялись селения Ейского округа: Леушковское, Крилевское, Калниболотское, Незамаивское, Екатериновское, Кислякивское, Кущевское, Уманское, Шкуринское, Конеловское, Минское, Щербиновское; в ведение полкового есаула Рашпиля - селения Бейсугского округа: Деревянковское, Канивское, Переясловское, Брюховецкое, Новокорсунское, Тимошивское, Ведмедовское, Мышастовское, Новотитаривское; в ведение полкового есаула Проскуры - селения Екатеринодарского округа: Пашковское, Старокорсунское, Васюринское, Динское, Пластунивское, Сергиевское, Платниревское, Дядьковское, Кореневское, Батуринское, Березанское, Ирклеевское; в ведение полкового есаула Быстрого - селения Таманского округа: Новонижестеблиевское, Староджерелиевское, Полтавское, Ивонивское, Стеблиевское, Новоивонивское,

Новоджерелиевское, Рогивское, Поповичевское, Величковское. В обязанности этих чиновников входило "объезжать порученные им селения и узнавать нужды переселенцев, какие они имеют и о болезнях их, в случае где окажутся больные требовать медицинских чиновников для пользования и всеми мерами не допускать до смертности и о всех чрезвычайных случаях, какие где ими замечены будут, доносить комитету с нарочными" [4, *л. 53-53 об*]. Кроме того, чиновники должны были строго следить за тем, чтобы переселенцы не испытывали недостатка в земельном обеспечении, привлекать их "к трудолюбию и хозяйственным работам и отнюдь не допущать их до тунеядства". Офицеров и казаков, живущих в подведомственных им селениях и хуторах, необходимо было привлечь к пожертвованиям в пользу беднейших переселенцев. Списки жертвователей и суммы пожертвований заносить в особые тетради, представляемые в комитет [4, *л. 53 об.-54*].

Командир отдельного Кавказского корпуса генерал от инфантерии А. П. Ермолов в приказе по корпусу от 4 мая 1822 года писал: "По предположению правительства предположено вывести из малороссийских губерний в Черноморию для поселения 25 тысяч душ казаков. В три года рассрочено было прибытие их на новую землю, но их в один прошедший год прибыло более двух частей, составляющих более 30 тысяч душ обоего пола. Девять частей из них Черноморское войско, истощенное в средствах совершенно лишено возможности продовольствовать их. Вследствие чего открыта была подписка, коею и собрано по 27 декабря прошлого года 10 тысяч рублей ассигнациями денег, до 64 четвертей хлеба, 317 штук рогатого скота, 16 лошадей и 1044 овцы; между тем подписка еще не прекращена и можно надеяться, что Черноморцы, побуждаемые благотворительным чувством, не ограничутся первым пожертвованием, конечно не откажутся в оном участвовать и посторонние" [6, *с. 92-93*].

Первая партия переселенцев прибыла в селение Кущевское 30 августа 1821 года [6, *с. 96*], а всего за 1821–1825 гг. из Полтавской и Черниговской губерний в войско Черноморское переселилось 48382 человека обоего пола: в 1821 г. – 30358 человек, в 1822 г. - 17051 человек, в 1823 г. – 179 человек, в 1824 г. – 476 человек, в 1825 г. – 318 человек [6, *с. 104*]. В числе переселенцев оказалось годных к службе 7458 человек (29 % мужского пола). Переселенцы привели с собой 15770 упряжных повозок и 29431 голову разного гулевого скота, 106 семейств пришло пешком [6, *с. 104*].

Среди переселенцев существовал большой процент заболеваемости и смертности. Войсковой медик надворный советник Прохорович при объезде им в декабре 1821 года селений Черноморского войска отметил "довольное число заболевающих лихорадкою, нервною горячкою и поносом, и умирающих переселенцев, преимущественно в Ейском округе и частью в Бейсугском" [6, *с. 99*]. Причину этого он видел в следующем: 1) в слабом от природы сложении весьма многих переселенцев, в недостатке пищи и одежды во время пути при суровости осеннего времени; 2) в непривычке к новому климату и воде солоноватой, особенно в р. Еи; 3) в тесном помещении переселенцев в домах; 4) в неимении отдельных домов для помещения тяжелобольных и в недостатке медикаментов [6, *с. 99*].

Самая последняя организованная партия переселенцев, поселенная в Сосыкском селении, прибыла в Черноморию из Новгород-Северского повета Черниговской губернии 17 августа 1825 года [5, *л. 297-298*].

30 сентября 1826 года Черноморская войсковая канцелярия постановила: ввиду того, что "действия Комитета, учрежденнаго в Войске Черноморском для водворения 25 тыс. малороссийских козаков с их семействами... более не нужны", то на основании предписания командира отдельного Кавказского корпуса генерала от инфантерии А. П. Ермолова № 326 от 7 сентября 1826 года "сей Канцерярии приняв от Комитета в ведение свое новых козаков и дела об них, заведенные в нем, Комитет сей закрыть, сельские лазореты уничтожить, наличный провиант обратить в войсковые магазины, а

деньги девять тысяч четыреста семьдесят один рубль тридцать одну копейку отдать в приказ Общественнаго призрения" [2, *л. 7*].

В результате переселения малороссийских казаков в Черноморском казачьем войске появилось 17 новых селений: Сосыкское, Новотихеньское, Новоелисаветинское, Новомарьянское, Новомышастовское, Новоекатерининское, Новоольгинское, Чернопротоцкое, Великобейсугское, Новокочатинское, Малобейсугское, Новочелбасское, Новокирпильское, Новоконурское, Нижеалбашское, Вышеалбашское, Ясенское [11, *с. 21-24*].

В 1828 году смежно расположенные старые селения, в которых убыль населения была особенно значительной, были соединены в одно: Динское с Пластуновским стали одним селением Пластуновским, Сергиевское с Платнировским – Платнировским, Леушковское с Крыловским – Леушковским, Дядьковское с Кореновским – Кореновским, Березанское с Батуринским – Березанским. А "дабы снятое с куреней название в войске сем не уничтожилось", решено было дать их новым селениям. Так, Новокочатинское селение стало Динским, Новокирпильское – Сергиевским, Малобейсугское – Дядьковским, Великобейсугское – Батуринским, Новочелбасское – Крыловским [3, *л. 8-11*]. В это же время Сосыкское селение стало Павловским, Новотихеньское – Новолеушковским, Новоелисаветинское – Елисаветинским, Новомарьянское – Марьянским, Чернопротоцкое – Петровским, Новоконурское – Нововеличковским, Нижеалбашское – Новодеревянковским, Вышеалбашское – Новоминским, Ясенское – Новощербиновским. Селения Новомышастовское, Новоекатерининское и Новоольгинское сохранили свои названия [1, *л. 43-50*]. Новоекатерининское и Новоольгинское селения вскоре были упразднены.

Таким образом, в результате действий правительства и переселенческого комитета в 20-е годы XIX века в Черноморском казачьем произошло значительное улучшение демографической ситуации, что способствовало дальнейшей военной и хозяйственной колонизации края и более надежной защите южных рубежей Российского государства.

Источники и литература

1. Государственный архив Краснодарского края (далее – ГАКК). – Ф. 249. – Оп. 1. – Д. 1397.
2. ГАКК. – Ф. 250. – Оп. 2. – Д. 506.
3. ГАКК. – Ф. 250. – Оп. 2. – Д. 536.
4. ГАКК. – Ф. 345. – Оп. 1. – Д. 1.
5. ГАКК. – Ф. 345. – Оп. 1. – Д. 169.
6. *Бентковский И. В.* Заселение Черномории с 1792 по 1825 год // Памятная книжка Кубанской области на 1881 год. – Екатеринодар, 1881. Паг.5.
7. Записки А. П. Ермолова. 1798–1826 гг. / Сост., подгот. текста, вступ. ст., коммент. В. А. Федорова. – М., 1991.
8. Полное Собрание Законов Российской Империи (далее – ПСЗ). – Собр. 1. – Т. 30 (1808–1809). – СПб., 1830.
9. ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 37 (1820–1821). – СПб., 1830.
10. *Потто В. А.* Кавказская война. Ермоловское время. – Ставрополь, 1994. – Т. 2.
11. *Шкуро В. И.* Переселение малороссийских казаков на Кубань в 1821–1825 гг. // Кубань – Украина. Вопросы историко-культурного взаимодействия. – Вып. 1. – Краснодар, 2006.
12. *Щербина Ф. А.* История Кубанского казачьего войска. История войны казаков с закубанскими горцами. – Екатеринодар, 1913. – Т. 2.

С. Е. Сазонова

ПОСЕЛЕНИЕ ВЫХОДЦЕВ ИЗ МАЛОРОССИЙСКИХ ГУБЕРНИЙ В ЗАКУБАНСКОМ КРАЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

Расширение границ государства и включение в его состав отдельных территорий являлось сложным и длительным процессом, оставаясь одной из приоритетных доминант внутренней политики России на Северном Кавказе в конце XVIII – первой половине XIX вв.

После окончания очередной русско-турецкой войны и заключения 2 сентября 1829 г. Адрианопольского мирного договора, к России отошли стратегически выгодные территории Черноморского побережья Кавказа от устья реки Кубань до поста Святого Николая (между Поти и Батуми). В 1830 г. были заняты Гагры, а в следующем 1831 г. - Геленджик. С этого времени начинается строительство 17 укреплений Черноморской береговой линии. Дополнительно здесь по указу Николая I от 15 декабря 1846 г. образуется Закубанское поселение из станиц и поселков, "...расположенных от Черного моря и устья Кубани между Варениковскою пристанью, фортами Раевским и Гостагаевским и Анапой" [11, *с. 178*]. В составе России "...Закубанское поселение никогда не считалось военным..., а состояло в ведомстве Министерства Внутренних Дел" [6, *л. 8*].

Проблема заселения Черноморской береговой линии и Закубанского поселения с момента перехода их под юрисдикцию Российской империи затрагивалась в работах дореволюционных историков Ф. А. Щербины, Е. Д. Фелицына, В. Новицкого. В. А. Соллогуба, А. А. Харитонова и др. [16; 15; 12; 10].

Новые архивные материалы, выявленные в фондах РГАДА, РГВИА и ГАКК, позволяют нам рассмотреть процесс заселения Закубанского поселения и более детально воссоздать условия жизни и особенности адаптации здесь первых переселенцев.

Российские правящие круги всегда уделяли пристальное внимание колонизации этого района, используя традиционные формы и методы, а именно переселение казаков и крестьян из Центральных и Малороссийских губерний. В связи с этим, на основании положений Комитета Министров от 22 марта и 5 апреля 1832 г. о заселении северо-восточного берега Черного моря [13, ст. 5275], начинается организованное переселение семейств малороссийских казённых крестьян, "которые в землях претерпевали недостаток" и добровольно желали водвориться в местах удобных для жизни и промыслов [4, *л. 16 об.-17*].

Как и при организации переселений в Черноморию, правительство взяло на себя заботу об украинских переселенцах, следовавших в районы Анапы: выдавало провиант, подводы, а по прибытию – различные земледельческие орудия, семена, рабочий скот. За казенный счет были закуплены 100 ружей со штыками и 10 тыс. патронов. Все эти расходы, кроме издержек в пути, оценивались в 182 тыс. рублей ассигнациями [9, *с. 336*].

На местах водворения прибывшие переселенцы в течение трех лет обязаны были "завести прочную оседлость". Для этого каждому семейству из Государственного казначейства полагались пособия: "заимообразно на четыре года по 35 руб. 71 ½ коп. и безвозвратно по 15 руб. 57 коп. серебром" [3, *л. 222*]. Предоставлялся надел размером от 5 до 10 десятин в полную частную собственность и участок под усадьбу – 300 кв. саженей; офицерским семьям – по 600 кв. саженей. Так же они получали льготы: освобождение от податей, воинского постоя и повинностей (кроме земских обязанностей) на 15 лет [11, *с. 178*].

Кроме нескольких семейств, водворенных собственно в крепости Анапе, все остальные переселенцы постепенно устроились во вновь создаваемых станицах: Николаевской, Витязевой, Суворовской, Благовещенской и в небольшом поселке при Алексеевском укреплении.

Практически все прибывшие малороссияне "оказались одними только хлебопашцами, и кроме пахоты не знали ни плотничных, ни каменных работ..., ни каких других

ремесел" [8, *л. 9*]. Все это затрудняло их обустройство в Закубанском поселении, и до 1838 г. они находились на полном обеспечении казны. А полевые и хозяйственные работы осуществлялись под прикрытием 140 конных и 260 пеших казаков шестого Черноморского полка [1, *л. 7*].

Для усиления обороноспособности региона 15 января 1844 г. правительство Российской империи подготовило проект переселения Азовского казачьего войска в окрестности Анапы и присоединения к нему станиц Закубанского поселения. Тем самым предполагалось образовать передовую линию, охраняемую новым Закубанским казачьим войском, "доставив твердую опору, как правому флангу Кавказской линии, так и Черноморской береговой линии" [3, *л. 28 об.*]. В целом, проект был одобрен императором Николаем I, так как "хотя по роду местности, поселение в окрестностях Анапы должно быть собственно земледельческое, но по политическому положению края, оно должно быть вместе и воинственное" [3, *л. 33*].

Сами же азовские казаки не раз обращались с просьбой перевести их на более благоприятные места жительства, так как отведенные им прежде земли в Бердянской пустоши оказались каменистыми и маловодными. В результате переговоров был собран небольшой отряд. Начальник 1-го отделения Черноморской береговой линии контр-адмирал Серебряков провёл их по всему внутреннему пространству натухайских земель, где должны были появиться их будущие поселения. По итогам осмотра было решено, что предлагаемых территорий всё-таки недостаточно для размещения крупного войскового подразделения. В связи с этим правительство отложило на неопределенное время основание новых станиц в Закубанском крае, но количество и плодородность пустующей земли требовали продолжить процесс заселения региона

Приток колонистов активно продолжался и в последующие годы. Известно, что помимо людей свободного звания, доставляемых за счет казны из Малороссийских губерний, в состав закубанских поселян зачислялись и люди "без всяких о звании их доказательств" Первоначально разрешалось "принимать в оное людей не имеющих паспортов, не расспрашивая об их происхождении и прежней жизни" [3, *л. 32 об.*]. В начале 1830-х гг. этим воспользовались большие группы беглых помещичьих крестьян, дезертиров и преступников, которые "переменив свои имена, отчества и прозвания..., ложно называя себя иными состояниями..., и, разумеется, промышляя непозволительными средствами, подговаривали на пути разный сброд себе подобных охотников для поселения в Анапе и ее окрестностях" [8, *л. 10 об.-11*]. Военный министр был настолько обеспокоен передвижением на юг, что предложил создать кордон от Астрахани и Саратова до Екатеринослава для предотвращения бегства крепостных на Кавказ [14, *с. 187*]. По указу Сената от 4 ноября 1835 г. всех задержанных без сопроводительных документов должны были немедленно отдавать в солдаты [3, *л. 26 об.*].

По распоряжению правительства в начале 1841 г. в Закубанье прибыли 93 семейства (364 д. м. п. и 306 ж. п.) государственных крестьян из Харьковской губернии Волковского уезда, названых "харьковскими поселянами". Но на месте оказалось, что их негде разместить, так как "с увеличением населения оных, поселяне будут терпеть недостаток в пахотной земле, в сенокосах и скотских выгонах, а расширить их ... внутрь края, было бы также для поселян весьма стеснительно, а по военному положению края и совершенно невозможно" [3, *л. 43 об.*].

Учитывая тяжесть сложившейся ситуации, Анапское начальство с согласия Наказного атамана Черноморского казачьего войска Заводовского решило направить эти семьи по временным билетам в Черноморию и устроить их на свободной войсковой земле. Одна часть харьковских поселян разместилась в Вышестеблиевском, Старотитаровском и Ахтанизовском куренях, а другая в Петровском, Темрюкском и Полтавском [16, *с. 344–345*]. Около трёх лет эти переселенцы, лишенные всяких льгот, со своим имуществом и рабочим скотом проживали там на положении иногородних, нетерпеливо ожидая постройки домов для них в Анапе или её окрестностях.

В начале 1843 г. в Закубанском поселении началось строительство новой станицы - Суворовской - при оконечности Кизильташского лимана, за речкой Нашук, при урочище, называемом "Суворовская батарея" В июне этого же года в неё заселились 160 семейств: 120 семей малороссийских поселян, проживающих в Анапе в казенных домах, и 40 семей харьковских поселян из числа 93 семейств, временно находящихся в Черномории. Это решение обосновывалось тем, "...что харьковские поселяне, есть люди лучшей нравственности и ...составляют разницу от тех семей, которые забрели в прежнее время в Анапу, без всяких письменных видов; да и вообще, нравы и обычаи харьковских поселян, как преимущественно хлебопашцев, столь близки с малороссийскими поселянами, что обещают совершенное согласие, их общего жития в одной и той же станице" [5, *л. 28 об.-29*].

Следует отметить, что учреждение и обустройство Суворовской станицы до конца не решило проблемы полного водворения временно проживающих в Черномории закубанских поселян, которых на 1844 г. насчитывалось 225 семей и 365 человек одиноких [7, *л. 5*].

Особенно в тяжелом положении находились оставшиеся в Черномории 53 семейства харьковских крестьян. Прожив около десяти лет в Черномории, они так и не получили права завести прочную оседлость и с каждым годом терпели разного рода притеснения, так что их хозяйство пришло в совершенный упадок. К примеру, "чтобы собрать 1 десятину земли, платили черноморцам по 10 руб. ассигнациями, за постой - по 3 руб. в месяц от хаты, сена дозволяется им косить только с 6-й копны, - и то с уговором, - всю зиму возить сено к Черноморским станциям на своих же повозках, - за пастьбу скота, - тоже цена непомерная, одним словом, - они доведены до крайности..." [5, *л. 38 об.*]. К тому же оказалось, что до 1848 г. Войсковое правление вовсе не знало о взносе харьковскими поселенцами в пользу войска пошлины за право пользования сенокосами и полями. Было приказано провести на этот счет расследование о сокрытии пошлин и выяснить, кто виноват.

Многие из поселян, пытаясь прокормить себя и свои семьи, нанимались в работники к старожилым казакам и вместе с хозяевами занимались хлебопашеством, сенокосом [5, *л. 100 об.-101*].

К концу 1847 г. ситуация еще больше осложнилась, так как начальство некоторых Черноморских станиц (Вышестеблеевской, Старотитаровской и Ахтанизовской) запретило харьковским поселянам пользоваться ранее предоставляемыми им участками пахотной земли и сенокосом, иметь огороды, свободно пасти скот на общих пастбищах. Данная мера была вызвана тем, что по Высочайшему повелению в 1848 г. ожидалось третье (последнее) проводимое правительством массовое пополнение Черноморского казачьего войска. И в станицах Таманского округа к лету ожидалось прибытие 600 семей переселенцев из Полтавской губернии. В связи с этим обстоятельством генерал-майор Рашпиль, не имея никакой возможности оставить в Черномории неводворенных закубанских поселян, предложил выслать их за пределы войска, непосредственно в Закубанское поселение.

Анапское временное правление стало искать выход из сложившегося положения. Присоединить их к уже имеющимся селениям (к крепости Анапе или к возведенным вокруг неё станицам) не разрешалось. А быстро возвести новую станицу возле Султановского кургана и заселить её закубанскими поселянами, проживающими в Черномории, представлялось стратегически нецелесообразным, так как они "вовсе не имели воинственного духа, не умели владеть оружием и чужды тех неизбежных опасностей, которые представляет им предполагаемое отдельное поселение... Эта станица постоянно будет находиться в блокаде и жители ее никогда не достигнут того благосостояния, которого при других условиях, они могли бы получить" [3, *л. 31-32*].

По просьбе Анапского временного правления император Николай I 1 декабря 1849 г.

дозволил неводворенным закубанским переселенцам навсегда причислиться к Черноморскому казачьему войску. Они "не с большой охотою соглашались ... на зачисление, воображая, что тогда же определены будут ... в службу, по способности каждого..." [2, *л. 37 об.-38*].

Так, из 53 семейств харьковских крестьян, временно проживающих в Черномории, 42 семьи дали свое согласие на вступление в войско, находясь в станицах: "Таманской - 1, Вышестеблеевской - 9, Старотитаровской - 11, Агданизовской - 2, Темрюкской - 3, Новомышастовской - 7, Марьянской - 1, Старонижестеблеевской - 1, Старовеличковской - 2, Ивановской - 5. А всего: 138 д. м.п. и 137 д. ж.п..." [2, *л. 159-161*]. Оставшиеся 13 семей, не давших подписки на зачисление, выслали из Черномории в распоряжение Начальника Закубанских поселян, "дабы люди сии, чуждые и неизвестные для войска, оставаясь здесь, не были в тягость казакам, и не творили беспорядки" [2, *л. 161 об.*]. Дальнейшая их судьба осталась неизвестна.

В целом, общая численность водворенных и неводворенных закубанских поселян к середине XIX в. достигла уже 3300 душ мужского пола и 2321 душу женского пола [3, *л. 27*]. В последующие годы, благодаря проводимой правительством целенаправленной политике, сюда продолжали прибывать выходцы из Центральной России и Малороссийских губерний, как за счет казны, так и самостоятельно, на свой страх и риск, осуществляя, несмотря на нехватку устроенных мест для жительства, потерю имеющегося хозяйства, экономическое и социальное развитие и освоение данного региона.

Источники и литература

1. Государственный архив Краснодарского края (далее - ГАКК). - Ф. 249. - Оп. 1. - Д. 1252.
2. ГАКК. - Ф. 249. - Оп. 1. - Д. 1835.
3. ГАКК. - Ф. 260. - Оп. 2. - Д. 80.
4. Российский государственный архив древних актов. - Ф. 16. - Оп. 1. - Д. 699. Ч. II.
5. Российский государственный военно-исторический архив (далее - РГВИА). - Ф. 788. - Оп. 1. - Д. 7.
6. РГВИА. - Ф. 788. - Оп. 1. - Д. 15.
7. РГВИА. - Ф. 788. - Оп. 1. - Д. 22.
8. РГВИА. - Ф. 788. - Оп. 1. - Д. 55.
9. *Бурыкина Л. В.* "В целях удержания за русским владычеством..." // Научно-творческое наследие Ф. А. Щербины и современность. Сборник материалов межрегиональной научно-практической конференции. - Краснодар, 2004.
10. Записки Кавказского отдела Императорского русского географического общества / Под ред. В. А. Соллогуба, А. А. Харитонова. - Тифлис, 1853.
11. *Мальцев В. Н.* Введение гражданского управления на Северо-Восточном побережье Черного моря в середине XIX в. / Социально-экономические, политические и исторические аспекты развития Кубани. Материалы межрегиональной научно-практической конференции. XII Адлерские чтения. - Краснодар, 2007.
12. *Новицкий В.* Анапа и Закубанские поселения. // Записки Кавказского отдела императорского русского географического общества. - Тифлис, 1853. - Т. 2.
13. Полное Собрание Законов Российской Империи. - Собр. 2. - СПб., 1833. - Т. VII.
14. *Томас М. Баррет.* Линии неопределенности: Северокавказский "фронтир" России // Американская русистика. Вехи историографии последних лет. Императорский период. Самара, 2000.
15. *Фелицин Е. Д.* Материалы для истории Кубанского войска. - Екатеринодар, 1897.
16. *Щербина Ф. А.* История Кубанского казачьего войска. - Екатеринодар, 1913. - Т. 2.

В. Г. Панченко

КУБАНЬ В УЯВНІЙ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ 20–40-Х РОКІВ XX СТ.

Досліджуючи сторінки діяльності Організації українських націоналістів, історики фокусують увагу переважно на політичній, військовій, міжнародній діяльності ОУН, розглядають окремі персоналії, вивчають маловідомі документи. Одним із малодосліджених аспектів залишається уявна географія українських націоналістичних інтелектуалів 20–40-х років XX ст., а саме їх територіальне бачення самостійної України, висвітлення проблем та перспектив регіонів тощо.

Достатньо відомим сучасним історикам є гасло, висловлене ще Миколою Міхновським задовго до появи ОУН: "Вільна Україна від Сяну по Кавказ", яке спиралось, в першу чергу, на розташування поселень українців, їх етнічну територію. Саме такою бачили вітчизняні інтелектуали першої половини XX сторіччя майбутню Українську державу. Ідеологи Організації українських націоналістів перейняли цю світоглядну лінію, що проявилось у низці публікацій, у географії діяльності організації і т.д.

На жаль, піднята тема поки що не є достатньо розкритою, а публікації, які б дозволяли побачити сприйняття та діяльність ОУН, пов'язану з Кубанню, можна перелічити по пальцях. Серед існуючих публікацій варто виділити роботу Романа Коваля "Кубанська Україна", присвячену розгляду українського життя на Кубані з XVIII ст. до наших днів [15]. Також цікаві статті Тараса Каляндрука "Від Карпат по Кубань чути голос «Повстань!»" [14] і Олександра Кучерука "Бажаю ще раз послужити моїй Батьківщині... (генерал Андрій Шкуро і Організація Українських Націоналістів)" [16]. Дещо більше можна назвати робіт, які висвітлюють діяльність ОУН в інших регіонах. Варто згадати низку документальних збірок Володимира Сергійчука в серії "Український здвиг": "Закерзоння" [24], "Волинь" [23], "Прикарпаття" [27], "Поділля" [26], "Наддніпрянщина" [25].

Розглядаючи сприйняття українськими націоналістами Кубані, варто згадати про дві постаті, більш відомі своїми геополітичними розробками, – Степана Рудницького та Юрія Липу.

Відомий український географ Степан Рудницький (1877–1937) своїми працями фактично поклав початок вітчизняним геополітичним студіям і здійснив географічний "вивід прав" українського народу, торкнувся питання Кубані у своїй роботі "Огляд національної території України" (1923). Автор коротко подав історію освоєння даного регіону, навів його етнічну та географічну характеристику. Спираючись на статистичні дані, за якими на початку XX ст. 60% населення Кубані становили українці, С. Рудницький прийшов до такого висновку: "... причислюємо цілу Кубанщину до української національної території" [22, *с. 259*]. Більше того, вчений-географ красномовно називає Кубань у своїй роботі "Кавказькою Україною", вважаючи, що дана територія разом зі Ставропільщиною виступає осередком українства в північнокавказькому регіоні в цілому. Розвиваючи цю тезу, Рудницький стверджував: "Будучина на Підкавказзі належить, без ніякого сумніву, українському народньому живлу" [22, *с. 263*].

Інший відомий геополітик націоналістичного напряму – доктор Юрій Липа (1900–1944) – також не обійшов своєю увагою кубанський регіон. Зокрема, у його праці "Розподіл Росії" (1941) Кубань розглядається як невід'ємна частина української етнічної території та складова майбутньої незалежної соборної Української держави. Автор підкреслює важливість козацької колонізації даного краю і робить наголос на тому, що інші етнічні елементи фактично асимілювалися серед місцевого українського населення, перейнявши його мову та культуру. До того ж, на думку Ю. Липи, Кубань – традиційний об'єкт просторової експансії українців, починаючи ще з часів Київської

Русі (Тмутаракань). Він зазначив, що Кубань (разом з Кримом, Донщиною та Південною Україною) є місцем, де зосереджена українська важка промисловість і куди спрямовані природні міграційні хвилі найбільш активних представників українського населення. Виходячи з цього, Липа прогнозував на майбутнє: "Найправдоподібніше, що й політичний центр нової України буде знаходитися в осередку цих теренів" [17, *с. 74*]. В геополітичному ж відношенні Кубань для автора мала неабияке значення, адже володіння цим регіоном, на думку Юрія Липи, дозволило б українцям у майбутньому разом з кавказцями ("молодим енергійним народом") вийти через Кавказ до Ірану й Іраку з їхніми покладами енергоносіїв, а відтак – до Індійського океану та стратегічних морських шляхів у глобальному масштабі. Це, в свою чергу, могло би дати Українській державі можливість впливати на розвиток і перебіг основних процесів міжнародного життя.

Достатньо цікавим та важливим може стати аналіз публікацій на тему Кубані в націоналістичній пресі. Власне, це дозволить побачити, як сприймали націоналісти Кубань, яку роль та місце відводили їй в загальноукраїнському масштабі і т.д. Автором даної публікації для розгляду був взятий альманах Проводу українських націоналістів "Розбудова Нації", який виходив у період з 1928 по 1934 рік.

Всю інформацію, подану на сторінках "Розбудови Нації", можна розділити на декілька груп: 1) новини про події на території Кубані [19; 20; 21]; 2) роздуми над місцем та роллю Кубані у визвольному русі, історичні відомості [1; 2; 3; 4; 5; 6; 8; 9; 10; 11; 12]; 3) відомості та новини від кубанських козацьких формувань у еміграції [7; 13; 18]. Варто відмітити, що частини кубанських козаків, які перебували в країнах Центральної та Східної Європи, сприймались членами ОУН як військова сила, здатна стати надійною опорою у боротьбі, по-перше, проти більшовицького режиму і, по друге, – за встановлення Української держави.

Оунівців цікавило загальне становище українського населення Кубані. Розглядались питання: а) економічного та соціального становища та б) культурного й духовного становища кубанських українців.

Так, наприклад, в одному з номерів альманаху була розгорнута широка критика більшовицького режиму в питанні економічного забезпечення краю: "Ведуть тут більшовики свою власну політику: зачиняють хлібні ринки й змушують тим населення збувати свої хліборобські продукти за смішно низьку ціну" [19, *с. 71*]. Не краща ситуація була зафіксована і в галузі промисловості, зокрема, соціального забезпечення робітників: "низька платня, невистарчаюча на прожиття, грізні нещастя на фабриках, постійне зменшування праці, брак гигієнічних улаштувань і т.д. – це вірний образ сучасного стану працюючих в ділянці промисловості" [19, *с. 72*]. Стаття одного з номерів альманаху стосується безпосередньо питання податків, які встановили більшовики: "Сільгосподаток для Кубані дуже високий, від переходить платездатність й значно погіршує його фізичне існування та загальний стан господарства. Податком обложене все: посівна площа землі, луки, худоба (коні, воли, корови, вівці, кози, свині), птиця, садовина, городовина, бджоли і т.д. Стягнення цього сільгосподатку організовано ідеально" [21, *с. 209*]. Весь регіон за згадками більшовиків, цитованими націоналістами, представляв собою хлібний і продовольчий резервуар Радянської Росії. Проте цей спосіб економічного уярмлення кубанців, за словами оунівців, не був єдиним: "Агенти московської радянської влади, комячейки та комсомол надзвичайно ретельно й енергійно всучують облігації селянської позики населенню, забіраючи в той спосіб в нього останню копійку" [21, *с. 209*].

Однією із значних проблем українські націоналістичні інтелектуали виділяли проблему територіального статусу Кубані: враховуючи те, що 80–90% населення являли собою українці, "Кубані не тільки не прилучено до Української Республіки, але навіть не виділено її в окрему автономну національно-територіяльну одиницю" [20, *с. 115*]. Піднімалась і проблема освіти та тотальної русифікації регіону більшовиками [19, *с. 71*].

Вельми цікавою є стаття Осипа Бойдуника "Соборність України та її східні кордони", присвячена розгляду історії регіону та його взаємозв'язку із Україною на різних історичних етапах [1]. Стаття розкриває проблематику появи козацтва на кубанських землях, торкається питання масового переселення українського населення на ці землі та, спираючись на етнічну карту, окреслює східний український кордон: "починаючи на півночі від Новохоперська, вздовж ріки Хопра аж до її устя до ріки Дону, звідси в напрямі полудневого заходу, на захід від Дукасова, М.Березівки, на схід од Катеринівки до ріки Донця, Донцем до устя його ріки Дону, Доном до ріки Сал, Салом до Крилова, звідси на північний схід до Сарпети, звідчи на полудневий схід озерами-болотами Хомата, Цяцю, Тундутову, Кошоти, відтак до українських осель над Каспійським морем, починаючи від Михайлівського, вздовж побережжя Каспія аж до устя ріки Терек. Тут починається полуднева границя України, яке йде рікою Тереком аж до устя ріки Малки, Малкою до Кавказького хребта, відтак Кавказьким хребтом аж до Чорного моря" [2, *с. 168*].

Цікавою статтею є робота Булавенка (ймовірно псевдо) "Кубань у першому році революції" [11]. Автор, спираючись на широку джерельну базу, спробував розкрити основні етапи розгортання визвольного руху Кубані протягом 1917–1918 років: створення та діяльності Кубанської Військової ради, боротьби з більшовиками, а також і більш драматичну сторону – внутрішню боротьбу козацьких частин, коли фактично утворилося два основних ворогуючих центри – російський (монархічний) та кубанський (самостійницький). Боротьбі з більшовиками була присвячена окрема стаття "Визволення Кубані з-під большевицької влади в 1918 р." [5], а внутрішня боротьба детальніше висвітлена в статті "Боротьба на Кубані в другій половині 1918 р." [4]. Цьому ж авторові належить і наступна публікація – "Кубань на переломі", присвячена опису складної ситуації, яка склалась в регіоні на межі 1918–початку 1919 [9]. Згідно з баченням автора публікації, Кубань вже вийшла зі складу колишньої Російської імперії, проте не змогла зайняти лінію на відстоювання власних самостійницьких інтересів та створення своєї держави. Одною із найбільших проблем, на якій наголосив автор статті, була така: "Війська Кубані за 7 місяців попередньої боротьби досягли кольосальних успіхів, але кубанська політика хотіла обєднати те, чого ніколи обєднати не можна, а це – російський і самостійницький напрямок політичної думки на Кубані" [9, *с. 95*]. Цикл статей продовжила публікація робіт "Кубань у першій половині 1919 р." [10], яку завершила стаття "Кубань і «московський шлях»" [8].

Розкриваючи особливості діяльності кубанських емігрантських установ, члени ОУН акцентували увагу на неоднорідності всього емігрантського кола кубанців: по-перше, це проявилося в існуванні двох кубанських урядів: 1) генерала Науменка, який стоїть на російській політичній платформі, та 2) В. М. Іваніса. Ідеологічно ці уряди були ворожими. Паралельно націоналісти відмітили існування в еміграції двох громадських організацій: "Громаду Кубанців" та "Товариство Кубанців імені отамана Якова Кухаренка при Українській Господарській Академії в Подєбрадах" [18, *с. 377*]. Обидві організації проводили широку просвітницьку роботу серед емігрантських кіл, метою якої було "пробудити в кубанцях українську національну свідомість та поглибити й закріпити її, допомогти їм виплутатись з національної темряви, в якій вони блукають, познайомити їх з рідною культурою і взагалі допомогти їм зрозуміти та збагнути велику вагу української національної справи в цілості" [18, *с. 378*].

Але найширший аналіз всіх козацьких груп у еміграції подано у статті Булавенка "Козача еміграція" [7], яка містить відомості щодо світоглядних основ, кількості козацьких кубанських груп, дає інформацію по лідерах, розкриває коротко історію кожної групи, перелічує друковані органи.

Зробивши короткий огляд публікацій оунівців на тему Кубані, її історії та ролі в планах українців, варто підбити підсумок та дати загальну оцінку баченню цього регіону українськими націоналістами. Перше і найголовніше, що пов'язує всі названі

публікації, – це інтерес до Кубані з точки зору геополітичних прагнень та стремлінь оунівців. Варто звернути увагу, що темі, скажімо, Закарпаття присвячено значно менше уваги, аніж темі Кубані. Друге, що варто виділити, – це надзвичайний інтерес оунівців до визвольного руху Кубані після революцій 1917 року. В подальшому, в період Другої світової війни та по її закінченню, ОУН матиме власних представників на Кубані та поширюватиме листівки із закликом боротьби за здобуття власної самостійності, які звертались саме до почуттів та досвіду 1917–1919 років. Третім важливим моментом, який слід відмітити в статтях українських націоналістичних інтелектуалів, є обґрунтування ворожості політики Москви по відношенню до місцевого населення Кубані: "верхівка" абсолютно не була зацікавленою у реалізації потреб та прагнень кубанців в соціальній та економічній сферах, навпаки – цей регіон сприймався в якості сировинного придатку.

Невдовзі після початку радянсько-німецької війни, в серпні 1941 року, генерал-хорунжий, командир кубанської козачої дивізії Андрій Шкуро звернувся до голови Проводу ОУН Андрія Мельника із готовністю "стати під прапори організованого українського націоналізму" [16]. Також генерал-хорунжий додав до звернення власну автобіографію. Будучи офіцером російських армій – і царської, і Добровольчої, Андрій Шкуро під впливом протистояння російської та української інтелектуальних еліт у еміграції схилився до ідей, які пропагувала ОУН. Проте планам по зближенню кубанського козацтва з ОУН не судилося бути втіленими через серйозну протидію в цьому питанні німецької верхівки.

Восени 1941 року на базі Південної похідної групи ОУН на Кубані було розпочато формування мережі ОУН, яку очолив Спиридон Ткаченко ("Голуб"); зв'язок з Україною відбувався через Маріупольський осередок ОУН [14]. Провід ОУН запропонував розпочати формування нової військової сили для боротьби з більшовиками – Козачої Повстанської Армії Кубані, яка за структурою нагадувала військове формування УПА. Одним із активних діячів КоПА був Пантелеймон Василевський. Він згадував про те, що протистояння режимові КоПА продовжувалось до 1950 року. Подальшу боротьбу із тоталітарною машиною козаки КоПА (саме так називали себе бійці кубанської армії) не мали можливості, а тому розпочали процес поступової легітимізації та виходу з підпілля. Через це жоден із бійців, з одного боку, не потрапив до рук радянських спецслужб, проте, з іншого, ніхто не лишився на теренах Кубані, всі були вимушені змінити місце проживання [14].

Цікавим і маловідомим фактом є те, що, продовжуючи своє формування у 1942 році, Українська повстанська армія включала до своїх лав значний відсоток вихідців із Кубані. Власне, на їх основі було сформовано кілька відділів.

Таким чином, Кубань мала багато спільного із територіями Радянської України, що дозволяло членам ОУН впроваджувати однакові гасла боротьби за власну незалежність: "Волю народам, свободу людині!"

Джерела та література

1. Бойдуник Осип. Соборність України та її східні кордони // Розбудова Нації. – 1930. – №3-4. – С. 58-63.
2. Бойдуник Осип. Соборність України та її східні кордони // Розбудова Нації. – 1930. – №7-8. – С. 164-168.
3. Бойдуник Осип. Соборність України та її східні кордони // Розбудова Нації. – 1930. – №11-12. – С. 273-280.
4. Булавенко. Боротьба на Кубані в другій половині 1918 р. // Розбудова Нації. – 1934. – №1-2. – С. 14-24.
5. Булавенко. Визволення Кубані зпід большевицької влади в 1918 // Розбудова Нації. – 1933. – №11-12. – С. 265-275.

6. Булавенко. До східних проблем України // Розбудова Нації. - 1933. - №7-8. - С. 165-170.
7. Булавенко. Козача еміграція // Розбудова Нації. - 1933. - №7-8. - С. 170-174.
8. Булавенко. Кубань і "московський шлях" // Розбудова Нації. - 1934. - №7-8. - С. 187-196.
9. Булавенко. Кубань на переломі // Розбудова Нації. - 1934. - №3-4. - С. 86-95.
10. Булавенко. Кубань у першій половині 1919 р. // Розбудова Нації. - 1934. - №5-6. - С. 133-142.
11. Булавенко. Кубань у першому році революції // Розбудова Нації. - 1933. - №9-10. - С. 219-226.
12. Вільне Козацтво // Розбудова Нації. - 1928. - №6. - С. 251-252.
13. Десятиліття Кубанської Ради // Розбудова Нації. - 1928. - №1. - С. 32.
14. Каляндрук Тарас. Від Карпат по Кубань чути голос "Повстань!" Сайт ОУН-УПА - легенда спротиву. http://oun-upa.org.ua/articles/wz_kuban.html
15. Коваль Роман. Кубанська Україна. Сайт "Українське життя в Севастополі" http://ukrlife.org/main/kubann/zmist.html
16. Кучерук Олександр. Бажаю ще раз послужити моїй Батьківщині... (генерал Андрій Шкуро і Організація Українських Націоналістів) Сайт "Українська спілка" http://spilka.us.org.ua/library/szkuro.html
17. Липа Юрій. Розподіл Росії. - Львів, 1995.
18. Лист Кубанця // Розбудова Нації. - 1929. - №10-11. - С. 377-378.
19. На Кубані // Розбудова Нації. - 1928. - №2. - С. 71-72.
20. На Кубані // Розбудова Нації. - 1928. - №3. - С. 115-116.
21. На Кубані // Розбудова Нації. - 1928. - №5. - С. 208-210.
22. Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? // Огляд національної території України. - Львів, 1994.
23. Сергійчук Володимир. Український здвиг: Волинь. 1939–1955. - Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. - 840 с.
24. Сергійчук Володимир. Український здвиг: Закерзоння. 1939–1947. - Київ: Українська Видавнича Спілка, 2004. - 840 с.
25. Сергійчук Володимир. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941–1955. - Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. - 836 с.
26. Сергійчук Володимир. Український здвиг: Поділля. 1939–1955. - Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. - 840 с.
27. Сергійчук Володимир. Український здвиг: Прикарпаття. 1939–1955. - Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. - 840 с.

Повідомлення

Козацька спадщина

• Випуск 4 •

О. А. Репан

СТАРА САМАРЬ, СТАРИЙ ТА НОВИЙ КОДАК В ІСТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

В історії Дніпропетровська до цього часу актуальною є дата початку міської історії, яка виводиться з проекту побудови так званого Катеринослава-Кільченського – 1776 р. Таке датування, як і прийнята в дорадянський час традиція виводити міську історію від візиту імператриці Катерини II, акцентує увагу на ролі певних вищих чинників, що мають санкціонувати виникнення міста.

Досліджуючи широкий контекст заселення і господарського освоєння степової України XVI–XVIII ст., професор В. Пірко дійшов висновку, що велика кількість міст регіону бере свій початок від більш ранніх поселень і їх історію варто розглядати з часу заснування цих поселень, причому у випадку Катеринослава необхідно враховувати розвиток кількох населених пунктів [3, *с. 180*]. Увагу на нелогічність ігнорування козацької складової в історії міста звертали доктори історичних наук, професори Ю. Мицик [2], Г. Швидько [5], А. Бойко [1]. Автор цих рядків спільно з В. Старостіним та О. Харланом підготували дослідження, в якому робиться спроба системно вивчити чинники, які обумовили розвиток міського життя на терені сучасного Дніпропетровська [4]. Нижче пропоную шановному читачеві концентровані висновки, що обумовлено розмірами статті.

Підхід, який розпочинає історію міста від юридичного акту, не спрацьовує в умовах степового прикордоння, до якого в XVI–XVIII ст. належав наш край. У цьому контексті відносити поселення до міського типу дозволяє наявність низки певних ознак, які мають враховуватися комплексно. Поселення є містом, якщо відіграє роль комунікативного, торговельного, ремісничого, культурного (церковного), воєнного та адміністративного центру для певної території, на якій наявні інші населені пункти. Додатковими чинниками, які вимагають врахування, є чисельність населення та архітектурні особливості. Цікавою проблемою є наявність/відсутність безперервної урбаністичної традиції на терені нашого міста. Основна увага вищезгаданих дослідників концентрується на Старій Самарі, Старому і Новому Кодаку, які в тогочасних документах маркуються означником "город"

Стара Самарь, Старий та Новий Кодаки, пройшли у XVI–XVIII ст. певну еволюцію. На неї впливали як внутрішня логіка розвитку, так і зовнішні чинники. Життєздатність, серед інших факторів, обумовлювалася природністю/штучністю виникнення поселення.

На жаль, поки що Новий Кодак, Половиця, Кам'янка-Лівобережна археологічно повністю недосліджені, а Старий Кодак, Усть-Самара і Лоц-Кам'янка досліджені лише фрагментарно. Наявні вже зараз, попри фрагментарність досліджень, археологічні матеріали свідчать, що Стара Самарь вела активне торговельне життя в XVI ст., коли писемних джерел про її функціонування фактично не збереглося.

Чи засновувалися тут укріплення за урядовим указом, чи поставали як наслідок місцевої ініціативи (що значно вірогідніше власне з огляду на відсутність писемних джерел) – не так важливо через наявну природну, економічну потребу в таких укріпленнях. Мотиви появи Старого Кодаку уряд Речі Посполитої окреслив чітко. Він виникає як важливий воєнно-стратегічний пункт, мілітарна опора планованої польської колонізації регіону. Причини виникнення Нового Кодаку певною мірою повторюють причини появи Старої Самарі. Так само важливий торговельний шлях, так само перевіз – і лише згодом набуття адміністративних і воєнних функцій.

Випробуванням на міцність для кожного з цих населених пунктів став початок XVIII ст., коли внаслідок воєнно-політичних подій вони були зруйновані і на певний час

втратили оборонні фунції. Старий Кодак так і не відновив свого значення – Кошу вдалося не допустити сюди залогу центрального (російського) уряду, а сам він не мав потреби і можливостей у штучному підтриманні розвитку цієї фортеці.

Інша доля спіткала Стару Самарь. Після повернення запорожців під російську протекцію і внаслідок російсько-турецької війни 1735–1739 рр. її укріплення було відновлено, а сама вона знову, як і після 1688 р., стала місцем розташування військових відділів центрального уряду. За значенням для контролю над Вольностями у XVIII ст. Старосамарський ретраншемент можна порівняти хіба що з Новосіченським – перший символізував урядову присутність на півночі Вольностей, другий пильнував саму Січ.

Однак тільки воєнною складовою піднесення Старої Самарі в другій половині 1730-х рр. пояснити неможливо. Внаслідок природності її постання і зручного розташування, життя не припинялося тут після зруйнування Богородицької фортеці і значно пожвавилося завдяки переселенцям під час війни 1735–1739 рр. Проте її екстериторіальність стосовно Коша і утворення тут сотні Полтавського полку зіграли зі Старою Самарою злий жарт. Фактично, мешканці міста мали вести із запорожцями війну. Для старосамарців ці "бойові" дії виявилися програшними – спочатку, правдами і неправдами, Січ домоглася обмеження перевозу; згодом низовики створили умови, в яких неможливо було займатися господарством. Ліквідація сотні і передання Старої Самарі під юрисдикцію Коша були фактичним визнанням неможливості далі жити в умовах економічної блокади з боку запорожців.

Новий Кодак вийшов з важких часів початку XVIII ст. з найбільшими здобутками. Місто не тільки відновилося як важливий господарський і торговельний центр. Унаслідок жвавого економічного розвитку Новий Кодак зростає і набуває адміністративних функцій – стає паланковим центром, що також сприяло його піднесенню. Звичайно, його еволюція не була тільки висхідною. Політика втручалася то введенням митних тарифів, то набігами, то намаганням центральної влади повернути мешканців Нового Кодаку на старі місця проживання. Проте до 1790-х рр. внутрішніх резервів вистачало як на опір, так і на розвиток.

На початку ми вже говорили, що в центрі уваги перебувають ті населені пункти, які означаються в документах як "город". Зрозуміло, що «город» не обов'язково є тотожним місту і тому варто поговорити про ознаки міста і можливість застосування цього терміна щодо Старої Самарі, Старого і Нового Кодаків.

Критерій чисельності населення мало що дає для визначення типу поселення, адже треба враховувати, по-перше, історичний період, оскільки пересічне європейське місто часів Середньовіччя значно відрізняється від міста XVIII ст. По-друге, важлива демографічна ситуація в певному регіоні в певний час. Чисельність міщан українського Правобережжя на середину і кінець XVII ст. непорівнянна; те саме можна сказати про міста багатьох німецьких земель до і після початку Тридцятилітньої війни. Тому показник чисельності населення враховувати варто, але він має відносний характер і має аналізуватися в порівнянні з чисельністю населення інших поселень регіону.

Можливим (і традиційним в нашому випадку) є підхід, який передбачає офіційне визнання за поселенням статусу міста відповідними державними органами. Це, однак, передбачає наявність таких органів і достатньо високий рівень регулювання життя суспільства. Для нашого регіону в XVI–XVIII ст. такий підхід може виконувати лише допоміжну роль, оскільки Кіш дуже насторожено ставився до втручання центральних урядів у справи підконтрольної йому території, а сам не вважав за потрібне займатися офіційним ранжуванням поселень у Вольностях.

Ключовим, на нашу думку, у визначенні міського характеру населеного пункту є виконання ним функцій центру для округи, яка включає в себе інші поселення різного типу. Обов'язковим у такому випадку є комплексний підхід. Адже місто може бути воєнним, адміністративним, культурним, комунікативним, торговельним та ремісни-

чим (згодом – промисловим) центром певної території. До зовнішніх ознак варто віднести регулярність забудови, наявність громадських центрів у планувальній структурі поселення. Спробуймо поглянути під таким кутом зору на розвиток Старої Самарі, Старого і Нового Кодаку.

Для Самарі XVI–XVII ст. наразі фіксуємо виконання торговельних, комунікативних та воєнних функцій міста. Ймовірно, до них можна долучити й ремісничу, але для підтвердження вагомого розвитку власного ремесла потрібні подальші дослідження. З часу побудови Богородицької фортеці значно посилюється воєнна функція. Місто не лише захищає місцеве населення, а і слугує базою для виправ на Кримський ханат та центром присутності російських військ у Вольностях. Уряд стимулює оселення тут ремісників та купців і надає право на міське врядування. Планування було регулярним – порядковим, а вулиці зорієнтовано на фортечні брами. Місто мало три площі – адміністративного, торговельного та культово-торговельного призначення.

Після відновлення Старої Самарі в другій половині 1730-х рр. вона набуває статусу сотенного міста, тобто стає адміністративним центром округи. Але водночас із формальним визнанням починається фактичний занепад торгівлі та ремесла, юрисдикція звужується тільки до власне міських меж у зв'язку із занепадом інших поселень Старосамарської сотні, зменшується чисельність населення. Підсумком став згін людей 1762 р., після чого навіть поступове заселення у 1770-х рр. вже не повернуло Старій Самарі втрачених функцій міського центру.

Старий Кодак одразу після побудови мав воєнну функцію, яку символізував комендант, та адміністративну – її втілював губернатор. Біля фортеці розташовувалося торговельно-ремісниче поселення, проте воно було орієнтованим переважно на задоволення потреб гарнізону. Всередині фортеця не мала поважної забудови, за межами стін планування переважно вільне, пристосоване до рельєфу. Після встановлення над Старим Кодаком козацького контролю він зберігає воєнну, але, найімовірніше, втрачає адміністративну функцію. Повідомлення про кодацького полковника в документах кінця XVII – початку XVIII ст. не дозволяють однозначно вирішити питання про його резиденцію. Протягом другої половини XVII ст. Старий Кодак виконує комунікативну функцію як перевалочний пункт постачання Січі збіжжям. Проте після зруйнування укріплень на початку XVIII ст. Старий Кодак не повернув собі колишнє воєнне значення і поступово втрачає елементи міських функцій. Очевидно, найточнішим означенням для нього є "фортеця зі слободою"

Новий Кодак постає як населений пункт, що обслуговує з правого берегу Дніпра Кодацький перевіз. Свідчення про його розвиток в другій половині XVII ст. вкрай фрагментарні, що пов'язано із домінуючою воєнною роллю Старого Кодака та застосуванням назви "Кодак" до обох населених пунктів, що фактично не дозволяє визначити, до якого з Кодаків відноситься інформація джерел. Проте пересування значних мас військ на кримському напрямку у мазепинську добу згадують його як важливий комунікативний центр. Розквіт Нового Кодаку припадає на XVIII ст. Воєнно-стратегічне значення цієї фортеці не варто перебільшувати – з роллю Старого Кодаку у XVII ст. його порівняти не можна. Фортеця мала захищати населення округи і прикривати перевіз. Новий Кодак набуває функцій адміністративного центру, перетворюючись на паланковий центр, у віданні якого знаходиться близько 12 тисяч кв. км. терену на Правобережжі та дніпровські острови.

Місто проводить як місцеву, так і транзитну торгівлю, оснащується інфраструктурою для її обслуговування, стає центром розвитку ремесла. Для виконання різноманітних міських функцій наявні адміністративні будинки та громадські місця. Розпланування в межах міських укріплень було регулярним – порядковим, поза ними – більш вільним. Новий Кодак вирізняє з-поміж інших досліджуваних населених пунктів виконання функцій церковного центру, причому як для прилеглих поселень самою Миколаївською

церквою, так і для північних паланок Вольностей завдяки перебуванню тут центру Старокодацького хрестового намісництва. Таким чином, протягом другої половини XVII – XVIII ст. Новий Кодак еволюціонує і набуває стійких міських ознак.

Підсумовуючи, зазначимо, що новозаснований Катеринослав розглядався владними структурами Росії як один з центрів імперії і з ідеологічної точки зору не міг мати нічого спільного з попередніми козацькими поселеннями. Проте в процесі його побудови довелося звернутися до вже обжитих місць і використати ресурси та структуру Нового Кодаку та інших населених пунктів козацької доби.

Література

1. *Бойко А.* Питання будівництва Катеринослава в працях Д. І. Яворницького (Матеріали до історії Катеринослава) // Проблеми історіографії та джерелознавства запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д. І. Яворницького. – Запоріжжя, 1993. – С. 62-72.
2. *Мицик Ю.* Як виникло наше місто // Мицик Ю. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997. – С.128-153.
3. *Пірко В.* Заселення і господарське освоєння степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 2004.
4. *Репан О., Старостін В., Харлан О.* Коріння міста: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська // Хроніка-2000. – К., 2007.
5. *Швидько Г.* Пошуки істини (До початкової історії м. Дніпропетровська) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Вип.1. – Дніпропетровськ, 2001. – С.107-121.

А. І. Клос

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНИЙ СИМВОЛІЗМ У ЗОВНІШНОСТІ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ

Вивчаючи питання історії Запорозького козацтва, не можна залишити без уваги такий елемент, як зовнішність козаків і, зокрема, особливість їх зачіски та бриття обличчя. Зовнішність запорозького козака особливостями манери зачіски та носіння вусів однозначно вирізнялась із загалу інших народів та навіть інших верств їхнього власного. У зовнішності існував певний стандарт, який означав саме козака, хоча, ймовірно, могла бути і диференціація, пов'язана з особливостями військової культури запорозького суспільства. З'ясування питання символіки, яку несе манера зачіски та бриття обличчя козаків, буде ще одним штрихом до визначення давності військової культури пращурів. Була це примха мінливого часу чи спадщина віків минулих, збережена нащадками? Саме це і цікавить нас.

Спостереження щодо опису вітчизняних історичних зачісок зустрічаємо у дослідженнях таких авторів, як Прокопій Кесарійський, Лев Диякон, А. Фамінцин, Д. Яворницький, Й. Херрман, В. Сєдов, С.Гедеонов, А. Гільфердінг, Е. Тьомкін, В. Ерман, Д. Іловайський, Ф. Буслаєв, Л. Нідерле, В. Петрухін, І. Сиромятникова, Л. Залізняк, О. Галенко, Л. Прозоров, Г. Калайда.

Завдання даного дослідження полягає у з'ясуванні існування спадковості в манері зачіски та бриття обличчя у запорозьких козаків від попередніх поколінь воїнів нашої Вітчизни, що може стати додатковим штрихом стосовно вивчення питання виникнення та формування козацтва. На початку спробуємо з'ясувати суть таких категорій, як бриття та гоління. Їх часто вживають як взаємозамінні, але все ж таки варто уточнити зміст цих категорій у світлі історичного погляду на аспект вираження через зовнішність певних ознак, які регламентують військовий рід занять. Категорію *гоління* треба віднести до методу позбавлення волосяного покрову *на голові* за допомогою певних приладь; категорію ж *бриття* треба віднести до методу позбавлення волосяного покрову *на обличчі*. Тобто, *голову – голять*, а *бороду – бриють*. Тому у даній роботі категорії гоління та бриття будуть використовуватись саме у цьому ключі.

В Середньовіччі, рівно як і у давнину і взагалі у звичаєвому суспільстві, питання зовнішності, зокрема зачіски, менш всього було справою моди та особистого вибору. Як правило, зовнішність людини визначалась належністю – етнічною, конфесійною, верствовою. У зачісці звичаєва людина прагнула подібності до Бога і Пращурів [13].

Дослідники, подаючи опис зовнішності запорозьких козаків, зазначають, що яскравою іміджевою ознакою запорожців була специфічна зачіска – коса, "оселедець", а також брите обличчя з залишеними вусами. Д. Яворницький подає такі відомості з цього приводу: "Поголить собі запорожець голову, заправить оселедець свій за вухо", " запорожці, *голови голили*; одну лише чуприну залишали. *Бороди брили*, лише вуса залишали" [25, *с. 198, 205*]. Тут ми бачимо підтвердження щодо вищевказаних категорій – гоління голови та бриття бороди, які в нашій мові здавна підпадають чіткій регламентації.

Вказана зовнішність була стабільною протягом усього періоду існування Запорозького козацтва як ознака вправного шляхтича-воїна і навіть вже пізніше, у середовищі Кубанського козацтва – серед прямих родових нащадків запорожців, вона використовувалась у тому ж значенні. Виникає питання: якщо кубанці зберегли звичай щодо зовнішності, отриманий від батьків-запорожців, то запорожці, відомі своєю схильністю до звичаєвості в організації суспільно-культурних рис та символізму, чи не були носіями зовнішності своїх батьків-воїнів?

Для відповіді на це питання звернемось до деяких повідомлень, які описують схо-

жий з даним тип зовнішності у більш ранні періоди, ніж період відомого нам існування Запорозького козацтва. Так званий "оселедець" ще в Аратті мали стародавні арійські воїни, про що свідчать знахідки статуеток часів трипільської культури. Така зачіска відома з ведичної літератури під назвою "шікганда" як традиційна для арійського воїна. У "Рігведі" мовиться про войовничого Бога Рудру: "Дикий вепр з заплетеною косою" (РВ.І.114.5а). Таку ж зовнішність мають, наприклад, представники одного з родів арійських поетів, авторів частини гімнів "Рігведи", Васішттів: білі, світловолосі, з волоссям, заплетеним з правого боку (РВ.VIII.33). В м. Мемфісі в гробниці єгипетського фараона Харемхеба (середина XIV ст. до н.е.) було знайдено зображення арійського воїна з "оселедцем", можливо, як згадка про так званих "гіксосів", які завоювали Стародавній Єгипет і правили там у 1710–1560 рр. до н.е. [10].

У пізніші часи зустрічаються повідомлення про те, що зовнішність, яка визначалась як "схожість до масагетів та гунів" і полягала у носінні особливого одягу та зачіски: обриті щоки та підборіддя, підстрижена по колу голова з пучком волосся на потилиці [14, *с. 226*]. Цікаво, що у самого Прокопія ця парна згадка зустрічається ще раз в описі слов'ян та антів: ці народи ведуть "масагетський спосіб життя" і мають "гунські звичаї" [17, *с. 5*]. Щодо гунів, то Костянтин Багрянородний у творі "Про управління імперією" зазначає: "Цей народ ми називаємо скіфами або гунами. Щоправда, самі себе вони звуть русами" [1, *с. 413*]. Тобто опис гунів у Прокопія Кесарійського – це і є опис давніх русів та їх зовнішності.

Наявність символічних ознак у характері зачіски та бриття обличчя, які є стандартними для вітчизняного воїна, ми зустрічаємо вже на кам'яній стелі з кургану біля села Керносівка Новомосковського району. Озброєння характеризує цей образ як воїна – зображений лук, булава, кинджал, сокира, молот [24, *с. 94-95*]. В оформленні Керносівського ідола сконцентровані уявлення, які відбиті також на інших стелах та гробницях з курганів III тисячоліття до н.е. [24, *с. 95*] Прослідковується кшатрійна зачіска – коса-оселедець на виголеній голові. Обличчя брите з залишеними вусами. "Косиці" на перших кам'яних стелах індоєвропейських степів є зображенням оселедця (стели зі Сватова, Керносівки). Вірогідно, її носили праіндоєвропейці, тобто народ, від якого походять всі інші етноси цієї мовної сім'ї [7, *с. 175-176*]. Тобто "козацькі" ознаки зовнішності зустрічаються на кам'яних стелах ще п'ять тисяч років тому. Вони, імовірно, несуть образ бога війни, одночасно зображуючи його земне втілення через образ вождя-воїна, що комплексно поєднано у культовому монументі, який також є і пам'ятником великому пращуру, і зразком для вдосконалення воїна.

Звернімо увагу на кам'яні стели так званого скіфського періоду, що створені з VII по IV ст. до н. е. Виконані з монолітних кам'яних глиб або плит, які обтесували, надаючи їм узагальнену форму людської фігури, вони являють собою зображення воїнів зі зброєю. У шоломі із зігнутими, складеними одна над одною руками, пізніше з ритоном у правій, підперезані широким поясом, озброєні мечем, бойовою сокирою та луком в гориті, є масивна гривна. Мають брите обличчя з вусами підковоподібної форми [19, *с. 105*]. Також на певних стелах можна прослідкувати виголеність голови та наявність зачіски коси-оселедця. Отже, на кам'яних стелах передавалася зовнішність, характерна для уявлень про божественну та воїнську сутність.

Але виникає питання невідповідності зовнішності воїнів, зображеної на кам'яних стелах, із зовнішністю воїнів, зображених на ювелірних виробах того ж періоду. У першому випадку є певна диференціація, хоча у більшості варіантів бачимо короткі стрижки або й голені голови, інколи з косою-оселедцем та з бритими обличчями і залишеними вусами, інколи без вус; ті ж, які мають довше волосся та невеликі бороди – мають не меч, а лише кинджал. У другому випадку, на ювелірних виробах, ми бачимо воїнів з довгим волоссям та бородами. Чому існують такі розбіжності? Можливо, причина в конгломеративності "скіфського" суспільства з різноплемінними складовими, які мали відобра-

ження у манері зовнішності воїнів. Фігурки "антських" часів з Мартинівського скарбу зображують чоловіків з коротко обстриженим волоссям, усатих і безбородих [15, *с. 202*].

З вищеперерахованого можна зазначити, що завдяки довготривалості носія інформації – каменя, ми маємо уявлення про зовнішність пращурів-воїнів у досить давній період, яка закарбована у кам'яних стелах. Імовірно, вона символізувала Бога війни або богоспадкового правителя, який і повинен був мати богоподібну зовнішність – брите обличчя з залишеними вусами та виголену голову з залишеною на маківці косою-оселедцем. Імовірність цього висока тому, що кам'яні стели мали культове призначення.

Вітчизняна ідолографія практично не знає довгобородих Богів і зовсім не знає довговолосих. Надзвичайно розповсюджені ідоли з вусами, але без борід. Власне руси IX–X ст. шанували не Сивобородого Одина або Рудобородого Тора, а Перуна, у якого "ус злат" [16, *с. 16, 26, 45*]. Цікаву аналогію літописному Перуну складав споряджений срібними вусами Чорноглав з Рюгену [23, *с. 358*].

За княжої доби ми знову зустрічаємо означений раніше тип зовнішності, який у цьому випадку однозначно належить власне правителю – великому князю Русі, що може лише підтверджувати попередні припущення про те, що коса-оселедець означала зовнішність повелителя – по роду найкращого воїна, успадковану від батьків-попередників. Для візантійців Пріска та Лева Диякона "оселедці" Аттіли й Святослава служили чіткою прикметою їх високого лицарського статусу [3]. Лев Диякон в описі вигляду великого князя Святослава зазначає: "...борода брита, на верхній губі густе і довге волосся, голова зовсім оголена, з одного боку висів чуб, що означало знатний рід" [18, *с. 26*]. Зовнішність великого князя Святослава Ігоровича не була його особистою примхою, або подібністю якійсь зовнішній моді. Варто зауважити, що Святослав не був виключенням серед русів. Це була найбільш розповсюджена зовнішність шляхетних русів-воїнів – безбородих та наголо виголених з залишеним чубом. Руси IX–XI ст. брили бороди, а до XI ст. – продовжували голити голови. У подальшому волосся коротко підстригали [13]. Імовірно, у кого була голена голова, той і був головним.

У звичаєвому суспільстві подібність етнічним Богам-покровителям і забезпечувала чарівну єдність з ними та добробут народу і країни. На старовинних книжкових мініатюрах і фресках зустрічається зачіска, яка нагадує оселедець. Це довге пасмо волосся, що звисає з одного боку. Це була зачіска князів [20, *с. 84*].

В руських билинах є цікавий епізод. Добриня Микитич після довгих скитань повертається до материнського дому, де його вже вважають мертвим. Коли він називає себе, то чує у відповідь: "У молодого Добрині Микитича були кучері жовті: В три ряди вились вкруг верховища (маківки). А у тебе, голь шинкарська, до плечей висять!" [4, *с. 363*]. Тобто довге волосся було у русів ознакою маргинала, жебрака. Військова шляхта носила волосся, острижене "під макітру" ("в три ряди" коло маківки). Немає жодного руського епічного або історичного персонажа, у назві якого відбилась би борода та її якості [13].

Ібн-Хаукаль позитивно повідомляє про гоління голів у русів [4, *с. 365*]. У нього ж, Ідрісі та Димешкі дізнаємося, що частина русів бриє бороди, інші ж відпускають їх. Носіння бороди для русів X ст. був "звичай грецький", що прийшов разом з християнством. До того руси брились [9, *с. 174*]. Чи не були бородаті руси арабських джерел волхвами? [5, *с. 78*]. У літописних статтях IX–XI ст. борода згадується лише одного разу у відношенні до волхвів: "потергаше брадею" [4, *с. 363*]. На мініатюрах Радзивілівського літопису вусів не видно, як і бороди. Зате чітко видно чуб-оселедець, що зовсім по-запорізьки спускається до лівого вуха [22, *с. 29*]. Л. Р. Прозоров, проаналізувавши зовнішність князів Володимира Святославовича (за монетами-злотниками), Ярослава Володимировича (за печаткою), Ізяслава Ярославовича (за барельєфом), Святослава Ярославовича (за мініатюрою), зазначає, що вони, імовірно, або мали поголені голови, або були досить коротко стрижені, але однозначно не мали довгого волосся; у них було

брите обличчя з залишеними підковоподібними вусами [13]. Можливо, з християнізацією, великі князі відмовились від коси-оселедця, як "язичницького" руського символу влади. Але у несхристиянізованих землях колишньої Великої Русі звичаєві ознаки продовжували своє існування. В іконографічній традиції Литви зображення Ягелла (Ягайла) дуже схоже з князем Святославом. Такою ж була і загальна зовнішність литовської шляхти того часу [21].

З вищевказаного можемо зазначити, що даний тип зачіски та брите обличчя з залишеними вусами могли мати лише значення шляхетного символу. Великі князі Русі та пізніше князі Великого Князівства Литовського (Литовської Русі) – колишньої складової Великої Русі, яка найдовше зберегла дохристиянську звичаєвість, – не могли у своїй зовнішності успадковувати імідж простолюдинів. Вони явно даним типом, який потребував ретельного регулярного уходу, підкреслювали своє божественне походження та пряму спадкову лінію від славетних пращурів – воїнів-правителів. Треба пам'ятати, що саме в нехристиянізованій Литовській Русі шляхта на чолі з великим князем була носієм прямої спадкової лінії звичаєвості від Великої Русі. Головним правовим документом була "Руська правда", державною мовою – руська мова, нащадки княжих дружинників продовжували руський досвід військової організації, будування фортець, податкової системи, формування структури князівської адміністрації тощо. Основою для збереження руської звичаєвості був принцип: "Старого не змінювати, а нового не впроваджувати" Офіційний титул литовського князя розпочинався словами: "Великий князь Литовський і Руський" [2, *с. 100*]. В такій атмосфері є природним, що серед інших ознак, збережених від часів великоруських, були і іміджеві ознаки воїна-лідера – зачіска коса-оселедець та вуса, які і використовувались відповідно синами своїх батьків – благородних шляхтичів – спадкоємцями таланту кшатріїв-правителів, династійними воїнами. Саме вони, династійні воїни – шляхта, – і стали основою Запорозького козацтва, зберігши в організації та іміджі Запорозького суспільства одвічні орійсько-руські риси та символіку.

Молоді люди шляхетських родів брали участь у козацьких походах, у цьому зачаровуючому їх своїми небезпеками й звитягою у житті; у козацьких рухах серед учасників і проводирів зустрічаємо представників місцевих шляхетських родів. "Козакують" місцева шляхта та бояри [6, *с. 154*]. Зем'янство разом з панцирними боярами забезпечувало основний старшинський контингент Війська Запорозького в спадковій традиції родин. Шляхта постачає кадри до козацького проводу [26, *с. 247, 269*]. Перші відомі нам гетьмани Війська Запорозького були князями. І один з найвідоміших серед них – князь Дмитро Вишневецький-Байда, портретне зображення якого передає його зовнішність з косою-оселедцем та вусами. Це підтверджує припущення про спадкову звичаєву символіку, яку використовували запорозькі козаки, отримавши її від попередників батьків-шляхтичів по безперервній прямій лінії з глибин тисячоліть.

Одним з джерел дослідження зовнішності запорозьких козаків є картина "Козак Мамай". Достатньо велика кількість картин дає досить об'єктивне уявлення про особливості зачіски та вус запорозького козака. Специфічність зовнішності козака Мамая надає інформацію про особистість та рід занять героя. Це узагальнений і навіть дещо схематизований тип. Він має правильний продовгуватий овал обличчя, тонкий ніс з горбинкою, чорні брови, світлі очі, довгі вуса. Зачіска являє собою виголену голову з залишеним жмутом волосся, який переважно починається з маківки. Така зачіска зветься "коса", інколи "оселедець". Даний тип зачіски є козацький, тобто військовий, який характеризує носія її як шляхтича-воїна і є символом вправного володіння військовим мистецтвом. Козацькі вуса на картинах розправлені в боки.

Козацькі чуби й чуприни слід розглядати як спеціальну ознаку доблесті та родовитості [3]. Тобто носіння вус на вибритому обличчі символізувало взагалі воїна, а тип зачіски, зокрема коса-оселедець, означав вже рівень його бойових заслуг як династійного

воїна та лідера, ймовірно, будучи відповідником сучасних орденів. Це давало підставу козацькому товариству обирати вже випробуваного воїна на відповідні його походженню та заслугам посади. Зацікавленість походженням – з якого роду, сім'ї та чи інша особа – є досить нормальною, тому що ці відомості з самого початку опосередковано вказують на певний тип якостей людини, який генетично закладений у ній від батьків. Певна особиста ознака може бути дуже розповсюджена у об'єктів окремої групи і навіть бути типовою для всіх її об'єктів і, відповідно, бути ознакою групового значення [12, *с. 57*].

Співвідносним з козацькою косою символом є бунчук – клейнод старшинської влади в Запорозькому Війську. *Бунчук* – це символ влади у вигляді палиці з прив'язаним до неї жмутом кінського волосся і насадженою зверху мідною кулею. Бунчуки змальовані на старовинних мініатюрах із зображенням дружинників Великої Русі [8].

Отже, коса-оселедець – зовнішня ознака династійного таланту воїна-правителя, харизматичної особистості – зачіска шляхетна, тисячолітній символ вправного володіння рукопашем та належності до варни кшатріїв. Коса-оселедець починається з маківки (коронної чакри) та спускається змієм-охоронцем по виголеній голові мужнього воїна. У кого є коса, той косак або козак. "Смерть з косою" – це стосується людини, талантом та професією якої є вміння вбивати, "косити" ворогів, а зовнішньою ознакою є зачіска - коса [11, *с. 63*]. Щодо елементів зовнішності вітчизняного воїна, то до сих пір стрижка військових – це обов'язково коротка стрижка. Новобранців взагалі голять або ж дуже коротко стрижуть. У часи дворічного терміну перебування у війську військовослужбовці-строковики, за неписаними законами, лише після року служби мали право відпускати вуса, "молодим" це було "не положено"

На завершення можемо констатувати, що козацька зовнішність, виражена іміджем - зачіска коса-оселедець та брите обличчя з залишеними вусами – була акцентованою ознакою шляхетного походження та високого ступеня вправності кшатрія, його досконалості як професіонала-воїна, що зумовлювалось певним родом таланту, який генетично передавався з покоління в покоління у родах – династіях воїнів-лідерів.

Результатами даного дослідження є спроба проведення на основі артефактів та джерел прямої спадкової лінії щодо питання символізму в особливостях зовнішності вітчизняного воїна з історичних глибин до періоду існування Запорозького козацтва включно, збереженого у іміджі запорожців. Практичним застосуванням може бути перспективне використання даної інформації у подальшому дослідженні автохтонної символіки у середовищі Запорозького козацтва.

Література

1. *Білик І. І.* Меч Арея. Аксіоми недоведених традицій. – К.: Дніпро, 1990. – 338 с.
2. *Бойко О. Д.* Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: ВЦ "Академія", 1999. – 568.
3. *Галенко О.* Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу. Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – № 5 // http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/galenko-1.htm
4. *Гедеонов С. А.* Варяги и Русь. – СПб., 1876.
5. *Гильфердинг А.* История балтийских славян. – М.: ВНИИОНЭГ, 1994.
6. *Грушевский М. С.* Очерки истории украинского народа. – К.: Либідь, 1990. – 400 с.
7. *Залізняк Л. Л.* Нариси стародавньої історії України. – К.: Абрис, 1994. – 256 с.
8. *Залізняк Л. Л.* Праіндоєвропейські елементи у культурі українського козацтва. http://www.geocities.com/ua_ukraine/ukrayinarus115.html
9. *Иловайский Д. И.* История России. Начало Руси. – М.: Чарли, 1996.
10. *Калайда Г. І.* Запорозькі козаки – спадкоємці військових традицій арійських воїнів // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Основи теорії військової справи та бойових мистецтв м. Запоріжжя 26–27 травня 2006 р. – Запоріжжя, 2006. – 132 с.

11. *Клос А. І.* Етимологія концепту "козак" у контексті питання виникнення та формування козацтва // Всеукраїнська науково-практична конференція "Нікопольський регіон – центр запорозького козацтва у XVII–XVIII ст.": Матеріали конференції. МАУП Нікопольська філія. – Нікополь, 2006. – 116 с.
12. Криминалистика. – М.: Юридическая литература, 1976. – 550 с.
13. *Прозоров Л. Р.* Внешность князя Святослава Игоревича как этноопределяющий признак // http://www.kurgan.kiev.ua/ozar2.htm
14. Прокопий Кесарийский о славянах // Материалы по истории СССР. Вып 1. – М.: Высшая школа, 1985.
15. *Рабинович М. Г.* Очерки материальной культуры русского феодального города. – М.: Наука, 1988.
16. Радзивилловская летопись. – СПб.: Глагол, М.: Искусство, 1992. – Т.1.
17. *Седов В. В.* Славяне в древности. – М.: Фонд археологии, 1994.
18. *Січинський В.* Чужинці про Україну. – К.: Фірма "Довіра", 1992. – 156 с.
19. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М.: Наука, 1989. – 464 с.
20. *Сыромятникова И. С.* История прически: Учебник для театр., худож.-технич. училищ. – М.: Искусство, 1989.
21. *Темкин Э. Н., Эрман В. Г.* Мифы Древней Индии. – М.: РИК.
22. *Фаминцын А. С.* Божества древних славян. – СПб.: Алетейя, 1995.
23. *Херрман Й.* Ободриты, лютичи, руяне // Славяне и скандинавы. – М.: Прогресс, 1986.
24. *Шилов Ю. А.* Космические тайны курганов. – М.: Мол. гвардия, 1990. – 270 с.
25. *Яворницкий Д. И.* История запорожских козаков. В трёх томах. Т.1. – К.: Наукова думка, 1990. – 558 с.
26. *Яковенко Н. М.* Українська шляхта. З кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993. – 414 с.

С. С. Дідик

НОВОСЛОБІДСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК – СУБ'ЄКТ КОЛОНІЗАЦІЇ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ (1753–1764)

XVIII століття стало періодом інтенсивного освоєння і залюднення Степової України. Колонізація відбувалася за підтримки російського уряду з залученням іноземних колоністів і їх поселенням на неосвоєних російських територіях. Така колонізація потребувала значного фінансування. Колоністам виділялися кошти, також їм надавалися певні податкові пільги. А поруч йшла, так би мовити, незапланована, народна, селянсько-козацька колонізація, яка не потребувала великих витрат з державної казни і на ділі могла принести значно більше користі.

Питаннями, пов'язаними з заселенням і освоєнням земель, що пустували, займалися як російські, так і українські історики. Були серед них і фахівці, і аматори: А. Скальковський, О. Шмідт, В. Ястребов, Є. Загоровський, Н. Полонська-Василенко, С. Шамрай, Д. Багалій, В. Кабузан, О. Посунько, В. Пірко. Ми в своїй статті звернули увагу на один з суб'єктів колонізації, а саме на Новослобідський козацький полк. Новослобідське формування зробило чимало для заселення і господарського освоєння Південної України. Свого часу історик-аматор, член Одеського товариства В. Ястребов сказав: "Видно по всему, что Новокозачий Слободской полк считался пасынком местной администрации. Он и до сих пор остается в науке в положении пасынка, скрываясь в тени, отбрасываемой сербскими поселениями, которые на деле имели для колонизации края меньше значения, чем Новослободское поселение"[20, *с. 562-563*].

Намагаючись забезпечити охорону кордонів і залюднити землі Південної України, російський уряд вирішив надати провідникові сербських колоністів І. Хорвату частину території так званих "Задніпровських місць", які вважалася незаселеними. "Задніпровські місця" – це територія у межиріччі Дніпра й Південного Бугу, що в 1732 р. відійшла до Росії [17, *с. 351-352*]. Майбутнє поселення було названо Новою Сербією. Для новосербських колоністів було передбачено виділення значних коштів з державної казни. Наказами Сенату регламентувалося залюднювати Новосербське поселення іноземним людом слов'янського походження: сербами, македонцями, болгарами, волохами [8, *с. 570-577, 581-585, 625-626*].

На територіях, наданих під поселення сербів, вже не один рік проживала українська людність, яка прийшла сюди самопливом. Українці заснували чимало населених пунктів, почали господарчо освоювати ці землі. Сенат аж ніяк не брав до уваги той факт, що українського тубільного населення було значно більше, ніж прибулого іноземного. Так, на 1752 р. в "Задніпровських місцях" нараховувалося близько 4000 дворів, а це приблизно 12 тисяч осіб чоловічої статі [13, *с. 664–667*; 5, *с. 78-79, 88*], що в 3–4 рази більше, ніж було новосербських колоністів всього в перші роки існування Нової Сербії. З цих 4000 дворів 195 належало вихідцям з Польщі (переважно українцям) та Молдавії, 643 двори належали так званим "старожилам" – українським селянам і козакам, які досить давно осіли на цих територіях, і більшість – 3170 дворів належали вихідцям "из Малороссийских, Слободских полков и Запорожья", а також козакам і старшині Миргородських і Полтавських полків [13, *с. 664-667*]. Оскільки це українське населення оселилося тут "безуказно", то Сенат наказав виселити його з території "Задніпровських місць" в "прежние места", тобто в Малоросію. Українська людність повинна була продати своє майно прибульцям-сербам і звільнити ці території протягом півроку [8, *с. 570-577, 729-731*].

Але українське населення не збиралося повертатися в Малоросію, в кріпацьку неволю. До того ж, найбільш заможні з цієї людності не могли так швидко розпродати своє майно і ліквідувати господарства. І людність починає протидіяти сенатським указам і розпорядженням, вона починає тікати за межі Російської імперії в Польщу, також на

Запоріжжя і на території, які розташовувалися південніше Нової Сербії. Хоча уряд, щоб стримати втечу людності, видав накази про затримання втікачів, його заходи були марними і не могли спинити рух українського населення [1, *арк. 2-3*]. Щоб не допустити цих втеч населення за кордон, оскільки край був і так малозалюднений, а також почати економічне освоєння регіону, уряд приймає компромісне рішення – 18 серпня 1753 р. російський Сенат наказує відвести для українського населення 20-версну зону на південь від Нової Сербії та сформувати з них Новослобідський козацький полк за рахунок земель, які фактично належали запорізьким козакам, але залишалися практично не залюдненими. Новослобідський полк був організований за прикладом козацьких полків Слобідської України [14, *с. 64–65, 125-127*]. Верховне командування полку дислокувалося у фортеці Св. Єлизавети. 22 березня 1764 р. це формування було реорганізовано у Єлисаветградський пікінерний полк у складі Новоросійської губернії [17, *с. 351-352*].

Отже, створюючи Новослобідський полк, російський уряд переслідував кілька основних цілей:

1. Зупинити втечі українців за кордон і використати цю людність для заселення та господарчого освоєння степового порубіжжя.
2. Створення козацького поселення забезпечило б надійну охорону південних кордонів як від можливої зовнішньої агресії (турки, татари, поляки), так і від внутрішньої – Гайдамацького руху, що набирав все більшу силу.
3. Саме територія полку і фортеця Св. Єлизавети могли бути використані як база російської армії в можливих російсько-турецьких війнах та плацдарм для подальшого насуву як на турецько-татарські території, так і на Запорізькі Вольності.

Ми дозволимо собі деякі уточнення. Новослобідський полк в широкому розумінні – це не тільки сотні-слободи і поселення, засновані новослобідськими козаками. На території полку проживали люди й інших народностей – молдавани, болгари, серби, греки, росіяни-розкольники. Звісно, не всі вони були приписані до козацького стану і тому не всі відбували козацьку службу. Багато таких людей записувалися в міщани, селилися в передмісті (форштадті) Єлизаветинської фортеці, займалися ремеслами і торгівлею [12, *с. 198-199*; 21, *с. 674-675, 680-683*]. Своєю працею вони робили значний внесок у розвиток господарства краю.

Ми вже згадували, що населення "Задніпровських місць", яке було українським, склало основу Новослобідського формування. В 1753 р. 2836 з 3828 козацьких і селянських дворів колишніх "Задніпровських місць" вирішили не повертатися в Малоросію, а оселитися на відведеній урядом смузі землі в 20 верст. Тобто ця смуга стала початковою територією формування майбутнього Новослобідського полку, і саме українці "Задніпровських місць" стали його ядром. На початку 1754 р. населення полку жило тільки в 6 поселеннях, і його чисельність становила 1626 душ чоловічої статі. Але вже в серпні 1754 р. населення полку збільшилося до 6246 душ чоловічої статі. Переселенці заснували 14 нових поселень, збудували помешкання навколо фортеці Св. Єлизавети. На жовтень 1754 р. новослобідське населення становило вже 7482 особи чоловічої статі [5, *с. 86–87, 89*]. Такі розбіжності в чисельності населення – бажало в 1753 р. переселитися 2836 дворів, але на початку 1754 р., тобто приблизно через рік, чоловіче населення полку становило тільки 1626 осіб – можна пояснити тим, що українське населення не могло одразу переселитися з Нової Сербії. Цей процес відбувався поступово. До того ж в одному козацькому чи селянському дворі могло жити кілька дорослих чоловіків. Дуже пощастило мешканцям 6 слобод: Мішурин Ріг, Калужина, Кам'янка, Обоянська, Бородавка і Пушкарівка – ці території були виведені зі складу Нової Сербії, і тому мешканцям цих слобод не треба було нікуди переселятися. На 1 серпня 1754 р. народонаселення Новослобідського полку становило 6246 осіб чоловічої статі. До жовтня 1754 р. населення Новослобідського формування за чисельністю значно випереджало найбільш високі цифри народонаселення Нової Сербії початку 60-х років XVIII ст. (7482

особи чоловічої статі в Новослобідському поселенні і 6305 – в Новій Сербії). До 1 липня 1755 р. чисельність населення полку досягла 9644 осіб чоловічої статі. У вересні 1755 року на території Новослобідського полку вже нараховувалося 26 населених пунктів [5, *с. 86-87, 88-89, 91*]. У 1756 р. в 29 поселеннях полку мешкало 3538 родин, в яких налічувалося 4608 душ чоловічої статі, було побудовано 3383 будинки і будувалося ще 156 [19, *с. 33-34*]. Збудовано 16 церков і ще 4 були в стані будівництва [16, *с. 42-43*]. На 1 січня 1758 р. новослобідське населення зросло до 12625 душ чоловічої статі і розміщувалося вже в 34 поселеннях. В полку було 4566 дворів, з яких 4209 вже встигли побудуватися [7, *с. 60-61*]. Найбільш інтенсивно населення полку зростає в 1759–1762 рр. На 1 січня 1759 р. в 35 селищах мешкало 14220 осіб чоловічої статі, а на 1 січня 1763 р. – вже 19625 осіб чоловічої статі. Дещо пізніше, в тому ж таки 1763 р. новослобожанами були засновані ще 3 нових поселення [5, *с. 86-87, 88-89, 91*]. І це тільки "указное население", якому було офіційно дозволено селитися в Новослобідському полку. Була певна частка людей, яка нелегально проживала в Новослобідському полку. Підрахувати її чисельність немає можливості.

Населення Новослобідського полку розмістилося в 38 населених пунктах. Але не всі вони можуть вважатися заснованими новослобідським козацтвом. В 1752 р. за наказом російського уряду розпочато будівництво фортеці Св. Єлизавети. Хоча фортеця з її околицями розташовувалася на території полку, але вона перебувала під владою російського коменданта, який був водночас і начальником над новослобожанами. В самій фортеці новослобідські козаки не жили, а оселялися в її форштадті. В фортеці розміщувалася полкова старшина і орган управління полком – Слобідська полкова канцелярія. Отож фортеця Св. Єлизавети навряд чи може вважатися населеним пунктом, який заснували новослобідські козаки. В Єлизаветинській фортеці протягом 1753–1764 рр. дислокувалося вище російське командування на півдні України. Ця фортеця мала особливе значення в планах російського уряду, оскільки вона розташовувалася в стратегічно-важливому місці – в безпосередній близькості до польського і турецько-татарського кордонів – і на випадок війни могла перетворитися на плацдарм російської армії. Фортеця була одним з оплотів російського впливу у регіоні [17, *с. 351-352*]. Про важливе стратегічне значення Єлизаветинської фортеці можна судити з того факту, що комендант фортеці мав право на зносини із закордонними сусідами – польськими магнатами, татарськими ханами, турецькими урядовцями. На той час таким правом користувався київський генерал-губернатор [3, *с. 125-148*; 6, *с. 76*].

Фортеця Св. Єлизавети стала не тільки важливим військово-стратегічним пунктом. Вона сприяла заселення краю, оскільки мала забезпечити охорону людності на випадок татарського нападу. Так, в довіднику "Весь Елисаветград" знаходимо інформацію, що фортеця стримувала "своевольных запорожцев", які наводили жах своїми нападами і винищували новозаселений край. Наскоки кримських татар з часу будівництва Єлизаветинської фортеці також зменшилися, оскільки татари не наважувалися атакувати саму фортецю [2, *с. 126*]. Дійсно, за час існування Новослобідського полку і Нової Сербії не було здійснено жодного організованого татарського нападу. І лише в 1769 р. татари під керівництвом хана Крим-Гірея здійснили напад на колишні території Новослобідського полку і Нової Сербії, але штурмувати саму фортецю не наважилися [4, *с. 168-171, 188*]. Поступово залюднюється місцевість навколо фортеці. Так виник форштадт – поселення при фортеці, приміський округ. В форштадті оселяються греки, молдавани, серби, втікачі-росіяни і старообрядці [2, *с. 125*]. Будує тут свої домівки і українська людність. Пізніше з фортеці і форштадту постало місто Єлизаветград – нині Кіровоград [17, *с. 351-352*]. Поступово фортеця з форштадтом перетворюються і на важливий торговельний пункт. До заснування Катеринослава, Одеси, Херсона, Миколаєва фортеця Св. Єлизавети була чи не єдиним торговельним пунктом на півдні України. Так, перші офіційні згадки про ярмаркову торгівлю при фортеці Св. Єли-

завети датуються 1754 р. 29 червня 1754 р. у фортеці відбувся перший ярмарок. А в 1760–1780-х рр. при фортеці Св. Єлизавети проходило вже 4 ярмарки щороку [9, *с. 233*; 18, *с. 289-290*].

Приклали руку до залюднення краю і росіяни-старообрядці. З 1756–1757 рр. вони заснували 4 поселення: Піщаний Брід (Розсохуватка), Злинка, Клинці, Лиса Гора (Бикова). Окремо хочемо зупинитися на такій категорії населення Новослобідського полку, як російські розкольники. В 1750-х–1760-х рр. на землях колишніх "Задніпровських місць" оселилося багато розкольників, які поверталися в межі Росії з Польщі і Молдавії. Частина з них місцем проживання обрала Новослобідський полк [15, *с. 212-213*; 5, *с. 86-87*]. Багато старообрядців оселилося в форштадті фортеці Св. Єлизавети. Дехто з старообрядців намагалися селитися окремо від іншої людності, тому і засновували свої поселення. Хоча розкольники проживали на території полку, але мали свого начальника і отримали дозвіл селитися окремими слободами. Хоча їх начальник підлягав козацькій адміністрації, це підпорядкування не було дуже обтяжливим. Сенат наказував не притягати розкольників до козацької служби, а "определять", "записывать" в купці, міщани, селяни. Старовіри, які селилися в форштадті фортеці Св. Єлизавети, були підпорядковані владі коменданта фортеці і його Гарнізонній канцелярії [10, *с. 724-725*; 11, *с. 79-80*]. Вважається, що саме з появою російських старообрядців був покладений початок купецтву в краю, а самі старовіри склали 1-й купецький стан [15, *с. 212*; 16, *с. 26-27, 30-31*; 19, *с. 33-34*].

В роки існування полку чисельність розкольників була незначною. У нас є інформація, що з 1750 по 1767 р. старообрядників переселилося 2370 душ обох статей [3, *с. 134*]. За іншими даними, тільки в 1763 році на території Новослобідського і Новосербського поселень переселилося 1212 людей обох статей, а за весь 1764 р. (в березні 1764 р. було створено Новоросійську губернію, а Новослобідський полк і Нову Сербії об'єднано в Єлисаветградську провінцію) – 4990 людей обох статей [5, *с. 103*]. Масового характеру переселення старообрядців набуло лише в 60-х роках XVIII ст. 2 січня 1761 р. був опублікований новий указ, який подовжив строк для добровільного повернення російських втікачів до 1 вересня [5, *с. 91*; 10, *с. 595-596*].

Задовго до утворення Новослобідського полку в 1740-х рр. мешканцями "Задніпровських місць" – козаками Полтавського і Миргородського полків були засновані 7 поселень – Калужина, Кам'янка Омельницька, Буянська (Обоянська), Тройницька (Куцелів, Воронівка), Мішурин Ріг, Бородаївка, Пушкарівка. Але за часів Новослобідського полку цим поселенням був наданий новий поштовх. Чисельність населення цих слобод швидко збільшувалося за рахунок переселенців, які внаслідок створення Нової Сербії мали переселитися в Новослобідський полк [5, *с. 86-87*].

Протягом 1754–1758 рр. козацьким населенням полку були побудовані 26 нових поселень – Новоархангельська, Червона слобода, Плетеноташлицька, Грузька, Аджамська, Вершинокам'янка, Мурзинка, Бешка (Головківка), Овнянка, Верблюжка, Омельницька (Лихівка), Домотканська (Глинська), Виська (Великі Виски), Зелене, Вільшанка, Княжі Буєраки, Добрянка, Інгульська, Калинівка, Комісарівка, Орел (майбутнє м. Ольвіополь), Свистунівка, хутір Макогона, Жовта, Тишківка, Тернівка [5, *с. 86-87*]. Це – дві третини від загальної кількості поселень Новослобідського полку. В цих 26 поселеннях проживало майже 70 % (приблизно три чверті від загальної кількості населення) всього населення полку.

Новослобідська колонізація відбувалася без особливих витрат зі сторони державної казни. Незважаючи на це, заселення Новослобідського полку йшло досить інтенсивно і динамічно. Якщо на 1 лютого 1754 року в 6 поселеннях Новослобідського полку розміщувалося 1626 осіб чоловічої статі, то на 1 січня 1763 р. в 38 поселеннях жило вже 19645 осіб чоловічої статі [5, *с. 86-87*]. Якщо до цієї кількості додати осіб жіночої статі, неповнолітніх дітей та осіб, які проживали в полку нелегально, і тому не потрапили

до офіційного перепису населення, то цифру 19645 треба збільшити як мінімум у 2–3 рази. Тобто в січні 1763 р. на території Новослобідського полку проживало приблизно від 40 до 60 тисяч осіб обох статей. На жаль, в нас немає даних про кількість населення в полку на початку 1764 р., але ми припускаємо, що на момент його реорганізації в березні 1764 р. чисельність населення могло подолати позначку в 60 тисяч осіб. Отож Новослобідський полк зробив чималий внесок в справу колонізації Степової України. Діяльність Новослобідського козацтва заслуговує на більш ґрунтовне і серйозне дослідження в сучасній українській історіографії.

Джерела та література

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 42. – Оп. 1. – Спр. 21.
2. "Весь Елисаветград" – Елисаветград, 1911.
3. *Загоровский Е.* Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке. Сербские военные поселения // Военно-исторический вестник. – К., 1912. – Кн. 4. – С. 125-148.
4. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию // Киевская старина. – 1883. – Т. 7. – № 9-10. – С. 135-199.
5. *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858). – М.: "Наука", 1976. – 307 с.
6. Канцелярія Новосербського корпусу / Упорядники: В. Мільчев, О. Посунько // Джерела з історії Південної України. Т. 7. – Запоріжжя, 2005. – 442 с.
7. *Пірко В.* Заселення Степової України в XVI – XVIII століттях. – Донецьк, Український Культурологічний Центр, 1998. – 124 с.
8. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – СПб.: 1830. – Т. 13.
9. ПСЗ РИ. – СПб.: 1830. – Т. 14.
10. ПСЗ РИ. – СПб.: 1830. – Т. 15.
11. ПСЗ РИ. – СПб.: 1830. – Т. 16.
12. *Полонська-Василенко Н.* Заселення Південної України в першій пол. XVIII ст. – Мюнхен: "Дніпрова хвиля", 1960. – Ч. 1. – 221 с.
13. Сенатский Архив. – СПб.: 1897 – Т. VIII.
14. Сенатский Архив. – СПб.: 1901 – Т. IX.
15. *Скальковский А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч. 1.
16. *Скальковский А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731– 1823. – Одесса: Городская типография, 1836. – Т. 1.
17. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.
18. *Шамрай С.* До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина и Лизаветчина) // Записи історично-філологічного відділу. – 1929. – Кн. XXIV. – С. 207-302.
19. *Шмидт А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерельного штаба. Херсонская губерния. – СПб.: Военная типография, 1863. – Ч. 1.
20. *Ястребов В.* Архив крепости Святой Елизаветы // ЗООИД. – 1889. – Т. 15. – С. 548-593.
21. *Ястребов В.* Греки в Елизаветграде. 1754–1777 гг. // Киевская старина. – Т. 8. – 1884. – № 4. – С. 673-684.

О. О. Коник

БУЗЬКІ КОЗАКИ В МАТЕРІАЛАХ ФОНДУ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ КРЕСЛЯРНІ (Ф. 14) ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Історію Бузького козацького війська не можна назвати однією з магістральних в українській історії. Проте вона активно присутня в роботах, присвячених історії заселення причорноморських степів, ситуації в порубіжжі, як тепер часто говорять, "фронтири" [16]. Вичерпно охарактеризованою можна вважати ситуацію з джерельним забезпеченням вивчення проблеми та історіографією питання в двох загальнодоступних статтях Олени Бачинської [13, 14]. В одній з них згадується про наявність певних матеріалів з козацької тематики, зокрема, у ф. 14 Державного архіву Херсонської області (далі - ДАХО. - *О. К.*). Метою цієї публікації якраз і є ознайомити зацікавленого в цьому читача зі змістом означених матеріалів - частково у викладі з авторським коментарем, частково (в переважній більшості) - з самими документами, і таким чином ввести їх у науковий обіг. Матеріали ці стосуються в основному питань забезпечення землею Бузького козацького війська і дотичних до цієї проблематики питань, оскільки цей фонд має назву "Херсонська губернська креслярня" [15, *с. 45-47*].

Отже, перша згадка про "недосформований бузький козацький полк" в матеріалах ДАХО відноситься до 1786–1787 років, і міститься вона в указі Катеринославського намісницького правління херсонському губернському землеміру титулярному раднику Терентію Федоровичу Мордвинкіну від 6 лютого 1787 р. [1, *арк. 48-53 зв.*]. Окрім іншого, там йшлося про колишніх запорожців ("ушедшие бывшие запорожцы"), які б повернулися до способу свого життя: "Малоросійської породи люди залюбки (*рос.: охотно*) підуть, коли дізнаються, що з їх поселень ні подушних, ні поземельних окладів немає". Місця тут безлісні, невигідні, тому можуть бути населені військовими людьми за зразком інших військових обивателів. Призначені в володіння вербованих козаків і арнаутів 223800 десятин велінням його світлості (Потьомкіна. - *О. К.*) залишені без стягнення поземельних грошей за виключенням поміщицьких та ін. [1, *арк. 48-53 зв.*]

Катеринославська казенна палата мала направити для відмежування земель арнаутів і вербованих козаків землемірів. Існувало рішення Катеринославського намісницького правління про те, що означені землі будуть відведені в Херсонському і Новомиргородському повітах. Отже, землеміри мали скласти плани і межові книги. 2 липня 1786 р. правитель намісництва генерал-майор Іван Максимович Синельников підтвердив плани про поселення козаків в Херсонському і Новомиргородському повітах, чим реалізував вказівку Потьомкіна [1, *арк. 53-53 зв.*]. Тому 16 листопада 1786 р. херсонському і новомиргородському повітовим землемірам казенною палатою пропонувалося "найближчим часом", "щоскоріше і точно" та "негайно" (три вказівки на одному аркуші. - *О. К.*) відмежувати землі, скласти їх плани і надати на затвердження Катеринославському намісницькому правлінню [1, *арк. 54*].

Виявилося, що частина земель на правому березі ріки Інгул (12 тис. десятин) вже була надана для казенної слободи Домахні (інша назва - Пересадівка). 1500 десятин в урочищі Калиновий Кут, зарезервованих у Матвіївській окрузі для арнаутських поселень, на той час не були заселеними. Малося на увазі спочатку, що ця земля домахнинська, нікому не призначена під відхід, тож може бути заселена казенними селянами з села Федвар Єлисаветградського повіту. Але намісницьке правління отримало від підполковника "недосформованого бузького козацького полку" Каспарова рапорт зі станиці Матвіївської, внаслідок чого дало казенній палаті іншу вказівку. Зрештою півтори тисячі десятин землі "в Херсонському повіті по течії ріки Інгульця з правої сторони при урочищах балки Єланчика (Широкого) " надали козакам [1, *арк. 54 -55*].

В 1789 р. за дорученням катеринославського правителя Василя Коховського губернському землеміру Мордвинкіну інтенсивно складаються плани земельних дач і сіл, відданих Потьомкіним у казенне відомство. В цій роботі активну участь беруть єлисаветградський землемір Іван Калинович Горбаненко та олександрійський Яків Григорович Гулевич. Всі плани дач, виконані ними, відправляються на затвердження Потьомкіну [2, *арк. 64*; 3, *арк. 47-49*; 4, *арк. 21-24*].

Робота по відведенню і обстеженню земель, що їх надавали козакам, проводилася і в подальшому. Так, 27 серпня 1793 р. єлисаветградський повітовий землемір підпоручик Іван Горбаненко своїм рапортом у Катеринославську межову експедицію просить допомоги в своїй роботі з бузькими козаками. Як випливає з документа, він, виконуючи приписи цієї експедиції, вимагав від командуючого Бузького козацького полку вказівки для сотника Колесникова, щоб той надав робочих людей з поселень, що знаходяться в Єлисаветградському повіті для обстеження "під цими поселеннями належних боєраків". Сотник просив утриматись від такого обстеження, доки не отримає з полку відповідної резолюції, тож землемір просив прискорити її надходження, оскільки його цікавили байраки станиці Плоскої, землі якої треба було межувати [5, *арк. 40*].

Що за цим стоїть – прихований спротив козаків чи звичайна бюрократична тяганина, – наразі сказати важко. Так само важко сказати, якого роду обстеження мав робити землемір із залученням такої кількості робітників, на яку сотнику потрібна була санкція полкового командування (якщо, знову-таки, мова йшла про санкцію щодо робітників, а не самих межувальних робіт. – *О. К.*), бо плани таких "боєраків" уже існували.

Зустрічаємо відомість про облік байраків у Єлисаветградському повіті, датовану 2 січня 1793 р., де вказані довжина в верстах і сажнях, ширина тощо. Козацьких земель тут стосувалися дві позиції: два байраки села Дицівка (Гутнинський при урочищі вершини річки Ірклійця та Чернечий при урочищі балки Тонконогівської) і байрак Плоский при урочищі річки Інгулець (вершини Інгульця) "Бузького козацького полку села Михайлівки" [5, *арк. 54 зв.*]*.

Цікавим та інформативним є рапорт херсонського повітового землеміра Йосипа Оранського "Високоблагородному і високошанованому пану Новоросійському губернському землеміру, колезькому асесору і кавалеру Павлові Семеновичу Чуйку", який надає низку відомостей, названих однотипно: "Поселян, що містять бузький козацький полк в селах ... повіту" Тут названо три повіти – Єлисаветградський, Ольвіопольський і Херсонський. Стосовно останнього, Херсонського (вірогідно, це стосується і двох інших), сказано, що відомості ці складено на підставі планів казенних земель, що знаходяться у Новоросійській казенній палаті. Датовано документ 25 лютого 1793 р., створено його в Катеринославі [6, *арк. 52*].

Отже, в Єлисаветградському повіті "Поселян, що містять бузький козацький полк", було [8, *арк. 43 зв.*]:

Назва поселення	Число душ	Землі	
		Придатної	непридатної
Михайлівка	1019	5434	–
Красносілля	481	3400	32
Гутницька, вона ж Дицівка	206	1248	–
Лозуватка	1015	1000	92
Лагерська, вона ж Максимівка	158	1872	–
Нерубайка	125	780	–
Новогригорівська	186	4483	131 367саж.
Руднянське	66	11137	163

* Автор принагідно висловлює вдячність співробітнику ДАХО Юлії Коник за важливу археографічну інформацію до цієї статті та консультації в тлумаченні зроблених скорописом записів у документах XVIII ст., зокрема географічних назв та імен.

Ухівка, вона ж Улянівка	28	394	
Водяне	161	1248	
Сердечне	56		

В Ольвіопольському повіті [6, *арк. 46 зв.*]*:

Назва поселення	Число душ	Землі	
		Придатної	непридатної
місто Вознесенськ	265	1400	1000
Троїцьке	173	11400	600
Михайлівка	42	8700	300
Арнаутівка	168	5800	200
Новогригорівська	230	11400	600
Білоусівка	110		
Раківка	94		

В Херсонському повіті [6, *арк. 51 зв.*]**:

Назва поселення	Число душ	Землі	
		Придатної	непридатної
Новопетрівське	209	1400	1000
Федорівка	328	14400	600
Каспарівка	171	7200	300
Баловне	77	7300	200
Себине	181	3500	500
Матвіївка	108	1900	85
Костянтинівка	38	7300	200
Гур'ївка	99	7300	200

Серед документів міститься рапорт Вознесенської межової експедиції Вознесенському намісництву від 16 січня 1797 р. про казенні села, які стали містами, і між ними про бузькі козацькі села. Серед інших – про колишнє село Соколове по лівій стороні Бугу, яке стало тепер містом Вознесенськом, про їх межування, відстань у верстах від Херсона, Очакова і т.п. [7, *арк. 24*].

З часом проблема козацьких земель набуває подальшого ускладнення: нарізані для них землі далеко не завжди відповідали в кількісному плані існуючому положенню про те, щоб наділ на одну душу переселенців у степи був не меншим 15 десятин. Маємо документ стосовно Єлисаветградського повіту: відомість про козацькі поселення, кількість в них душ, кількість землі за відомістю Новоросійської казенної палати станом на 1798 р., кількість землі, яка мала б бути при розрахунку по 15 десятин на душу, тобто скільки недостає, і пропозицій від землеміра – звідки (з якого села) було б прирізати – всього 8 позицій [8, *арк. 70-73*]. Відтворимо основну частину цієї відомості, без пропозицій землеміра [8, *арк. 72-72 зв.*]:

Поселян, обернених у бузький полк	Число осіб чоловічої статі в поселеннях на 1787 р.	Число десятин під тими поселеннями		Треба за числом душ по 15 десятин
		придатної	непридатної	
Михайлівці	1019	6552	–	15285
Красносіллі	481	3400	32	7215

* Цей документ має олівцеві виправлення, зокрема, кількість душ у Вознесенську олівцем показана 242.

** Кількість землі в цьому документі вказана олівцем.

Гутницькій, вона ж Дицівка	206	1248	–	3090
Лозуватій	195	1000	92	2925
Лагерській, Максимівка те ж	214	1428	–	3210
Кучерівці	158	1872	–	2370
Нерубайці	125	1664	–	1875
Новогригорівці і Сердечній	186 56	4483	181	3630
Рудянській і Богданівці	66	3445	163	990
В цих округах під казенним Чорним лісом числиться окремо	–	7588	–	
Ухівці, Улянівка те ж	28	185	–	420
Водяній, Гончарське те ж	160	1248	–	2415

Ціле листування, судячи з проекту документа Новоросійської казенної палати, спричинило звертання капітана бузького козацького полку Хмельницького на ім'я імператора з проханням відвести йому землю "на границі до ріки Дніпра від гирла оної вгору до Тирасполя, котра призначена була спершу чорноморському козацькому війську" Імператорська канцелярія дала відповідний указ Сенату 11 лютого 1802 р., який задіяв причетних до цього осіб: новоросійського цивільного губернатора, таємного радника і кавалера Михайла Павловича Міклашевського, генерала від інфантерії генерал-прокурора і кавалера Беклешова та губернського землеміра Чуйка. За їх дорученням у надрах Новоросійської казенної палати була підготовлена 21 березня 1802 р. довідка про ці землі, "придатні-непридатні", з приміткою, що в тому разі, якщо не буде якихось перешкод для віддачі цієї землі бузькому козацькому війську, треба негайно повідомити цю інформацію в Сенат для прийняття рішення [9, *арк. 27-29 зв.*].

Неквапною ходою проблема наділення бузьких козаків необхідною кількістю землі шукала свого вирішення. Про це невпинно нагадував своїми рапортами в 1804 р. військовий отаман генерал-майор Краснов. Він нагадував, зокрема, Херсонському воєнному губернатору і керівнику цивільною частиною в губерніях Херсонській, Катеринославській і Таврійській генералу від інфантерії Андрію Григоровичу Розенбергу, що в час формування бузького козацького війська землі для козаків із збереженням "десятинної пропорції" вже не вистачало. Розенберг через свої служби дав доручення херсонському повітовому землеміру Бобилкіну подати відомості, скільки землі є, а скільки не вистачає [10, *арк. 1-4 зв.*]. Для подальшого розвитку цієї справи губернське правління запропонувало Катеринославській межовій канцелярії "виправити дані", які саме дачі в Єлисаветградському повіті і виділеному з нього Олександрійському належать бузьким козакам, а також в повітах Ольвіопольському і згаданому вже Херсонському. Належало подати дані і про те, чи є в межиріччі вільні казенні землі для наділення ними козаків у достатній кількості (тобто не менше, ніж по 15 десятин в розрахунку на "душу" – *О. К.*). Знову ж таки, "в наискорейшем времени", повідомити – скільки землі під станицями бузьких козаків, скільки, куди і за чиїм велінням відведені, скільки вільної казенної землі між Бугом та Інгулом і т.п. При цьому підкреслювалась, між іншим, "безвідповідальна поведінка" херсонського повітового землеміра Бобилкіна [10, *арк. 17-20*]. Все це листування з даного сюжету продовжувалося з вересня 1804 року по березень 1805 р. [10, *арк. 1-20*]

Постійні повернення до цієї теми можуть говорити як про не надто велике бажання вирішувати проблему козацького землевлаштування, так і про певні збої в роботі царської бюрократичної машини на далеких південних околицях. Неясно лише з документів, в чому ж проявилася "безвідповідальність" Бобилкіна – можливо, за

звичаєм усіх часів і народів, вище начальство перекладало вину за зволікання на нижчих виконавців. Про це тепер можна тільки здогадуватися.

Інформаційно насиченою також є справа 541. Відкривається вона повідомленням Ольвіопольського Нижнього земського суду від 10 жовтня 1804 р. і указом Херсонського губернського правління повітовому землеміру титулярному раднику Анадольському про "створення відомості" по Бузьких станицях, які містяться в Ольвіопольському повіті [11, *арк. 1*]. Йдеться про розвиток сюжету з рапортами військового отамана Краснова на ім'я губернатора Розенберга, зокрема, про один з них, в якому той повідомляє кількість лісів і байраків (заліснених балок. – *О. К.*) [11, *арк. 6*]. Канцелярист описує його суть: Красносільським станицям не вистачає лісу для сідел і домашніх потреб, і сіна для коней. Вони не мають сінокісних лугів, і де-факто беруть сіно на ближніх казенних землях, які вважають своїми, оскільки з планами земельних ділянок не все ясно. Минулого літа (1803 р. – *О. К.*) накосили таким чином до 30 скирт, і от тепер форшмейстер (чиновник, що опікувався казенними лісами, які були в окремій юрисдикції, лісник. – *О. К.*) Лебедєв вимагає або плати грішми (по 12 з половиною копійок за копицю), або третину всього накошеного сіна в казну [11, *арк. 6 зв.*]. Отже, губернатор, реагуючи на скаргу Краснова, наказав форшмейстеру не заважати козакам вивезти заготовлене ними сіно, але щоб зберегти і казенний інтерес, тобто визначити суму грошей, яку мають сплатити козаки за те сіно, велів форшмейстеру детально описати ліси на військових землях і якість деревини. Бо козаки в "сусідніх казенних" лісах, які теж вважали за свої, не обмежувались косінням сіна, але також рубали ліс в лісах Нерубай і Плоский, за що четверо з них були взяті під варту Катеринославським обер-форшмейстером Лебедєвим і не повернулися у військо, на що також скаржився Краснов [11, *арк. 7*]. Загалом губернська канцелярія в своєму обґрунтуванні указу згадує три рапорти Краснова (№ 1127, 1128 і 1202) і два форшмейстера (№ 3 і 5).

Щоб припинити цю тяганину, Херсонське губернське правління "учинило опредєлєніє" Катеринославській межовій конторі 27 вересня 1804 р., аби та уточнила, які саме дачі в Єлисаветградському, Ольвіопольському і Херсонському повітах належать бузьким станицям за межуванням, скільки землі перейшло в другі руки і чому перейшло, усе це повідомити найскоріше, але з залученням також інформації нижніх земських судів (про можливий перехід землі. – *О. К.*) [11, *арк. 26-27*]. Справа виявилася непростою, оскільки Краснов паралельно звернувся безпосередньо до Міністерства внутрішніх справ як до арбітра, і канцелярія до вирішення справи на вищому рівні рекомендувала землемірам з`ясувати всю історію відносин між козаками та іншими казенними поселенцями (зокрема, приписаними до Адміралтейства, як-от поселення Федварське, де були зачинені під замок згадані чотири козаки-лісоруби). Тож поки що було вказано козаків там "не ізнурять" і відпустити, сіно – забрати третину, а решту залишити козакам [11, *арк. 29-29 зв.*].

Результати роботи землеміра Анадольского з цього приводу показують наявність певних підстав у Краснова бути невдоволеним відсутністю лісів і сінокосів, які в його попередників, арнаутів, були, а до козаків не дійшли, бо були відібрані казною і потрапили в приватні руки. Це засвідчує "Відомість про землі колишніх арнаутських поселень, нині належні бузьким козакам" [1804 рік] [11, *арк. 17-17 зв.*].

Населений пункт, місцевість	Кількість землі		Примітки
	придатної	непридатної	
Місто Вознесенськ, Сокільська переправа, Ракове	11400	1000	*З цих земель у відведення не поступало і не призначено*
Михайлівка і Скаржинка, вона ж Білоусівка	8700	300	
Арнаутівка	5800	200	
Новогригор`ївськ	11400	600	
Троїцьке	11400	600	
Щербанівка	11400	600	
Пустопорожніх земель, по суміжності вписаних: - між річкою Бугом і річкою Солоною;	14500 12000 11500	500 1500 500	*Тут – казенні села і частина бузьких козаків указом Херсонського віце-губернатора призначені для казенних поселян*
- між річками Бугом і Інгулом (арнаутські)	5800 4400	200 100	*херсонський віце-губернатор – для дачі казенним селянам*
Відібрані в казенне відомство між Бугом і Інгулом			
Пустище Жовте прапорщика Волошина	1475	25	*Призначені для водворіння колоністів*
Пустище Біле дійсного тайного радника Бакуліна	11900	100	
Пустище Григоріївське грузинського царевича Георгія	11400	600	
Пустище Костянтинівка прапорщика Костянтинова	2900	200	
Пустище Зелене прапорщика Кур`Яновича	2900	55	

Число населення, приписаного до перелічених вище козацьких станиць, в даному випадку подано в окремій відомості: "Відомість поселенням, оберненим з тутешнього повіту в козацьке звання, з вказанням в них числа душ" [11, *арк. 9*].

Поселення	Число душ
Вознесенськ	300
Сокільська переправа	121
Ракове	100
Михайлівна	48
- там же малоросійських козаків	43
Новогригор`ївськ	251
- [там же] малоросійських козаків	50
Арнаутівка	194
- там же державних селян	1
Білоусівка	138
- там же малоросійських козаків	128
Троїцьке	184
Щербанівка	256

Певний інтерес являє собою також "Відомість, складена з загальних повітових відомостей про дачі Бузького козацького війська", в тому плані, що має більш чітку географічну прив'язку стосовно "межиріччя Бугу і Інгулу", і ще тому, що складена вона вже під завісу існування власне Бузького козацького війська як окремої одиниці в структурі Російської імперії – у 1816 р. [12, *арк. 6-6 зв.*]

Назва, при яких урочищах розташоване	Кількість придатної землі	Кількість непридатної землі
В Херсонському повіті		
Федорівка, знаходиться при лівих берегах ріки Бугу і річки Гнилого Єланця	12305	1063
Димівська, вона ж Болгарська, на лівому березі річки Гнилого Єланця	6048	362
Касперівка, на лівому березі ріки Бугу	6448	292
Ново-Петрівська, на лівому березі Бузького лиману	10443	300
Себина, на лівому березі Бузького лиману	9369	260
Гурівка, на лівому березі Бузького лиману	8600	122
Костянтинівка, на лівому березі Бузького лиману	8000	249
Баловня, на лівому березі Бузького лиману	5290	1500
Матвіївська, на лівому березі Бузького лиману	1900	85
Всього	68403	4223
В Ольвіопольському повіті		
Щербані, вона ж і Болгарська, на лівому березі ріки Бугу	11400	600
Троїцька, на лівому березі ріки Бугу	11400	600
Скаржинка і Михайлівка, на лівому березі ріки Бугу	8700	300
Арнаутівка, на лівому березі ріки Бугу	5800	200
Новогригор`ївка, на лівому березі ріки Бугу	11400	600
Місто Вознесенськ і станиця Раківець, на лівому березі ріки Бугу	14000	1000
Всього	62700	3300
В Єлисаветградському повіті		
Красносілля, Княжа теж, на лівій стороні річки Тясмину	3400	32
Григор`ївська і Сердечна, перша при вершині річки Інгулець з різних сторін, а друга з правого боку річки Нерубайки	4483	181 367 саж.
Михайлівка, Димівка те ж, з лівої сторони річки Інгульця	5433	–
Максимівка, вона ж і Лагері, на правому березі вершини річки Чорноліски	1428	–
Гончарівка, вона ж Водяна, з обох сторін річки Водяної	1248	–
Кучерівка, при вершині річки Інгульця з лівої сторони	1872	–
Руда, з правої сторони річки Руди На цій дачі поселене казенне село Богданівка адміралтейського відомства, 104 десятини належать дружині прапорщика Попова, а понад те казенний ліс, що зветься Чорний	11137 498 саж.	163
Лозуватка, з обох сторін річки Сухого Тясмину	1000	92
Дицівка, вона ж Гутницька, з обох сторін річки Ірклійця	1248	–
Нерубайка, при балках Могильній і Білиновій	884	–
Всього	32133 498 саж.	468 367 саж.
В Олександрійському повіті		
Улянівка, на правій стороні річки Інгульця	894	–
Всього в усіх чотирьох повітах	164130 498 саж.	7991 367 саж.
А усього придатної і непридатної землі за відомостями значиться	172121 498 саж.	

Таким чином, у фонді Херсонської губернської креслярні Державного архіву Херсонської області містяться документи, в яких висвітлюється один з аспектів життєдіяльності Бузького козацького війська – землевідведення і землекористування – практично за весь період існування цього війська, з 1786/1787 по 1816 рр. В основному це матеріали Новоросійської межової канцелярії і губернських і повітових землемірів, у яких прослідковуються перипетії наділення козацьких поселень (станиць) землею, їх розміщення і зміни з плином часу. Подаються імена і службові посади причетних до цього осіб, за характером листування можна прослідкувати взаємини між різними гілками влади на рівні козацького військового, губернського і центрального правління імперії, частково – соціально-економічні проблеми життя бузьких козаків (зацікавленість у повноті земельних наділів, не менше 15 десятин на душу, особливий інтерес до байраків – заліснених балок – та до сінокосів, нестача деревини для побутових і військових потреб тощо). Є дотична інформація про суперечки з цього приводу з казенними селянами державних сіл або сіл, приписаних до інших відомств, як-от Адміралтейського. Є й інша інформація подібного роду, яка теж потрапила до матеріалів креслярні: наприклад, про суперечки з великими землевласниками, або іноземцями, які також претендували на землі в межиріччі Бугу і Інгулу як такі, що підходять для розвитку вівчарства, і т.п. В даному повідомленні ці матеріали не висвітлюються, оскільки це дещо інша тематика, яка заслуговує на окремий розгляд.

В цілому матеріали ф. 14 ДАХО щодо історії Бузького козацького війська стосуються більше аспектів територіального розміщення поселень бузьких козаків та кількості мешканців чоловічої статі в цих поселеннях і можуть бути корисними насамперед фахівцям саме у цій царині історичних досліджень.

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 215.
2. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 221.
3. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 222.
4. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 223.
5. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 244.
6. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 333.
7. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 338.
8. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 360.
9. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 466.
10. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 501.
11. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 541.
12. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 882.
13. Бачинська О. А. Бузьке козацьке військо 1785–1817 // http://www.cossackdom.com/articles/b/bachinska_bugvoisko.htm
14. Бачинська О. А. Джерела з історії козацьких формувань Південної України кінця XVIII – XIX ст.// http://www.cossackdom.com/doc/bachinska_istochniki.htm
15. Державний архів Херсонської області. Путівник. – К., 2003. – 737 с.
16. Чорновол І. Фронтири Росії // http://www.krytyka.kiev.ua/artikles/s.6 6 2007.html

С. О. Чухлій

"КУБАНСЬКИЙ ПЕРІОД" В ЖИТТІ І ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА М. В. КЛОЧКОВА

Останнім часом в історичну науку повертається багато "забутих імен", віддається належне тим, хто волею долі був повернутий в небуття. Серед них – М. В. Клочков (1877–1952), професор Харківського університету в 1914–1919 рр. Уродженець м. Самари, міщанин за походженням [1, *арк.* 22], М. В. Клочков сформувався в мікросоціумі декількох університетів – Юр'ївського (Дерптського), Санкт-Петербурзького, Харківського, Кубанського, Ростовського – і в макросоціумі російської дійсності кінця XIX–початку XX століття в цілому.

Десятиліття "кубанського періоду" в житті Клочкова не було послідовним благополучним сходженням до вершин його кар'єри. Попередні соціально-політичні катаклізми суттєво змінили його долю саме тоді, коли він "ввійшов" у період розквіту своєї творчої діяльності. Тим не менш, переїзд до Краснодару в 1920 р. і наступна робота – це початок нових тем, з одного боку, й продовження в нових історичних умовах тієї діяльності, яку він уже вів, тих дослідницьких напрямків, які він уже розробляв, але з урахуванням трансформування методології, – з іншого боку.

1920 рік. Ще відчувається гуркіт громадянської війни, а на Північно-Західному Кавказі почався процес формування наукових і навчальних центрів. Цьому багато в чому сприяли представники "старої інтелігенції", в першу чергу професура, що стікалася звідусіль на Кубань. До останньої належав колишній професор Харківського університету – Михайло Васильович Клочков.

У червні 1920 р. Кубано-Чорноморський відділ народної освіти (Обвіднарос) скликав комісію, яка висловилася за відкриття університету в складі медичного, природничого й соціально-історичного факультетів. Народний комісаріат просвіти РРФСР дав згоду. 5 вересня 1920 р. Кубанський університет було відкрито [16, *с.* 7]. Першим ректором став професор А. В. Багрій (земляк М. Клочкова), завдяки якому й було відкрито університет. Найбільш чисельним за складом студентів й викладачів був соціально-історичний факультет. Першим його деканом і став М. В. Клочков. Він же обійняв посаду завідувача кафедри вітчизняної історії. Лекція Клочкова про науки, що викладаються на факультеті, про систему викладання була першою для студентів соціально-історичного факультету Кубанського університету в 1920 навчальному році.

В фондах Державного архіву Краснодарського краю збереглися документи, що свідчать про цей та попередній періоди життя М. Клочкова. Зокрема, його анкети. Вони розповідають про адміністративну й навчальну роботу Клочкова; військову службу (призивався в 1898 р., але військової служби ніде й ні в якому званні не відбував [2, *арк.* 2]); приналежність до союзу (Рабпрос [2, *арк.* 2]); місце проживання (вул. Красна, буд. 27, м. Краснодар [1, *арк.* 3]). З анкети до наказу № 150 [2, *арк.* 3] стає зрозуміло, що М. Клочков брав участь в організаційних заходах по облаштуванню університету, займався музейними й архівними справами. В графі "Сімейний стан" запис "Вдов" [1, *арк.* 22], проте в графі "Кількість осіб, що знаходяться на утриманні" – запис "1" [1, *арк.* 22]. Що це за особа – з'ясувати не уявляється можливим.

Анкетні дані були передані на розгляд спеціальної факультетської комісії, яка дійшла висновку, що "наукове ім'я професора вважається визнаним. Такий відомий вчений, що написав ряд значних праць, і талановитий викладач є, безсумнівно, гідним кандидатом на посаду професора історії в Державному університеті" [2, *арк.* 4].

Незабаром соціально-історичний факультет було перейменовано у факультет суспільних наук, за зразком подібних факультетів у центрі, але проіснував він недовго. У зв'язку з голодом і фінансовою кризою в Радянській Республіці почався процес лікві-

дації ряду вузів. Восени 1921 р. Кубанський університет було закрито. М. В. Клочков з цього приводу писав: "Было чрезвычайно жаль, когда закрыли факультет, в который организаторами, преподавателями, студентами было вложено много труда, энергии, сил... Студенты-общественники за недолгий срок существования полюбили факультет. Он, как неоднократно приходилось слышать, пользовался популярностью среди населения. Все это дает уверенность, что настанут лучшие времена, и на Кубани снова оживет университет, а с ним и общественный факультет" [16, *с. 12*].

10 вересня 1921 р. президія Кубано-Чорноморського обласного виконкому Ради робітничих, селянських, козацьких і горських депутатів постановила реорганізувати Державний університет в медичний інститут, передати природничий факультет інституту народної освіти, а робітничий - розподілити між політехнічним і педагогічним інститутами. Так стан соціально-економічного життя країни вплинув на науково-організаційні форми: в важких умовах було неможливим існування декількох гуманітарних вузів на Кубані. Наркомпрос залишив лише один інститут, що з 1921 почав називатися Вищим педагогічним [16, *с. 12*]. Його співробітниками, головним чином, стали професори й викладачі університету, в тому числі й М. В. Клочков, який почав викладати на словесно-історичному факультеті. Робота в ньому велась за програмою, близькою до університетської, з включенням педагогічних предметів та спецкурсів. До останніх належали "Кубанознавство", "Проблеми історії російської літератури", "Методи агітації", "Історія економічної думки" та ін. [16, *с. 13*]. У педагогічному інституті нараховувалося 13 кафедр, працювали академічна бібліотека (75 тис. томів) та читальний зал. В історичному кабінеті, яким завідував М. Клочков, була зібрана спеціальна література, проводились лекції, семінарські заняття, а ввечері кабінет перетворювався на читальню.

Окрім роботи в університеті і педагогічному інституті, Клочков знаходився ще на службі в Архівному управлінні та Політехнічному інституті [2, *арк. 3*].

Якщо казати про архівну роботу Клочкова, слід зазначити його участь в архівному будівництві як члена Архівної комісії в 1920 р. У 1921 р. він виконував обов'язки наукового співробітника, заступника завідувача обласного Архівного управління, а з 1922 р. - завідувача науково-теоретичного підвідділу Кубано-Чорноморського обласного відділу Центрархіву [8, *с. 65*]. Особистість Клочкова стала важливим фактором розвитку архівістики на Кубані.

Із сьогоднішнім Кубанським Державним технологічним університетом М. В. Клочкова пов'язують роки плідної співпраці, починаючи з моменту створення політехнічного інституту (1919 - 1920) і його перетворення на індустріальний технікум (1923). У ДАКК збереглась Особова справа № 11 про тимчасово запрошеного проф. М. В. Клочкова [1]. Вона містить документи особистого походження - листи, записки, анкети та ін., а також матеріали службового походження - офіційне листування з керівництвом інституту, витяги з протоколів засідань економічного факультету, службові посвідчення тощо. Згідно з архівними джерелами, М. Клочков у 1920 - 1923 рр. працював на економічному факультеті (з 1921 р. - виконував обов'язки заступника декана) [1, *арк. 9, 45*] на кафедрі історії господарчого побуту, читав лекції з історії XIX ст., історії господарчого побуту Західної Європи, історії російського народного господарства [1, *арк. 43*], а також необов'язковий лекційний курс "Аграрне питання в Росії в XVIII - XIX ст." [1, *арк. 13*]. (Причому стосовно останнього Клочкову було направлено спеціального листа за підписом ректора: "Прохання не відмовити в прочитанні курсу в весняному семестрі. Сподіваюся, що Ви не відмовите в Вашому цінному сприянні, прошу прийняти запевнення в глибокій повазі та відданості" [1, *арк. 14*]).

В цілому, становище Клочкова в політехнічному інституті було певною мірою привілейованим (про це свідчить все листування з ректоратом, що збереглося [1, *арк. 5, 6, 8, 9-а, 10*]): посвідчення про звільнення від реквізиції кімнати в квартирі у зв'язку з

необхідністю наукових занять [1, *арк. 21*]; посвідчення про звільнення від трудової повинності з прибирання міста [1, *арк. 24*]; посвідчення про звільнення від зарахування в Експлуатаційний полк, що організовувався згідно з наказом № 14 від 14.05.1920 р. Особливо уповноваженого Реввійськради Кавфронту [1, *арк. 25*]. Крім того, винагорода "тимчасовозапрошеного" професора відповідала заробітним платам штатних професорів економічного факультету [1, *арк. 32*]). Крім викладацької й адміністративної роботи, Клочков представляв Політехнічний інститут в Обвіднаросі з питання організації Центральної бібліотеки [1, *арк. 29*]. М. Клочков тісно співпрацював і з місцевою бібліотекою ім. О.С. Пушкіна (збереглось прохання керівництва інституту про видачу йому книг додому [1, *арк. 16*]).

31 червня 1921 р. по 1 вересня 1921 р. згідно з Постановою Правління інституту, Клочков був відряджений у Москву і Петроград для ознайомлення з новою постановкою викладання наук історичних та економічних у вузах столиць і для збору матеріалів та посібників, необхідних при викладанні історії XIX ст. [1, *арк. 34*]. Пізніше він в офіційному звіті керівництву доповідав: "Повідомляю, що 9 серпня я повернувся з відрядження. Брав участь у клопотанні у справах інституту Головпрофосвіті. Зібрав декілька сотень книг з питань економіки, права й історії. Разом з проф. Ленським ходив із клопотаннями в різні установи з питання безкоштовного видання робіт політехнічного інституту. Виконав ряд доручень інших установ та організацій. Фінансовий звіт додаю. 31.08.1921 р. " [1, *арк. 41*].

У липні 1923 р. Політехнічний інститут був реорганізований в індустріальний технікум [15, *с. 2*]. Професор залишився працювати в ньому, про що свідчить його реєстраційна картка за 1924 р. [4, *арк. 347*] В штат викладачів він був зарахований у результаті виборів Ради; затверджений "ГУСом" Викладав наступні предмети: історію господарчого побуту Західної Європи, новітню історію, а також вів практичні роботи, пов'язані з курсами, що він читав [4, *арк. 347*]. Паралельно М. В. Клочков проводив заняття на робітничому факультеті та в Кубанському педагогічному технікумі [4, *арк. 347*]. Крім педагогічної діяльності, займався музейними справами - був головою музейного підвідділу обласного відділу народної освіти [8, *с. 65*].

З 1926 по 1929 р. професор завідував Краснодарським робітничим університетом (виник у кінці 1925 р.), визначивши для себе іншу мету - "пов'язати науку і практику, сприяти освіченню трудових мас, підняти кваліфікацію робітників на виробництві, тим самим сприяти соціалістичному будівництву в нашому Великому Союзі Республік" [11, *с. 239*].

Ще одним важливим напрямком діяльності Клочкова на Кубані була його краєзнавча робота, пов'язана з Товариством любителів вивчення Кубанської області (далі - ТЛВКО)*, з Кубанським окружним бюро краєзнавства і Літературно-історичним й етнологічним науковим товариством (далі - ЛІЕНТО)**. Ці організації своєю діяльністю зробили вагомий внесок у наукове, культурне й суспільне життя краю [18, *с. 24*].

Ініціатором створення першого краєзнавчого товариства на Кубані був викладач 1-ї Єкатеринодарської чоловічої гімназії В. М. Сисоєв. Зі своєю ідеєю він виступив у квітні 1896 р. на сторінках "Кубанских областных ведомостей", де виклав мотиви створення такого товариства, його мету і завдання (які пізніше в розгорнутому вигляді знайшли своє відображення в уставі ТЛВКО). За його думкою, дане товариство повинно і може існувати, оскільки є значний матеріал для досліджень та люди, що мають бажання працювати над вивченням області.

Основними документами ТЛВКО, що дозволяють визначити його структуру та сферу діяльності, є Статут товариства (опублікований у першому випуску "Відомостей ТЛВ-

---

Російською мовою – ОЛИКО (прим. ред.)

** Російською мовою – ЛИЭНО (прим. ред.)

КО") та Програма. Мета товариства, згідно зі Статутом, полягала у вивченні, дослідженні та описі Кубанської області у всіх наукових відношеннях. Першочергові задачі були сформульовані в Програмі. Вони полягали в створенні каталогу та бібліографічного огляду всієї літератури, присвяченої Кубанській області; в популяризації діяльності товариства й залучення до нього нових членів; у вирішенні матеріальних питань.

Для досягнення поставлених завдань товариство повинно було проводити відкриті та закриті засідання, організовувати експедиції, відряджати своїх членів, установлювати внутрішні та зовнішні зв'язки, опубліковувати свої праці [19, *с. 163*]. Статутом ТЛВКО визначався склад, права та обов'язки його членів. Товариство складалося з почесних та дійсних членів, членів-співробітників та членів – "соревнователей". Постійно діючий орган – правління в складі голови, його заступника, секретаря, скарбничого та бібліотекаря [18, *с. 25*].

За 35 років свого існування (1897 – 1932) товариство переживало як періоди активної діяльності, так і часи застою. Історія цієї організації може стати предметом дослідження в окремій статті, проте нас вона цікавить з точки зору участі в ній М. В. Клочкова. Він став членом ТЛВКО з 1920 р. [20, *с. 55*] Приблизно в цей час розпочався новий етап розвитку товариства, багато в чому пов'язаний з І Всеросійською конференцією наукових товариств з краєзнавства, що відбувалася в Москві у грудні 1921 р. Через рік після конференції в Краснодарі проводив роботу І з'їзд з краєзнавства Кубано-Чорноморської області. Він мав на меті об'єднання і розвиток краєзнавчої діяльності в даному регіоні. ТЛВКО взяло активну участь в організації і роботі з'їзду. З 152 його учасників 40 чоловік були членами ТЛВКО. Є. М. Юшкін, О. М. Лісовський, А. С. Лазарев ввійшли до складу президіума з'їзду, а Б. М. Городецький, Н. О. Ленський, Л. Я. Апостолов і М. В. Клочков були обрані головуючими секцій [18, *с. 29*].

Як член ТЛВКО професор Клочков читав лекції в Центральному робітничому клубі Профспілок м. Краснодара з краєзнавчої тематики, де особливий інтерес викликали його лекції про археологічні знахідки на Кубані [20, *с. 56*]. За проханням культвідділу Кубано-Чорноморської області Радпрофу для робітників Краснодару було організовано вечір з краєзнавства, на якому Клочков виступив з доповіддю "Про історичні пам'ятники Кубано-Чорноморської області" Інша доповідь М. В. Клочкова, вже на засіданні ТЛВКО 18 січня 1925 р., отримала високу оцінку аудиторії і була опублікована в 9-му випуску "Відомостей" ТЛВКО під назвою "Краєзнавча робота на Кубані" [20, *с. 56*]. У статті була представлена програма всебічного вивчення історії станиць, хуторів, аулів та сіл Кубані. Важливими підходами у вивченні населених пунктів М. В. Клочков вважав такі: природничо-історичний, історико-етнографічний, суспільно-економічний та культурно-побутовий.

В цьому ж таки 1925 році Клочков ввійшов до складу правління ТЛВКО від вузів [9, *с. 10*]. В цей час одним із першочергових завдань стало залучення до краєзнавчої діяльності населення краю. З метою популяризації своєї роботи товариство організовувало екскурсії та виставки, влаштовувало дні та тижні краєзнавства, проводило відкриті засідання, сприяло організації краєзнавчих організацій при школах та робітничих клубах. Курс на масове краєзнавство призвів до росту чисельності товариства: 1923 р. – 93 члени, 1924 р. – 154, 1925 р. – 272 [18, *с. 30*].

З 1926 по 1928 р. спостерігався деякий спад в діяльності ТЛВКО, викликаний погіршенням його матеріальної бази. Ще однією імовірною причиною зниження активності товариства стало виникнення Кубанського окружного бюро краєзнавства в 1926 р., яке об'єднало багатьох колишніх членів ТЛВКО, і яке проводило ту ж роботу, що й ТЛВКО [14, *с. 99*; 3, *арк. 12-13*]. Головою окружного бюро краєзнавства став М. В. Клочков [20, *с. 55*]. Важко сказати, що стало причиною його переходу з ТЛВКО в Кубанське окружне бюро краєзнавства – тягар обставин чи власна добра воля.

31 серпня 1928 р. відбулося засідання краєзнавців Кубанського округу, в якому брали

участь представники від Північнокавказького крайового бюро краєзнавства, Кубанського окружного бюро краєзнавства, Кубанського науково-дослідного інституту, Кубанського історичного музею, Центральної бібліотеки та інших організацій. Основним на порядку денному було питання про організацію й планування краєзнавчої роботи в Кубанському краї. На засіданні зазначалось, що між Кубанським окружним бюро краєзнавства та багатьма краєзнавчими організаціями (в тому числі й ТЛВКО) не існує належного зв'язку в роботі. Пояснювалося це відсутністю злагодженості в діяльності краєзнавчих організацій. Так, в Бюро спостерігалось прагнення займатися виключно науково-дослідною роботою, а для ТЛВКО був характерний акцент на вирішенні питань організаційного характеру. Врешті-решт було прийнято рішення про суворий розподіл функцій між Бюро та ТЛВКО. Першому відводилась "область організаційно-контактуючого та планово-керівничого характеру всієї краєзнавчої роботи на Кубані, а другому – науково-дослідницька робота при скерованості дій та плановому співробітництві з Бюро" [3, *арк. 1*]. До 1929 р. Кубанське окружне бюро краєзнавства неодноразово проводило спільні засідання з ТЛВКО. М. В. Клочков брав активну участь в обговоренні питань краєзнавчої роботи. Були напрацьовані наступні її принципи: підхід до краєзнавства повинен бути практичним, воно повинно готувати ґрунт для розвитку виробничої, наукової та просвітницької роботи; дослідження не повинні замикатися в межах академізму; краєзнавство повинно бути пов'язано з роботою навчальних та наукових установ; до краєзнавчої роботи повинні залучатися широкі верстви населення [7, *с. 4*].

У серпні 1929 р. на наступному спільному засіданні першочерговим завданням краєзнавчих організацій Кубані було визнано сприяння здійсненню п'ятирічного плану розвитку народного господарства [5, *арк. 48*].

Ще за два роки до головування в Кубанському окружному бюро краєзнавства ці ж обов'язки М.В. Клочков виконував в ЛІЕНТО при Кубанському педагогічному інституті.

ЛІЕНТО, що виникло 23 листопада 1924 р., підрозділялось на три секції: літературну, етнологічну і секцію місцевої археології та історії [12, *с. 1*]. До складу правління ЛІЕНТО було обрано сім чоловік: голова (М. В. Клочков), три товариші голови – вони ж керівники секцій (Р. К. Войцик, Г. Г. Григор, А. Ф. Лещенко) і три секретарі (Є. М. Єгоров, О. С. Соломаха, М. В. Покровський). Метою товариства було вивчення питань літератури, мови, історії та археології. Підхід до роботи був як загальнонауковий, так і краєзнавчий. До складу ЛІЕНТО ввійшло 50 чоловік, в основному представники інтелігенції. Крім засідань ЛІЕНТО проводило відкриті засідання на різні теми, і на них приходило близько двохсот слухачів. Крім того, члени ЛІЕНТО здійснювали наукові екскурсії та археологічні експедиції для вивчення історико-археологічних пам'яток Кубані, збирали матеріали, що характеризували мову, побут, традиції народів краю. Професор Клочков керував роботою не тільки ЛІЕНТО, а й Кубанського відділу Науково-дослідного інституту місцевої економіки та культури. Як результат спільної праці ЛІЕНТО та вищезгаданого НДІ, в 1927 р. вийшов "Збірник статей з економіки та культури" [20, *с. 55*]. До цього видання ввійшли звіти голови ЛІЕНТО, керівників секцій та найбільш активних їх учасників, а також статті з питань мови та літератури, історії та економіки, археології та краєзнавства. В рубриці "Історія та економіка" була опублікована стаття М. В. Клочкова "Марксизм у російській історичній науці", в якій він проаналізував праці перших марксистів, причому до останніх він відніс не лише Г. В. Плеханова і В. І. Леніна, а й П. Б. Струве, М. І. Туган-Барановського, Н. О. Рожкова, Н. І. Зібера [13]. Більше того, професор дозволив собі не в усьому погоджуватись з В. І. Леніним й висловив зауваження на адресу його книги "Розвиток капіталізму в Росії" з приводу його аграрної програми. Це – єдине в Краснодарі критичне висловлювання на адресу В. І. Леніна [17, *с. 135*]. Також у цьому збірнику були опубліковані як додатки

Статут ЛІЕНТО та список його членів. М. В. Клочков відзначав: "Наше товариство організувалось досить солідно, об'єднавши в своїх лавах найбільш активних працівників Краснодара. Воно розглядає, окрім теоретичних проблем – місцеві краєзнавчі питання, пов'язує свою роботу з більш потужними науковими установами та закликає краснодарців для об'єднання сил з метою більш діяльного й всебічного вивчення культури нашого багатого у всіх відношеннях краю" [12, *с. 3*].

На межі 30-х рр. XX ст. відбулися зміни в житті М. В. Клочкова. Він змінив місце проживання – переїхав до Москви і став працювати старшим консультантом Народного комісаріату комунального господарства. В січні 1934 р. його було репресовано у справі так званого Північнокавказького філіалу контрреволюційної організації "Російська національна партія" [6, *арк. 202*] (ст. 58-11 КК РРФСР: організована діяльність, пов'язана з підготовкою та здійсненням контрреволюційних злочинів) [10, *с. 552-553*]. Вирок – заслання до Казахстану на три роки. За неофіційними даними, Клочков постраждав в результаті доносу, що надійшов з Харкова.

Подальша доля професора пов'язана з Ростовом-на-Дону та місцевим університетом. Помер М. В. Клочков 28 березня 1952 р. 5 квітня 1952 р. в місцевій газеті "За радянську науку" було опубліковано некролог, де зазначалося: "Більш, ніж 50 років життя Михайло Васильович Клочков присвятив науці. З користю працював в області виховання й підготовки молодих наукових кадрів. Ця людина присвятила себе дійсно благородній справі"

Джерела та література

1. Державний архів Краснодарського краю. – Ф. Р. 229. – Оп. 1. – Спр. 280.
2. ДАКК. – Ф. Р. 365. – Оп. 1. – Спр. 941.
3. ДАКК. – Ф. Р. 411. – Оп. 2. – Спр. 321.
4. ДАКК. – Ф. Р. 890. – Оп. 1. – Спр. 276.
5. ДАКК. – Ф. Р. 1547. – Оп. 1. – Спр. 148.
6. ДАКК. – Ф. Р. 1700. – Оп. 2. – Спр. 926.
7. Бюллетень ОЛИКО. – Вып. 1. – Краснодар, 1926.
8. Государственная архивная служба Краснодарского края. К 85-летию создания. – Краснодар, 2005. – 520 с.
9. Деятельность ОЛИКО в 1925 году // Бюллетень ОЛИКО – Вып. 1. – Краснодар, 1926.
10. Екатеринодар – Краснодар. 1793–1993. – Краснодарское книжное издательство, 1993. – 800 с.
11. *Иванова Л. В.* Формирование советской научной интеллигенции (1917–1927). – М.: Наука, 1980.
12. *Клочков М. В.* Краткий обзор деятельности литературно-исторического и этнологического общества // Сб. ст. по экономике и культуре. – Вып. 1. – Краснодар, 1927.
13. *Клочков М. В.* Марксизм в русской исторической науке // Сб. ст. по экономике и культуре. – Вып. 1. – Краснодар, 1927.
14. Краеведческие учреждения СССР. – Л., 1927.
15. Кубанский государственный технологический университет / И. Я. Куценко. – Краснодар, 1994. – 36 с.
16. Кубанский университет. Материалы по изучению истории вуза. – Краснодар, 1987. – 30 с.
17. *Куценко И. Я.* Кубанский государственный технологический университет. История и современность. – Краснодар, 1999.
18. *Ратушняк Т. В.* Первое краеведческое общество на Кубани. (К 100-летию ОЛИКО) // Кубанский исторический журнал "Голос минувшего". – №1 (3). – 1997. – С. 24-33.
19. Устав ОЛИКО // Известия ОЛИКО – Екатеринодар, 1899. – Вып. 1. – С. 163-166.
20. *Шевченко Г. Н.* Михаил Васильевич Клочков (1877–1952). Историко-биографический очерк // Кубанский исторический журнал "Голос минувшего". – №1 (3). – 1997. – С. 54-57.

Н. А. Алексеев

СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ РАБОЧИХ КУБАНИ И ЧЕРНОМОРЬЯ В ПОРЕФОРМЕННЫЙ ПЕРИОД: ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Приступая к изучению источников формирования промышленного пролетариата, следует иметь в виду аграрный характер региона. Основную массу рабочих составляли сельскохозяйственные рабочие, история которых получила свое наиболее полное отражение в публикациях А. И. Годючко - Борьба сельскохозяйственных рабочих на Северном Кавказе в 1905-1907 гг. (Рабочие и социал-демократия Северного Кавказа накануне и в годы первой русской революции (Ростов-н/Д., 1976) и Б. А. Трёхбратова - Северокавказское село в революции 1905-1907 гг. (Ростов-н/Д., 1987). Исследователи осветили разнообразные стороны жизни значительной части рабочего класса региона и смежные вопросы формирования среды промышленных рабочих, которые в большинстве своем имели общие пути выхода и зачастую совмещали наемный труд в промышленности и в сельском хозяйстве. Наибольшее развитие имела промышленная переработка сельхозсырья, которая, однако, производилась на небольших заводиках и фабриках и носила сезонный характер. Перед нами встает задача по выявлению источников, позволяющих осуществить подсчет рабочих, занятых в промышленности, и выделить из этого состава отходников, рабочих первого и второго поколения (кадровых рабочих). Также мы намерены выделить архивные источники о рабочем движении и повседневной деятельности. Мы приводим полное название фондов и снабжаем текст ссылками на дела, характеризующие их с той или иной стороны. Социальная история рабочих Кубани и сопредельных украинских территорий тесно переплетены. Значительное число тружеников регулярно мигрировало в соседние губернии в поисках лучшего. Так происходил обмен опыта между украинскими и кубанскими рабочими, что оказывало влияние на рабочее движение обоих регионов.

В пореформенный период капиталистическая трансформация отличалась рядом особенностей, обусловленных своеобразием социально-экономического развития региона: военно-казачьей организацией Кубанского казачьего войска, привилегированным положением казаков в социальной структуре населения обширного края. Данные по фабрично-заводской деятельности Кубанской области в пореформенный период собирались уездными и городскими приставами, затем эта информация поступала начальникам уездов (позднее - атаманам отделов) и городским полицмейстерам, после чего ведомости с рапортами передавались начальнику Кубанской области. Глава административной власти на Кубани предоставлял общий отчет по фабрично-заводской промышленности своего региона наместнику Кавказскому и главнокомандующему Кавказской армией. Эта информация собрана в Государственном архиве Краснодарского края (далее ГАКК) Ф. 460 - "Кубанского областного статистического комитета" Помимо данных о количестве заводов, фамилиях владельцев, годовой производительности и пр., он включает сведения о численности рабочих на заводах и фабриках, а также информацию об их социальном происхождении и профессиональном характере деятельности. В описях по названиям выделены дела, содержащие ведомости заводов и фабрик Кубанской области по городам (Екатеринодар, Ейск, Майкоп, Темрюк) и уездам (Екатеринодарский, Ейский, Темрюкский, Майкопский, Баталпашинский, с 1876 г. Кавказский и Закубанский), с 1888 г. - отделы. Имеются также дела, разделенные по видам промышленности, к примеру, ГАКК. Ф. 460. Оп. 1. Д. 202. - "Ведомость Кавказского уездного начальника о состоянии кирпичных заводов за 1880 год"

Из анализа материала следует, что доставляемая информация страдала неточностями и противоречиями, которые определяются при сравнении сведений, подававшихся

сельскими и станичными атаманами уездному начальнику. Ситуация была вызвана отсутствием точного представления у местных административных властей о том, какое предприятие считать заводом. Зачастую донесения имели скупую формулировку: "фабрик и заводов во вверенной мне земле не имеется" [5, *л. 122*]. Такого рода отчеты возвращались для уточнения. Здесь можно увидеть особенность Кубанских предприятий, большинство которых мало подходило под преставление о заводе - отсутствовало применение механического оборудования, наблюдалась крайне низкая численность (2-3 чел.) и концентрация производства.

В ряде дел из-за отсутствия ведомостей содержится неполная информация, что не позволяет точно выявить численный состав рабочего класса. Однако и здесь на примере отдельных административных единиц в области мы можем проследить общую тенденцию изменения численности рабочих фабрично-заводской промышленности и динамику усиления концентрации производства.

Таким образом, в ГАКК Ф. 460 содержится наиболее полная информация (за исключением сводных ведомостей нескольких лет) о численности и местах выхода промышленных рабочих, в том числе из Украины. Часть информации фонда находила свое отражение в публикациях Кубанского областного статистического комитета, в таких ежегодниках, как Кубанский календарь на 1898 год. Екатеринодар, 1898. 98 с.; Кубанский календарь на 1900 год. Екатеринодар, 1899. 431 с.; Памятная книжка Кубанской области на 1878 год. Екатеринодар, 1878. 146 с.

Наряду со статистикой в деле исследования источников формирования кадров рабочих важное значение имеет делопроизводственная документация. Прежде всего выделим ГАКК Ф. 454 - "Канцелярия начальника Кубанской области и наказного атамана Кубанского казачьего войска" В фонде содержится множество разнообразной информации о дореволюционном периоде в истории Кубани. Наш интерес вызывают дела, содержащие переписку - телеграммы и рапорты о событиях в рабочей среде, различные циркуляры, призванные регулировать общественный порядок и ограничивать права рабочих (и не только) на собрания, демонстрациях и пр. К примеру: ГАКК. Ф. 454. Оп. 1. Д. 126 - "Переписка о стачке железнодорожных рабочих на станции Тихорецкой"; ГАКК. Ф. 454. Оп. 1 Д. 82 - "Переписка о предоставлении сведений о порядке содержания политических арестантов в тюрьмах Кубанской области"; ГАКК. Ф. 454. Оп. 1. Д. 191 - "Ведомости и переписка о политических заключенных в Кубанской области"; ГАКК. Ф. 454. Оп. 1. Д. 65 - "Циркуляры департамента полиции о мерах против уличных демонстраций" В делах с донесениями о распространении прокламаций революционного содержания имеется не только информация о местах распространения и количестве воззваний (характеризующая общественно политическую активность), но и сами листовки, характеризующие условия жизни рабочих. Так как различные политические силы пытались актуализировать свою деятельность, исходя из потребностей последних._Например, такие дела как ГАКК. Ф. 454. Оп. 1. Д. 108. - "Донесение Кубанского областного жандармского управления о распространении прокламаций революционного содержания"; ГАКК. Ф. 454. Оп. 1. Д. 171 - "Циркуляры начальника Кубанской области и донесения жандармского управления о распространении революционных воззваний в области"

В ГАКК Ф. 454. Оп. 1. Д. 235 - о волнениях на ст. Тихорецкой - приводятся сведения: о характере и последовательности событий, происхождении участников, времени прибытия в регион, составе семьи, национальном составе, месте ссылки осужденных рабочих; в делах ГАКК Ф. 722. Оп. 1. Д. 294. и ГАКК Ф. 722. Оп. 1. Д. 332. - о волнениях в ст-це Верхнебаканской - также содержатся подобные данные.

К такому же роду источников относятся материалы ГАКК Ф. 583 - Кубанского областного жандармского управления. Здесь можно отметить журналы входящих и исходящих документов, в которых зафиксированы события, не дошедшие или еще не

подвергшиеся исследованию специалистов, в том числе о происшествиях в среде рабочих и иногородних. В фонде также содержатся агентурные донесения о политической деятельности различных лиц. В этом же ряду стоят: ГАКК Ф. 584 - Канцелярия помощника начальника Кубанского областного жандармского управления; ГАКК Ф. 453 - Канцелярия начальника Черноморского округа; ГАКК Ф. 468 - Канцелярия Черноморского губернатора; ГАКК Ф. 482 - Екатеринодарский окружной суд (1870-1913); Ф. 629 - Прокурор Екатеринодарского окружного суда; Ф. 722 - Пристав 1-го участка Темрюкского уезда; Ф. 418 - Управление атамана Темрюкского отдела.

Таким образом, выделив следственные материалы, где фигурируют рабочие, мы получаем сведения об их социальном статусе, происхождении и другие подробности их биографий (подробная информация фиксировалась в специальных анкетах), в документации по политическим вопросам или делам по рассмотрению массовых форм протеста содержится информация о выявленных организаторах и наиболее активных участниках событий.

В отдельную группу можно выделить фонды, содержащие сведения "на стоимость рабочей силы", т.е. данные об оплате труда разным специальностям, главным образом в поденной форме: ГАКК. Ф. 252 - Войсковое правление Кубанского казачьего войска; ГАКК. Ф. 449 - Кубанское областное правление (строительное и хозяйственное отделение); ГАКК. Ф. 1. - Станичные, аульные, поселковые и волостные правления.

Показатели уровня приложения рабочей силы в труде и утомления проявляется в делах о несчастных случаях или непредумышленных вредительствах рабочих. К примеру, несчастный случай со смертельным исходом, произошедший при добыче нефти [4, *л. 6, 6 об.*] или "Дело об упавшем в углеплавительную яму мальчике Ф. Чумаченко" [3, *л. 2, 4*]. Они наглядно иллюстрируют недостаточную подготовку к труду производственных площадей.

Период деятельности крупных предприятий на Кубани получил отражение в фондах ГАКК, посвященных отдельным предприятиям, таких, как ГАКК. Ф. 494 - Саломасный завод общества южных маслобойных заводов "Саломас"; ГАКК. Ф. 699 - Общество Кавказских химических заводов "Окахиза". Материалы фондов немногочисленны, однако разнообразны. Так, к примеру, в ГАКК. Ф. 699. Оп. 1 - на 20 дел единственной описи приходятся: Д. 1 - материалы бывших акционеров; Д. 8 - результаты обследования заводов специальной комиссии; Д. 2; 5; 10; 20 - протоколы чрезвычайных и обычных собраний акционеров; Д. 9 - протоколы ревизионной комиссии, Д. 6; 11; 12; 13; 19 - отчеты и доклады правления. Сохранились расчетные книжки рабочих - ГАКК. Ф. 699. Д. 14; 16. Устав об учреждении акционерного общества Кавказских химических заводов - ГАКК. Ф. 699. Д. 4. Переписка с иностранными фирмами (ин. яз.) - ГАКК. Ф. 699. Д. 18.

Важно отметить, что некоторые фонды революционного периода ГАКК также содержат сведения по истории рабочего класса, в частности листовки, данные об общественно-политической активности, и сведения о зарплатах и условиях труда. В частности: ГАКК. Ф. Р-1547. Оп. 1. Д. 98; Ф. Р-411 Оп. 2. Д. 166; Р-411. Оп. 2. Д. 365.

При изучении истории Черноморья дополнениями могут служить материалы архивов других городов. Например: Россия, Краснодарский край, Архивный отдел администрации города Сочи (далее АОАГС). Ф. 8 - Сочинской почтово-телеграфной конторы. В фонде содержатся дела об имущественном состоянии, кадровых проблемах и пр. К примеру, АОАГС. Ф. 8. Оп. 1. Д. 4 - "Ведомость и описи имущества Сочинской телеграфной станции"; АОАГС. Ф. 8. Оп. 1. Д. 69 - "Отчетная ведомость и сведения о доходах и расходах Хостинской почтово-телеграфной конторы за 1913 г."; АОАГС. Ф. 8. Оп. 1. Д. 75 - "Штатное расписание и переписка по кадрам" и т.п. Они позволяют ответить на вопросы о характере и продолжительности деятельности каждого служащего по специализации, а также о порядке обучения и поступления на службу, учитывая

в том числе и гендерный аспект [1, *л. 7, 7 об., 8, 8 об., 9, 9 об., 10*]. Отражены и замечания начальника Владикавказской почтово-телеграфной конторы о допускаемых нарушениях при повседневной рабочей деятельности служащих [2, *л. 34, 34 об., 35, 35 об., 36*].

Материалы региональных архивов по определенным вопросам дополняют центральные архивы. Сведения о революционных воззваниях и пропаганде в России 1862–1871 гг. сосредоточены в Москве, в Государственном архиве Российской федерации (далее ГАРФ). Информация о волнениях и стачках среди рабочих по всей Российской империи начала XX в. – ГАРФ. Ф. 102 – Департамент полиции Министерства внутренних дел. Архивы библиотек имеют не менее значительные источники. Так, в Санкт-Петербурге, в Российской национальной библиотеке (РНБ) содержатся газеты, периодические издания и отчеты промышленных и транспортных дореволюционных предприятий, которые являются первоисточниками. К примеру, Отчет по врачебно-санитарной службе Владикавказской железной дороги за 1903 г. содержит сведения об изменении состава и численности рабочих и служащих, количестве смертей, несчастных случаев и некоторую дополнительную информацию [6, *с. 1, 2, 3, 15*].

Таким образом, многообразие источников по формированию, движению и деятельности рабочих Кубани и Черноморья, а вместе с ними и рабочих Украины или выходцев из нее, требует комплексного подхода к исследованию с привлечением материалов городских и центральных архивов, критической обработки делопроизводственной документации с учетом специфики, а также ее дополнения материалами газет и периодической печати, отражающими иные мнения на восприятие проблем в рабочей среде.

Источники и литература

1. Архивный отдел администрации города Сочи (далее АОАГС). – Ф. 8. – Оп. 1. – Д. 45.
2. АОАГС. – Ф. 8. – Оп. 1. – Д. 75.
3. Государственный архив Краснодарского края (далее – ГАКК). – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 143.
4. ГАКК. – Ф. 252. – Оп. 2. – Д. 1876.
5. ГАКК. – Ф. 460. – Оп. 1. – Д. 17.
6. Отчет по врачебно-санитарной службе Владикавказской железной дороги за 1903 г. – СПб., 1904.

И. М. Скибицкая

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УКРАИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ КУБАНИ

На сегодняшний день в Краснодарском крае реально функционируют три украинские общественные организации: "Общество украинцев Кубани", Краснодарская краевая общественная организация "Содружество Кубань - Украина" и Краснодарская региональная общественная организация - украинская диаспора "Содружество" Активная работа по сохранению украинских традиций проводится главой Лазаревского центра украинской культуры Анной Алексеевной Гниденко. Старейшей из них является "Общество украинской культуры Кубани" (в настоящее время "Общество украинцев Кубани"), которое возникло в 1991 году и до 1998 года возглавлялось видным кубанским краеведом Николаем Александровичем Тернавским. У истоков создания этого общества стояли известные деятели науки и культуры Украины и Кубани, такие, как член Научного общества имени Шевченко профессор Виктор Кириллович Чумаченко и руководитель Кубанского казачьего хора Виктор Гаврилович Захарченко. За время своей деятельности с 1991 по 1998 г. Общество украинской культуры Кубани вело активную работу по изучению и пропаганде украинской культуры на Кубани. Так, в течение этого времени обществом были проведены научные конференции "Кухаренковские чтения", "Шевченковские повиновения", были изданы материалы конференций, брошюра, посвященная Украинизации Кубани, к газете "Кубанские новости" были выпущены приложения на украинском языке, посвященные 200-летию заселения Черноморскими казаками Правобережной Кубани, до недавнего времени издавалась газета "Вісник"

Нужно отметить, что в начале 90-х гг. в Краснодарском крае возникло несколько украинских обществ со сходными целями и задачами: "Староминское казачье братство", руководимое казаком станицы Староминской Иваном Калий, влившееся впоследствии в Общество украинской культуры Кубани; Новороссийское Общество Украинской культуры под руководством Бориса Дмитриевича Герасименко; Центр украинской культуры в городе Сочи под руководством Виктора Антанюка и др. К сожалению, большинство этих организаций прекратили свое существование к 1997 году, во многом из-за причины отсутствия какой-либо поддержки со стороны местных властей. Так, в 1993 году по инициативе члена Общества украинской культуры Кубани Игоря Панасюка планировалось в качестве эксперимента создать одну украинскую школу в городе Краснодаре. Однако после того, как члены общества нашли преподавателя украинского языка, эта идея была отвергнута городскими властями. С 1998 года Общество украинской культуры Кубани (в настоящее время "Общество украинцев Кубани") возглавляет Николай Григорьевич Сергиенко. Он преподает "Кубановедение" в Краснодарской детской экспериментальной школе искусств имени Виктора Захарченко и является также собственным корреспондентом Украинского радио на Кубани.

В октябре 2006 года была создана Краснодарская региональная общественная организация - украинская диаспора "Содружество". Основной целью этой организации стала помощь гражданам Украины в адаптации на территории России, и в частности Кубани, а также помощь в трудоустройстве, оформлении документов для получения разрешения на работу, регистрации. Кроме того, членам организации оказывается юридическая помощь и бесплатное медицинское обслуживание путем медицинского страхования.

В мае того же года с целью развития добрососедских связей между Российской Федерацией и Республикой Украиной, а также изучения и пропаганды украинской культуры, искусства и народного творчества была создана Краснодарская краевая

общественная организация "Содружество Кубань - Украина" Своей деятельностью она объединяет украинцев Кубани и всех интересующихся украинской историей и культурой: историков, этнографов, архивистов, музейных работников, а также деятелей культуры и искусства. Можно сказать, что эта организация подхватила научную деятельность "Общества украинской культуры Кубани", практически угасшую к 1997 году.

Для реализации поставленных целей на базе общественной организации были созданы "Российско-украинский научно-исследовательский центр" (РУНИЦ) и "Культурно-просветительский центр" (КПЦ). Задачами научного центра стали: содействие, координация исследовательской деятельности, направленной на изучение истории и культуры Кубани и Украины, их взаимодействия в различные исторические эпохи; подготовка и проведение научных конференций, сборников статей, научно-популярных изданий; установление научных контактов с учеными и научными центрами различных стран, занимающихся сходной тематикой. Задачей культурно-просветительского центра является гармонизация отношений между народами Кубани и Украины, проведение фольклорных праздников, концертов, выставок народно-прикладного искусства, творческих встреч с деятелями культуры и искусства Кубани и Украины.

За первые полгода своего существования "Содружеством Кубань - Украина" был создан Интернет-сайт "Кубань - Украина" (www.kuban-ukraine.org), на котором были размещены материалы по истории этнографии, источниковедению, фольклору, культурно-историческим связям народов Кубани и Украины и издан первый выпуск сборника "Кубань - Украина", ставший на сегодняшний день ежегодным изданием организации.

8 октября 2006 года в Краснодаре во Дворце спорта "Олімп" состоялась первая научно-практическая конференция "Кубань - Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия" В работе конференции приняли участие историки, филологи, этнографы, архивисты, краеведы, музейные работники, учителя, деятели культуры и искусства, студенты высших учебных заведений, представители общественности. Всех собравшихся объединил интерес к истории и культуре Украины, а также перспективы сотрудничества Кубани с Украиной. Многие из присутствующих родились на Украине, у большинства там проживают родственники или близкие друзья.

Организаторами конференции стали Краснодарская краевая общественная организация "Содружество Кубань - Украина", "Общество украинцев Кубани", Кубанский филиал Донецкого отделения Научного общества имени Шевченко (НТШ).

Хотелось бы отметить выступление *Н. Г. Сергиенко* с докладом об участии кубанской делегации в работе IV Всемирного форума украинцев, проходившего 18–20 августа 2006 года в Киеве. Докладчик отмечал, что Общество "Україна - Світ" переживает кризис, украинцы Кубани не получают никакой финансовой поддержки ни из Киева, ни из Генерального консульства в Ростове-на-Дону, высказывал мысль о том, что Генеральное консульство Украины должно находиться не в Ростове, а в Краснодаре. Украинский язык на Кубани был законодательно запрещён в 1930-е годы, фактически репрессирован и не реабилитирован до сих пор. О Научном обществе имени Шевченко и об участии кубанских учёных в его деятельности рассказал член НТШ доцент Кубанского университета *Анатолий Михайлович Авраменко*. От общественности на украинском и русском языках выступил *Михаил Владиславович Скибицкий*. Им была подчёркнута значимость творчества Т. Г. Шевченко как бесценного вклада в украинскую, общеславянскую и мировую культуру. С проникновенными лирическими стихами на украинском языке выступила кубанская поэтесса *Галина Викторовна Мелешко*.

Преподаватель Краснодарского государственного университета культуры и искусств (КГУКИ) *Николай Александрович Тернавский* выступил с докладом: "Взаимодействие украинской и русской этнических культур в казачьей среде Кубани" Главный

специалист Государственного архива Краснодарского края (ГАКК) *Владимир Ильич Шкуро* рассказал о первом пополнении Черноморского казачьего войска малороссийскими казаками во время переселения на Кубань в 1808–1811 гг. Член НТШ, кандидат биологических наук *Святослав Иванович Осецкий* в докладе "Останній день орлиного гнізда" сообщил некоторые подробности ликвидации Запорожской Сечи в 1775 году. Главный специалист ГАКК *Александр Владимирович Бабич* изложил историю храма во имя Архангела Михаила и православного прихода в станице Староджерелиевской. Украшением конференции стали традиционные украинские женские костюмы XIX века, продемонстрированные и профессионально прокомментированные заместителем директора Краснодарского художественно-производственного комбината *Аллой Витальевной Шаповаловой*. *Лариса Гавриловна Орёл* представила участникам конференции только что изданную книгу своего мужа – известного краеведа Василия Николаевича Орла (1928–1987), создавшего первый на Кубани музей Т. Г. Шевченко, к сожалению, недолго просуществовавший. *Алла Ивановна Федина* (из КГУКИ) прочитала доклад "Украина в жизни первого кубанского писателя Якова Герасимовича Кухаренко". Доцент Армавирского пединститута *Сергей Николаевич Ктиторов* сделал сообщение на тему: "Украинские страницы в истории первого зимнего театра на Кубани (из биографии антрепренёра Павла Васильевича Прохоровича)"

Вторая научно-практическая конференция "Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия" состоялась 24–25 марта 2007 г. в Малом зале Кубанского казачьего хора. Открыл конференцию вступительным словом художественный руководитель Кубанского казачьего хора *Виктор Гаврилович Захарченко*. *А. М. Авраменко* рассказал о государственных символах Украины, после чего прозвучал гимн Украины. Об официальных символах Кубанского казачьего войска и Краснодарского края сделала сообщение сотрудница Краснодарского государственного историко-археологического музея-заповедника имени Евгения Дмитриевича Фелицына (КГИАМЗ) *Ольга Алексеевна Леусян*. Сотрудник ГАКК *Геннадий Алексеевич Зайцев* рассказал об украинской тематике в коллекции документов Вячеслава Григорьевича Науменко (войскового атамана Кубанского казачьего войска за рубежом), переданной на хранение в краевой архив. Доцент Кубанского государственного университета *Галина Николаевна Шевченко* сделала доклад о запорожских корнях атамана Черноморского казачьего войска Фёдора Яковлевича Бурсака и связях его семьи с Украиной. Директор Западно-Кавказского НИИ культурного и природного наследия *Виталий Вячеславович Бондарь* рассказал о катастрофическом положении и гибели многих памятников истории и культуры в Краснодаре, что стало неизбежным следствием некомпетентности, культурного одичания и хищнических инстинктов современной кубанской администрации. С этой злободневной темой было тесно связано и выступление *Елены Николаевны Неподобы*, рассказавшей, как из-за весьма странных действий властей дом атамана Я. Г. Кухаренко перестал быть литературным музеем Кубани. Последние два выступления особенно взволновали присутствующих. Была принята резолюция по докладу *Е. Н. Неподобы* и начат сбор подписей в защиту памятников истории и культуры Краснодара.

Ряд докладов сотрудников Научно-исследовательского центра традиционной культуры Кубанского казачьего хора был посвящён различным аспектам культуры кубанских украинцев. Профессор *Н. И. Бондарь* ознакомил присутствующих с материалами для этнокультурного словаря Кубани, связанными с понятиями "Дед/дід – баба", *Ирина Анатольевна Кузнецова* рассказала о некоторых особенностях локальной традиции празднования Троицы на Украине. Сообщение *Полины Владимировны Николаевой* "Праздничная культура в календарных обрядах и обычаях кубанских казаков" сопровождалось ярким иллюстративным материалом. *Светлана Александровна Жиганова* рассказала о черноморском комплексе свадебных песен в кубанской фольклорной традиции. *А. И. Федина* сделала сообщение: "Дружба Т. Г. Шевченко с черноморским писателем и

атаманом Я. Г. Кухаренко" Кубанским персоналиям были посвящены также выступления *Ольги Николаевны Хвостенко* "Кубанский историк Прокофий Петрович Короленко и украинская общественность", а также *Зинаиды Дмитриевны Муртузовой* "Фёдор Акимович Коваленко – организатор художественных экскурсий" Сотрудник краевого архива *Сергей Владимирович Самовтор*, давно занимающийся местной топонимикой, рассказал о переименованиях кубанских станиц и хуторов в 1910–1912 гг. Краевед из станицы Саратовской *Юрий Байрамович Алмазов*, самостоятельно освоивший украинский язык, ознакомил аудиторию с результатами своего исследования украинских этнонимических фамилий, встречающихся на Кубани. *Виктор Слободянюк* привёл статистические данные об украинском населении Краснодарского края по материалам переписи 2002 г.

По материалам конференций, проведённых 8 октября 2006 г. и 24–25 марта 2007 г., "Содружеством Кубань – Украина" был издан 2-й выпуск сборника "Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия"

Третья конференция "Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия" прошла 21 октября 2007 г. в экспериментальной школе искусств имени В. Г. Захарченко. На этот раз историки и географы из Украины (*Тарас Васильевич Чухлиб, Мария Фёдоровна Дмитриенко* и *Сергей Борисович Хведченя* из Киева, *Анатолий Васильевич Бойко* из Запорожья, *Иван Платонович Ковальчук* из Львова, *Владислав Владимирович Грибовский* из Никополя, *Светлана Александровна Чухлий* из Харькова) прислали тексты заранее, но своевременно оформить командировку и приехать они не имели возможности. К сожалению, долгое время было неясно, где и когда пройдёт конференция: чиновники как городской, так и краевой администрации пытались выжать деньги за аренду зала из организации "Содружество Кубань – Украина", прекрасно зная, что организация некоммерческая и доходов не имеет. В конечном счёте, чтобы не сорвать конференцию, организаторы внесли свои собственные деньги и получили квитанцию, на которой значится, что деньги внесены... за концертную деятельность. Это в очередной раз продемонстрировало, что чиновников Кубани интересуют только деньги, и на какую-либо поддержку украинской культуры рассчитывать бесполезно, хотя у многих местных чиновников украинские фамилии. Тем более странно, что даже малочисленным шапсугам Причерноморья краевая администрация ежегодно выделяет по 2 миллиона рублей. Большой интерес вызвала выставка новых книг, на которой были представлены: 2-й выпуск сборника "Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия" (Краснодар, 2007); огромный "Историко-географический сборник", изданный *А. М. Авраменко* при содействии общества "Содружество Кубань – Украина" (среди 33 авторов сборника 7 – украинские учёные); книги *Бориса Ефимовича Фролова* о черноморском казачестве и *В. В. Бондаря* – о планировочной структуре и архитектурном облике Екатеринодара-Краснодара. Открыл конференцию доцент Кубанского университета *А. М. Авраменко*. О работе местных украинских общественных организаций рассказали *А. А. Слободян* и *И. М Скибицкая*, с приветственным словом обратился председатель Краснодарского Польского национально-культурного центра "Единство" *А. М. Селицкий*. Среди участников и гостей конференции были директор Государственного архива Краснодарского края *Н. В Малеева*, редактор газеты "Исцеление" *Л. В. Бойченко*, архивисты *Г. А. Зайцев* и *С. В. Самовтор*, сотрудники КГИАМЗ *Б. Е. Фролов* и *О. А. Леусян*, директор Западно-Кавказского НИИ культурного и природного наследия ИТЦ "Кубань – Юг" *В. В. Бондарь*, профессора, доценты, преподаватели и научные сотрудники Кубанского государственного университета, Краснодарского государственного университета культуры и искусств, Северо-Кавказского НИИ животноводства, Кубанского социально-экономического института (*В. К. Чумаченко, Павел Евгеньевич Бойко, С. И. Осецкий, Наталья Александровна Гангур, Г. Н. Шевченко, А. И. Федина, Александр Павлович Труханович* и др.), краеведы и представители общественности – украинцы, русские, поляки.

Большой интерес вызвала у слушателей информация *А. А. Слободяна* о порядке предоставления статуса зарубежного украинца. При этом участниками конференции высказывалось недоумение в связи с невозможностью оформления двойного гражданства по современному украинскому законодательству: почему еврей, приехавший в Израиль на какое-то время, может автоматически оформить израильское гражданство без всякой волокиты, а украинец, проживший почти всю жизнь в Украине, но оказавшийся в 1992 году в России на заработках (когда все, кто имел постоянную прописку, получили российское гражданство, даже если об этом не просили), вдруг стал иностранцем для своей родной Украины? Почему Украина отторгает своих детей? Но эти вопросы остались без ответа.

Профессор *В. К. Чумаченко* рассказал о находках и публикации неизвестных прежде писем кубанского этнографа Митрофана Алексеевича Дикарева редакторам украинских журналов "Правда" и "Зоря", а также писем знаменитого украинского историка Дмитрия Ивановича Яворницкого, обнаруженных архивистом *С. В. Самовтором*. Большой интерес вызвал доклад заведующего отделом истории КГИАМЗ *Б. Е. Фролова* о неизвестных страницах биографии атамана Черноморского казачьего войска Захария Алексеевича Чепеги (Чепиги), сопровождавшийся демонстрацией иллюстративного материала. Не менее интересным был доклад *В. В. Бондаря* о кризисе современного историко-архитектурного облика города Краснодара. Участники конференции увидели на экране немало знакомых с детства прекрасных зданий и уголков города, безнадёжно изуродованных в последние годы вследствие абсурдной градостроительной политики и элементарного невежества представителей власти. Многие из этих памятников архитектуры были связаны с историей украинской культуры. Впервые в работе конференции принял участие доктор философских наук *П. Е. Бойко*, выступивший с докладом "Идея Украины в славянской философии" Оригинальный доклад на украинском языке сделал краевед *Ю. Б. Алмазов* – "Українські прізвища, що походять від назв птахів". *А. И. Селицкий* рассказал о поляках, служивших в годы Кавказской войны 1817–1864 гг. на Черноморской береговой линии. Судьбы некоторых из них были тесно связаны с Украиной. В сообщении *О. А. Леусян* было рассказано, как войсковой казачий город Екатеринодар превратился в гражданский город. Соответственно, население Екатеринодара быстро пополнялось переселенцами из разных губерний, в том числе украинских. С этой темой перекликается сообщение преподавателя Кубанского государственного университета *А. П. Трухановича* об этнодемографической характеристике украинцев Екатеринодара по данным переписи 1897 года. Некоторые доклады были связаны с историческими связями Кубани с Харьковом. Известно, что первый просветитель Черномории протоиерей К. Россинский был прислан в Екатеринодар из Харькова. Так как территория Черномории долгое время входила в состав Харьковского учебного округа, то из Харьковского университета присылали учителей, а университетские профессора периодически совершали инспекционные поездки, изучая положение и качество обучения в местных школах. Этот сюжет был освещён в сообщении *А. М. Авраменко*, основанном преимущественно на данных харьковского профессора Д. И. Багалея. *А. И. Федина* рассказала о харьковских знакомых черноморского атамана Я. Г. Кухаренко.

Наиболее представительной и продуктивной стала IV конференция "Кубань – Украина", проведённая 15–16 марта 2008 года в Малом зале Кубанского казачьего хора. На этот раз конференция прошла под названием "Шевченковские чтения-2008: историко-культурные связи Кубани и Украины" и была приурочена к 70-летию народного артиста России и Украины, генерального директора и художественного руководителя Кубанского казачьего хора В. Г. Захарченко. В общей сложности на ней присутствовало около 100 человек, в том числе преподаватели вузов Краснодара и Донецка, научные сотрудники архива и музеев, библиотечные работники, учителя, краеведы, деятели

искусств, студенты Кубанского государственного университета и Краснодарского государственного университета культуры и искусств, представители казачества, журналисты из Одессы, кинооператор из Киева, учащиеся старших классов школы искусств имени В. Г. Захарченко. География участников также была намного разнообразнее, чем на прежних конференциях: Краснодар, Киев, Одесса, Донецк, Харьков, Николаев, Анапа, Апшеронск, Кропоткин, Кореновск, Сухум, станицы Саратовская, Павловская, Тбилисская и Калужская, посёлки Мезмай, Первомайский (Горячеключевского района).

С приветственным словом к участникам конференции обратился представитель Департамента культуры Администрации Краснодарского края, заслуженный работник культуры России Владимир Дмитриевич Петелин. Затем выступил член Научного общества имени Шевченко, доцент Кубанского университета А. М. Авраменко, обративший внимание присутствующих на трудности в работе украинских общественных организаций в России, на попытки Администрации Москвы ликвидировать единственную в стране государственную Библиотеку украинской литературы, на отсутствие на Кубани украинских библиотек и школ, где украинский язык изучался хотя бы как факультатив, на отсутствие в книжных магазинах и киосках изданий на украинском языке. Он зачитал текст приветствия и обращения к участникам конференции, полученный от первого заместителя председателя Украинского Всемирного Координационного Совета М. Ратушного. С докладом об итогах и перспективах работы "Общества украинцев Кубани" выступил его председатель Н. Г. Сергиенко. С приветствием к участникам конференции обратился директор Причерноморской академии языковых технологий и коммуникаций этносов Украины, председатель Одесской региональной организации журналистов Ю. А. Работин. Он рассказал о проведении ежегодного общенационального конкурса журналистов Украины "Українська мова – мова єднання козацької держави". За ним весьма эмоционально выступила представительница Одессы Л. Н. Кольчева – автор проекта Национального заповедника казацкой славы.

Слово после них взяла председатель Краснодарской краевой общественной организации "Содружество Кубань – Украина" И. М. Скибицкая. Она рассказала о некоторых результатах деятельности организации: за два года проводится уже четвёртая конференция, издано два сборника научных статей и готовится к печати третий, установлены тесные взаимоотношения с Генеральным консульством Украины в Ростове-на-Дону, несколько членов организации оформляют документы на получение статуса зарубежного украинца, что позволит им на территории Украины пользоваться правами, близкими к правам гражданина Украины. Установлены научные связи с украинскими коллегами, заинтересованными в укреплении связей с Кубанью. Достигнута принципиальная договорённость с В. Г. Захарченко о проведении Дня украинской культуры в Краснодаре осенью этого года. Пятая конференция "Кубань – Украина" планируется на март 2009 года.

После этого начались собственно научные доклады. Первым из них был доклад главы Польского национально-культурного центра "Jedność", доцента Кубанского университета А. И. Селицкого "Т. Г. Шевченко и «польский вопрос»". Шевченковская тематика была продолжена в выступлениях О. В. Ляпуновой "Шевченківський гай у Львові", а также Д. В. Грушевского об изданиях произведений Т. Г. Шевченко в частном собрании краснодарского профессора В. К. Чумаченко. Осмысление истории Украины и казачества в творчестве кубанского писателя Василия Мовы было темой доклада донецкого историка доцента Д. Д. Билого. "Закарпатским Шевченко" иногда называют писателя и видного общественного деятеля Александра Духновича (1803–1865), но его имя практически неизвестно кубанцам. Однако анапский исследователь В. С. Пукиш сделал интересный доклад на украинском языке о "кавказско-турецкой" теме в творчестве А. Духновича, что непосредственно касается и Кубани. Краснодар-

ский философ, доктор наук П. В. Бойко представил опыт философско-исторического осмысления судьбы Украины в контексте славянской истории XX–начала XXI века.

Ряд докладов по традиции был посвящён казачьей тематике. Так, Б. Е. Фролов, недавно издавший обстоятельную книгу о войсковом атамане Черноморского казачьего войска З. Чепеге, рассказал о бытующих мифах и искажениях в описании биографии этого атамана, которые многие авторы некритически заимствуют друг у друга. Это же касается различных эпизодов военной истории черноморского казачества, что докладчик подтвердил на архивном материале. Интересный материал содержится в докладе, представленном одесским исследователем В. Полтораком, о взаимоотношениях запорожского и донского казачества в 1734–1775 гг. А. И. Федина, давно изучающая связи черноморского атамана Я. Г. Кухаренко с украинскими учёными, писателями и общественными деятелями, сделала сообщение о Н. И. Костомарове. Приведённые ею данные источников свидетельствуют о многолетних дружеских связях между Кухаренко и Костомаровым, оставивших заметный след в жизни и творчестве обоих.

З. Д. Муртузова показала вклад выпускников украинских вузов в развитие экскурсионного дела на Кубани в досоветский период. Острые дискуссии в последнее время вызывают вопросы, связанные с насильственной "украинизацией" на Кубани, сменившейся не менее насильственной ассимиляцией украинского населения, что привело к изменениям как в языке местного населения, так и в самосознании. До недавнего времени эти вопросы изучать было практически невозможно: тема считалась запретной. Но ещё более запретной темой был голодомор 1932–1933 годов. Понятный интерес вызвали доклад И. Г. Иванцова о том, как проводилась "украинизация" в конце 20-х–начале 30-х гг. на Северном Кавказе, а также доклад В. Н. Ракачёва о демографических последствиях голода 1932–1933 гг. на Кубани. Ряд докладов касался различных аспектов этнографии, фольклора и иных культурных традиций кубанского населения, а также украинской составляющей этих традиций.

Второй день конференции ознаменовался ещё одним важным событием. Делегация кубанцев и украинских гостей вместе с В. Г. Захарченко посадили вербу у памятника Тарасу Шевченко. Маленькое деревце является саженцем вербы, посаженной великим поэтом в Астрахани, где было место его ссылки. Львовяне, чтобы продлить дереву жизнь, привезли его ветвь на Украину. Прошло много лет, и наш коллега С. И. Осецкий привёз саженец этой вербы из Львова, чтобы посадить его уже в Краснодаре. Конференция уже сейчас вызвала интерес у украинских коллег. Институт общественных исследований из Днепропетровска выступил с инициативой проведения 22–23 августа 2008 года Международной научной конференции "Украина – Кубань: ретроспектива этнокультурных взаимоотношений", посвящённой 220-й годовщине создания Черноморского казацкого войска. Мы с благодарностью приняли это приглашение. Будем надеяться, что подобные мероприятия помогут делу взаимопонимания и сближения между нашими странами и народами.

На сегодняшний день общественная организация "Содружество Кубань – Украина" продолжает свою деятельность по изучению истории украинского этноса на Кубани в научно-практических целях, а также распространение полных и достоверных знаний через издание сборников научных статей кубанских и украинских авторов. Готовится к выпуску 3-й сборник "Кубань – Украина", в который вошли материалы III–IV научных конференций, а также уникальный труд кубанского историка И. Бентковского "Заселение Черномории с 1792 по 1825 год", известный узкому кругу специалистов и изданный в Екатеринодаре в 1881 году.

К сожалению, "Содружество Кубань – Украина" осуществляет свою научную и издательскую деятельность, опираясь, прежде всего, на свои силы и поддержку отдельных кубанских предпринимателей. Деньги же, обещанные Министерством иностранных дел на издание сборника Кубань – Украина по Программе 1401150 "Мероприятия по

поддержке связей с украинцами, проживающими за границами Украины", до сих пор не выделены.

Однако, несмотря на все трудности, в 2008–2009 гг. "Содружество Кубань – Украина" планирует следующие мероприятия: 1. Проведение Дня украинской культуры и искусства на Кубани (октябрь 2008 г.); 2. Проведение "Шевченковских чтений" (V научно-практическая конференция "Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия" (март 2009 г.); 3. Выявление в архивах Краснодарского края документов по истории украинцев Кубани и подготовка их к публикации (приоритетные темы: "Украинцы на Кубани: анализ этнодемографической истории"; "Украинизация и трагические последствия ее ликвидации для украинцев Кубани"; "Украинцы в 1920–1950-е годы: опыт выживания в тоталитарном обществе"; "Люди и судьбы: украинцы на Кубани (по материалам письменных источников и личных воспоминаний)"; "Кубанские украинцы в поисках идентичности: история и современность"); 4. Популяризация знаний об украинской истории и культуре среди населения Краснодарского края; 5. Создание Украинской библиотеки в Краснодаре; 6. Участие в научных конференциях в Киеве, Днепропетровске, Харькове и других научных центрах Украины; 7. Привлечение кубанской учащейся молодёжи к изучению украинской тематики; 8. Учитывая важность нормализации отношений между Россией и Украиной на современном этапе и особые исторические связи Кубани с Украиной, члены организации стремятся создать в Кубанском государственном университете или в Краснодарском университете культуры и искусств кафедру украинской истории и культуры (или украиноведения).

Но для осуществления намеченных целей Содружеству "Кубань – Украина" необходима поддержка, а именно:

– Содействие в получении статуса заграничного украинца для этнических украинцев, проживающих на территории Краснодарского края и осознающих важность сохранения контактов со своей исторической родиной – Украиной.

– Помощь в организации подписки по доступным ценам на украинские научные, публицистические и художественные журналы, а также газеты.

– Содействие в приобретении научной литературы, издаваемой в Украине Украинской библиотекой Краснодара, образованной на базе "Содружество Кубань – Украина", а также частными лицами – членами Содружества "Кубань – Украина"; проведение украинской книжной ярмарки в Краснодаре, создание магазина украинской книги.

– Необходима финансовая помощь для издания документов по истории украинцев Кубани.

– Для проведения эффективной и целенаправленной исследовательской работы по украинской тематике (в частности, истории украинизации и ее ликвидации, Голодомора на Кубани и т.д.) необходимо выделение средств (возможно, в виде грантов) для историков и архивистов, иначе в условиях хронического безденежья и вынужденных заработков на стороне наши специалисты будут выполнять данную работу многие годы, продвигаясь минимальными шагами.

– Необходима помощь в организации обучения украинскому языку и основам украинской культуры для желающих кубанцев. При этом целесообразно организовать воскресные курсы украинского языка (а в идеале – факультативное изучение в школах, для чего нужны подготовленные учителя и согласие краевой администрации), а для этого необходимо командировать соответствующих специалистов из Украины; лучших слушателей курсов (независимо от возраста) необходимо направлять в Киев или Львов для закрепления результата и формирования сознательного стремления содействовать процветанию Украины, сохранению украинского языка и культуры в диаспоре.

Наші автори:

Алексєєв Н. А. – науковий співробітник Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповідника ім. Є. Д. Феліцина.
Гангур Н. О. – к.і.н., доцент кафедри теорії та історії культури Краснодарського державного університету культури й мистецтв.
Грибовський В. В. – к.і.н., виконавчий директор Інституту суспільних досліджень.
Дідик С. С. – аспірант кафедри історії України Запорізького національного університету.
Каюк Д. Г. – к. і. н., доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.
Каюк С. М. – к.і.н., доцент кафедри історії України ДНУ.
Клос А. І. – викладач Нікопольського інституту Запорізького національного університету.
Коник О. О. – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного педагогічного університету.
Константінова В. М. – к.і.н., доцент Бердянського державного педагогічного університету.
Лиман І. І. – д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України, проректор з міжнародних зв'язків Бердянського державного педагогічного університету.
Маленко Л. М. – к.і.н., доцент кафедри історії України Запорізького національного університету.
Мицик Ю. А. – д.і.н., професор Національного університету "Києво-Могилянської академії"
Мільчев В. І. – к.і.н., доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету.
Панченко В. Г. – директор Інституту суспільних досліджень.
Полторак В. М. – викладач підготовчого відділення Одеського національного університету ім. І. Мечнікова.
Прігарін О. А. – к.і.н., доцент кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова.
Репан О. А. – к.і.н., доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету.
Сазонова С. Є. – аспірантка Армавірського державного педагогічного університету (АДПУ).
Самовтор С. В. – головний спеціаліст Державного архіву Краснодарського краю.
Сень Д. В. – к.і.н., заступник генерального директора з наукової роботи Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповідника ім. Є. Д. Феліцина.
Скибицька І. М. – голова Краснодарської крайової громадської організації "Співдружність Кубань – Україна"
Торопіцин І. В. – к.і.н., доцент кафедри Вітчизняної історії Астраханського держуніверситету, заступник керівника відділу міністерства міжнародної співпраці Астраханської області.
Чухлій С. О. – методист історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Наукове видання

КОЗАЦЬКА СПАДЩИНА

Альманах Інституту суспільних досліджень

Випуск 4

Українською та російською мовами

Відповідальні за випуск Р. О. Лазарєва, О. М. Нечаєв
Коректор А. О. Буяльська
Комп'ютерна верстка Ю. В. Галіциної

Здано на складання 08.08.08. Підписано до друку 15.08.08.
Формат 84х108/16. Папір офсетний. Гарнітура літературна.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. – 21,00. Умовн. фарб. відб. – 21,00.
Обл.-видавн. арк. – 18,5. Наклад 300 прим. Зам. № 121.

Видавництво "Пороги"
49000, м. Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, 60
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
Серія ДК № 7 від 21.02.2000

Віддруковано ПП Лопатніков С. Г.
49000, м. Дніпропетровськ, вул. Комсомольска, 22/6
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи підприємця
Серія В01 № 547146 від 28.11.2002

ІНСТИТУТ
суспільних досліджень

Дніпропетровськ
«Пороги»
2008